

७। दत्तकमीमांसा दत्तकचन्द्रिका च ।

गवर्णमेण्डसङ्कतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृतिशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिहृत-

वाङ्मयसंवेद्यनी टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्येण

पुनर्मुद्रिता प्रदर्शिता च ।

DATTA KA MIMANSA

AND

DATTA KA CHANDRIKA

WITH A COMPLETE COMMENTARY

BY

PUNDIT BHARAT CHANDRA SEROMONI,

The late Professor of H. du-la-o Sanskrit College

SECOND EDITION.

REPUBLISHED BY

LOGNESWARA BHATTACHARYA,

CALCUTTA

PRINTED BY D. V. NANDI AT THE VALMIKI PRESS,

ROSAID CHOWDHURY'S LANE.

दत्तकमीमांसा ।

श्रीधर्माधिकारि-रामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डित विरचिता

गवर्णमेष्ट सङ्घतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृतिशास्त्राध्यापक

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यकृत-

बालविवेधनी-टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्य्येण

सम्पदिता पुनर्मुद्रिता च ।

कलिकाताराजधान्यां

वाल्मीकियन्त्रे मुद्रिता ।

शकाब्दा १८०० ।

दत्तकमीमांसा ।

बालविवोधनीटीकासहिता ।

अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।

पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥

अतनुर्दृग्धधा तनूर्दधत् धरणिं यः शतशोऽवहेत्तया ।

प्रतिपालयति स्म राघवं तमजं नैमि विभुं बुभूत्सया ।

छाता दत्तकमीमांसाटीका बालविवोधनी ।

भरतेन विजिनेयं यथामति सतां मुदे ।

यस्यास्मिन् विघ्नविघाताय देवतानामोच्चारणरूपं शिष्टपरम्परा-
चरितं मङ्गलमाचरन् अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाच्च पदसंश्लेषं पुत्रीकरण-
मीमांसामुद्दिशति अभिवन्द्येति । नास्मा सङ्कीर्तनमुद्देशः, अप्राभिधेयः
पुत्रीकरणं, प्रयोजनं पुत्रीकरणतत्त्वनिश्चयः । तच्च गौणं प्रयोजनं, सख-
तद्भागदुःखाभावानां मुख्यप्रयोजनत्वात् । सम्बन्धस्य यस्याभिधेययोर्भा-
ष्यज्ञापकभावलक्षणः यस्याप्रयोजनयोः प्रयोन्यप्रयोजकभावलक्षणः अभि-
धेयप्रयोजनयोर्विषयविययिभावलक्षणः । अनेन यस्यादौ वक्तव्या
आभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाध्यामिर्हिताः । तथाचोक्तं 'आतार्थं' आतस-
म्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः सप्रयोजन
इति । अस्या तृतीयचरणे सम्बन्धः साभिधेयक इति कथितं पाठः ।

केन कीदृक् कदा कस्यै कस्मात् कः क्रियतां सुतः ।

विविच्य नोक्तं यत् पूर्वसदशेषमिहोच्यते ॥

तेन चातार्थमित्यर्थशब्देन प्रयोजनार्थस्यापि लाभः, अर्थोऽभिधेयो
देवस्तुप्रयोजननिरतिस्मितमरकोष्ठात् । नचान्न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः ।
अन्योऽर्थस्तु संख्योति याज्ञवल्करवचनमथाख्याने विधानेऽन्वयाचार्यै-
राप्तेरपि युगपद्वृत्तिद्वयस्याङ्गीकारात् तेषां मीमांसकसद्विवन्धुत्वेन सद-
वाक्यस्यापि प्रामाण्यात् । वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थसंयुक्त-
वचनः प्रमाणमित्यादिक्रमस्यात् । 'धर्मार्थसंयुक्तवचनं' मीमांसकसद्विवन्धु-
वाक्यं, 'पार्थ' धर्मापदेशस्य वेदशास्त्राविरोधिना यत्कर्तृनानुसन्धते
स धर्मो वेद नेतर इति भागवाच्च । 'अभिवन्धु' नमस्कृत्य । जगद्वन्धं
जगतां वन्दनीयं पदद्वन्द्वं यस्य स चासौ विनायकश्चेति तन् । 'पुत्रीकरण-
मीमांसा' पुत्रीकरणस्य पुत्रप्रतिनिधिबिधानस्य मीमांसा सदसद्विचारो
निरूपणमिति यावत् । नन्दपण्डितस्तन्नामा विश्वकृतिटोकाकारः
कश्चित् सुधी । ननु अहहरोमीति वक्तव्ये 'कुरते नन्दपण्डित' इति
आत्मनि परोक्षवन्निर्देशः कथमिति चेन्न आचार्याणामाहोपबुद्धिका-
दोपपरीक्षायां साभिप्रायस्य परोक्षवन्निर्देशस्य प्रसिद्धेः ।

ननु पूर्वाचार्यनिरचितदत्तकादिविषयकनियन्धाः सन्ति तस्या-
दखणीयाः किमर्थमयमारम्भलोभ इत्यत आह केनेति । केनाधिकारिणा
अपुत्रेण येत्याद्युक्तेनापुत्रेण । 'कीदृक्' नैकपुत्रेणेत्याद्युक्तः । 'कदा'
अपुत्रत्वे । 'कस्यै' नामसङ्कीर्तनाय प्रियेददकवर्मेणे च । 'कस्मात्'
यस्मात्तस्मात्प्रपन्नतः । 'कः' प्राज्ञानां सपिण्डेऽन्विताद्युक्तः । 'पूर्वः'
पूर्वपण्डितैः, अन्वत् सममन् । यदिच पूर्वान्वयः सन्ति सन्तु, तेषु
केनाधिकारिणा कस्य इत्यादि विज्ञेय नाभिहितं, समाक्षितं विज्ञे-
यतेऽभिधानमन्वयेति यमोस्मिन् समादखणीय एवेति भावः ।

तच्चाह्वयः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्दत्तकस्यात्प्रयत्नत इति ॥

“अपुत्रः” अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपेत्य चेति श्रौतकीयात् । वन्द्यो मृतपुत्रो वापीति पाठान्तरम् । अपुत्रेणेति अपुत्रताया निमित्तताश्रवणात् पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते । पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तल्लोपस्य प्रत्यवायनिमित्ततापर्यवसानात्, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रसामान्याभाव एवालोकताश्रवणात् जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हर्षैश्चणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्रेभ्यः एष वा अदृष्टो यः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारी चित्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यादृष्टहेतुताश्रवणाच्च ।

अपुत्रेणेति । अत्रापुत्र इत्यस्य अजातपुत्रो मृतपुत्रेवैत्यर्थकत्वेन नञ् प्रागभावध्वंसाद्यन्ताभावव्यसंसर्गभाववैधक्यत्वं कृतम् । तेन पुत्रप्रागभावसत्त्वेऽपि पुत्रीकरणं शास्त्रीयम् । अतएव तस्मिन्नेति प्रतिगृहीते वीरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्थादत्तक इति वशिष्ठवचनात् दत्तकपुत्रग्रहणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तिं सङ्गच्छते, सङ्गच्छते च वन्द्याऽश्वमेधिवैतथ्येत्यादिवत् अत्रावधि प्रतीक्षाभावमिति वक्ष्यमाणस्यत्यलक्ष्यन्दर्भ इति सधोभिर्विभावनीयम् । वन्द्य इति अजातपुत्र इत्यर्थः । अक्षयस्याप्यजातपुत्रत्वाविशेषात् पुत्राद्यन्ताभावकानित्यर्थकत्वे तु अजातपुत्रो मृतपुत्रो चेति स्तोत्रविरोधः स्यात् । प्रत्यवाय इति प्रत्यवायजनकी भूताभावप्रतियोगिनि निवृत्तादिति भावः । जायमान इति गृह्यस्य सम्पद्यमान इति हेतुनिर्णयः । ‘निमि’ ऋषिदेवपितृव्यैरित्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘जायमानं’ उपनीत इत्यर्थः, द्वितीये शौचीयव्यन

अपुत्रेष्वेवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकारो बोधितः । अनेन
 “माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि” इत्यापत्यदमपि मान-
 वीर्यं व्याख्यातम् व्याख्यातश्चापराकंणामपि । तथा आपदि प्रतिघ्नी-
 तुरपुत्रत्व इति । यदा आपदि दुर्भिक्षादौ आपदग्रहणादनापदि
 न देयो दातुरयं प्रतिषेध इति निताचरा । तथा च कात्यायनः ।

इति मनुवचनात् उपनीतस्यापि जायमानत्वाविशेषात् द्विज इति
 योगाच्च । ‘ऋषिभ्यः’ ऋष्युभेभ्यः । एवं पित्रभ्यः देवेभ्यः मुच्यत इति
 शेषः । एष वेति पूर्वविधिरणमिति केचित् अथवा अत्यन्तरमिदम् ।
 पुत्रवत इति । चौरसपुत्रेण पुत्रवत इत्यर्थः । पुत्रपदस्यौरसे
 मुख्यत्वेन तस्यैव प्रथमोपस्थितिकत्वात् सत्तत्वाया अयुक्तत्वात् । अतएव
 दत्तकसत्त्वेऽपि यदन्योदत्तकः परिगृह्यते तदासावपि सिद्ध्यत्येव । यद्यथा
 वह्नवः पुत्रा यद्यप्येको गथां प्रजिहत्याद्यर्थवादात् । तेन लोकेऽपि मन्दा-
 जनकर्तृकपुत्रद्वयपरिग्रहव्यवहारो दृश्यत इति । किञ्च तस्मिन् जाते
 सुते दत्ते इत्यस्य व्याख्यानावसरे सत्तौरसे परिगृहीतस्य न धनभाक्ता-
 मित्यर्थः । पुत्रोत्पत्त्याचौरसाभावस्यापि विशेषणत्वात् । तथा दत्ते
 यथाविधि परिगृहीते सति योजितविधानकः पुत्रस्तयोश्च दत्तएव
 धनभाक् इति वक्ष्यमाणमश्वकारलिखनस्वरसेन तथार्थज्ञाभादिति
 बोध्यम् । आपत्यदमिति आपदमुच्यत्वमित्यर्थः । ‘अपराकंणं’ तद्वासा
 निबन्धकारेण ।

ननु माता पिता वा दद्यातामित्यत्र यद्यन्तविपरिणामिन उपस्थित-
 येरेव मातापिषेरापदीत्येवार्थो युज्यत इत्याह यदेति । दातुरयं
 प्रतिषेध इति । तथाच दुर्भिक्षादिकं विना पुत्रदाने दातुः प्रत्यवाय-
 मार्च न दानासिद्धिः, विधुल्लङ्घने प्रत्यवायस्यावश्यभावात् । प्रतिघ्नीतुः

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्त्तव्य-
मिति शास्त्रविनिश्चय इति । मन्त्ररपि । अपुत्रेण सुतः कार्यो
थादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय
च । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकामिति ॥

यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रह-
लिङ्गदर्शनं तदपुत्रणैवेत्यादियुतिविरोधात् श्वजाघनीभक्षणादिवन्न

मुनः प्रत्यवायो नास्तीति भावः । मातापित्रोर्दुर्भिक्षादिरूपायामापदि-
दाने प्रमादमाह तथाचेति आपदिति । तथाच आपत्काल इत्यस्य
दानं कर्त्तव्यमिति क्रियायाः कर्तृत्वेनोपस्थितेन दात्रा संशान्वयो युक्तो
न त्वनुपस्थितेन प्रतिपक्षीचेति भावः । थादृक् तादृगिति तृतीयान्त-
मध्यम्, प्रयत्नत इत्यस्य सामानाधिकरक्षेणान्वयानुरोधत् । प्रयत्नत
इति प्रयत्नसामान्योपादानेऽपि क्षेत्रजादीन् सुतानेवानित्येकादश-
पुत्रप्रतिनिधियवन्नात् एकादशप्रयत्ना बोद्धव्याः । पिण्डोदकेति,
‘मिलितानामेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकं, तेन सर्वाद्येमेकएव पुत्रीकार्यं
इत्यपि वक्ष्यति ।

यत्त्विति, देवरातेति । अथ मुनःश्रेयो विश्वामित्रस्याहमाससाद
सहोवाच जागर्तः सोऽयं वशिष्ठऋषिः पुनर्मे पुत्रं देहीति, नेति
हेवाच विश्वामित्रोदेवावामहमवासेति, सहदेवरातो विश्वामित्र
आसेति वक्ष्येच ब्राह्मणादिति शेषः । ‘तदपुत्रेणेति’ अपुत्रेणैव कर्त्तव्य
इति स्मृत्यनुमितयुतिविरोधादित्यर्थः । ‘श्वजाघनीभक्षणादिवदिति’
क्षुधाक्षुत्वात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीमिति मनुष्यधनेनेति शेषः ।
‘तथाच तेषामर्षितात् देवकल्पत्वादा तदाचारो न पुरस्कारणीयो
नापि तिरस्कारणीयः । तदुक्तं, कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभि-
स्तथा । नाधरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेदिति । नचेति ।

श्रुत्यनुमापकमिति श्रेयम् । न च स्मार्त्ता श्रुतिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न
वाधिकेति वाच्यम् । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिमत्युत्पद्युपष्टम्भेन
तस्या एव बलवत्त्वात् । अथापि स्मार्त्तश्रुतितः श्रौतलिङ्गबलवत्त्वं
एव श्रीमताभायहातिशयचेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्रवतोऽप्यस्य
पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः । यन्न पिता सञ्जानीते तस्मिन्निष्ठामहे
वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति श्रौत-
लिङ्गात् । नचेद् व्येष्टीकरणे लिङ्गं न पुत्रीकरण इति वाच्यम् ।
तस्य तदभावेनैवापि हेरित्यलं पक्षवितेन ।

अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षकम् । पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्तरमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्था-
प्रोति पिष्टपमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रतिपादनेन नापुत्रस्य

‘स्मार्त्ता श्रुति’ अपुत्रेणैवेति स्मृत्यनुमिता श्रुतिरित्यर्थः । ‘श्रौतस्य
लिङ्गस्य’ देवरातादिपुत्रप्रतिपादकश्रुत्युक्तस्य पुत्रवत् पुत्रग्रहणलक्षणस्य
लिङ्गस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतीति । ‘श्रुत्युपष्टम्भेन’ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति
श्रुत्युपक्रमेण, तन्मूलकत्वेनेति यवत् । ननु देवरातादिपुत्रप्रतिपादक
प्रथमानश्रुते अपुत्रेणेवेति स्मृत्यनुमेयश्रुतेर्दुर्वलत्वाङ्गीकारे विश्वा-
मित्र आजाघनीमित्यादिमनुस्मृतेर्वैदमूलकत्वाभावाशङ्कायां पुराण
मानवो धर्मः साङ्गैर्वेदविक्रितमितिसंस्मृतिवाधायात्तात् पुत्रवता-
मस्तु पुत्रान्तरपरिग्रह इत्याह अथेति । प्रमाणं दर्शयति यत्र इति ।
‘संजानीते’ अश्रुगनुते इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् । तस्मिन्निति
पिष्टहृतनियमे । तिष्ठामहे इति प्रतिज्ञायामात्मनेपदम् । ‘पुरस्तात्
कुर्महे’ योगक्षेमकार व्येष्ट त्वा कुर्महे इत्यर्थः । ‘अन्वञ्चो’ अश्रुगता
सः । तस्येति व्येष्टीकरणस्येत्यर्थः । ‘तदभावेन’ पुत्रीकरणभावेन ।

लोकोऽस्तीत्याद्यलोकतापरिहारात् । न च पिण्डोदकदानार्थं
तत्करणमिति वाच्यम् । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तददा भ्रातृभन्त-
तिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात् ।

अपुत्रेणेति पुंस्त्वववणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते ।
अतएव वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिशृङ्गोपादा अन्यवानु-
ज्ञानाद्भर्तु रिति । जनेन विधवाया भर्तुनुज्ञानासम्भवात् अर्थाधि-
कारो गम्यते । न च सधवाया, स्वभर्तुनुज्ञापेक्षापारतन्त्र्यात् न
विधवाया इति वाच्यम् । स्त्रीयामान्योपादनेन पारतन्त्र्यस्या
प्रयोजकत्वात्, अभावे ज्ञातयस्तेषामिति ज्ञातिपारतन्त्र्यस्य
सङ्गावाच्च ।

तर्हि ज्ञात्यनुज्ञयैव तस्या पुत्रीकरणमस्त्विति चेन्न भर्तृप-
दस्योपलक्षणापत्तेः प्रयोजनाभिद्वेष्टेः । प्रयोजनान्तु भर्तुनुज्ञानस्य ।

असिद्धेरिति पुत्रीकरणभावे सिद्धे स्थितीकरणस्यापत्तेरिति
भावः । तयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थकः । 'तयो' पौत्रप्रपौत्रयोरित्यर्थः ।
'पुंस्त्वववणादिति' पुंस्त्वस्य विधेयविधेयत्वेन विवक्षितत्वादिति
भावः । 'अनेनेति' भर्तुनुज्ञानासम्भवेन भर्तृभावेनेति शेषः । भर्तुनु-
ज्ञानासम्भवादित्यनेन सति भर्तृरि मूर्खं तदनुमताया अधिकादेश-
मवत्येवेति बोध्यम् । 'पारतन्त्र्यादिति' रक्षेत् कन्या पिता विद्वां-
पतिः पुत्राश्च वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री सातन्त्र्यमर्हतीति
याश्चवक्ष्यवचनादिति शेषः । स्त्रीयामान्योपादनेन न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिशृङ्गोपादिति वचने इति शेषः ।

ननु अभावे ज्ञातयस्तेषामित्यनेन भर्तृभावे ज्ञातिपारतन्त्र्याव-
धात् अन्यवानुज्ञानाद्भर्तु रित्यत्र भर्तृपदस्योपलक्ष्यता मुच्यते इत्याह

स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः । अतएव अयोद्वेचज-
 क्वचिन्मपुत्रिकापुत्रस्त्रीदारजासुराद्युद्वेजदक्षिणाजानां पित्रोवेति
 सत्यापादसूत्रे स्त्रीदारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितः । मातु-
 रत्तरं पितुः प्रथममिति सूत्रेणापि । पितृगोत्रसम्बन्धस्य पितुः
 पुत्रत्वेन । पुत्रत्वञ्च पित्रनुज्ञानेनैव न परिग्रहेण । तस्य तत्र
 स्त्रीकर्तृकत्वात् । 'उद्वेजः' सद्योद्वेजः । 'स्त्रीदारजः' स्त्रीयाचितः,
 स्त्रीसत्ताकः । यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तायां कन्यायां जातः
 'दक्षिणाजः' । अन्ये प्रसिद्धाः इति शबरस्वामिनः ।

अत्र च स्त्रिया दारताभिधानेन दारी पुत्रयो लभ्यते अन्यथा
 स्त्रीपरिग्रहीतस्य तन्मात्रपुत्रत्वेन तद्वर्तृगोत्रसम्बन्धाभावात् तद्वर्तृ-
 क्रियायामनधिकारापातात् तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पितृगोत्रा-

प्रथेजनासिद्धेयेति । 'भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरिति' यतएव स्त्रीकृतपरिग्रहेण
 भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरतएवेत्यर्थः । 'तस्येति' तस्य पुत्रपरिग्रहस्य । 'स्त्रीकर्तृ-
 कत्वात्' स्त्रीमात्रकर्तृकत्वात् इत्यर्थः । 'स्त्रीसत्ताकः' भर्तृविप्रवासदिना
 स्त्रीमात्रसत्ताकः ननु पतिमत्ताकः । तथापि प्राधान्येन भर्तृकर्तृकस्य ह्य-
 न्येऽभिधत्वात् स्त्रीकर्तृकस्य दण्डप्रसक्तेरित्यर्थः । 'प्राप्तायां कन्यायां'
 पश्चादुप्रायामिति शेषः । दक्षिणाज इति । यज्ञेन दैवविवाह उक्तः,
 यज्ञे तु वितते सम्पत्कृत्तुविजे कर्म कुर्वते । अथश्रुत्या श्रुतादानं दैव
 धर्मं प्रचक्षते इति मनुवचनात् । अतो दक्षिणाजस्य नातिरिक्तपुत्रत्वं,
 तस्य तावदैरमेष्टन्तर्भावात् नास्ति पुत्रदादशसत्याविरोध इति
 गोचरम् । अन्ये इति क्षेत्रजादय इत्यर्थः ।

ननु स्त्रीदारजस्य स्त्रीमात्रकर्तृकस्य दत्तात् भर्तृस्त्रीपाराभावेन कथं
 तदुपपत्तिरिति शङ्क्यते अन्येति । तथापि स्त्रीदारजेति योमातुः सदर्श-

यनुक्षेपप्रसङ्गाच्च । यद्येवं तर्हि भर्तुरपि स्वयनुज्ञापेक्षा स्यात्
प्रयोजनतौल्यादिति चेन्न । भर्तृप्राधान्यात् तत्परिग्रहेणैव स्त्रिया
अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः भर्तृपरिग्रहीतवस्त्वन्तरस्त्ववत् । किञ्च
व्याहृतिभिर्ज्ज्वा अदूरवान्वयं बन्धुसन्निवृत्त्येव प्रतिगृहीयादिति
समानकर्तृकताबोधककामप्रत्ययवचनात् होमकर्तृरेव प्रति-
ग्रहविद्धेः स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति
वाचस्पतिः ।

न च शौनकोषे आचार्यवरणाज्ज्ञानात् तद्वारा होमसिद्धि-

ज्ञानम इति भावः । 'अन्यथेति' व्याज्जे गोत्रसम्बन्धिनामेवाधिकार-
दर्शनात् अतद्गोत्राज्ज्ञानमधिकारापत्तादित्यर्थः । अन्यस्तु अन्यधिकारः का
क्षतिरित्यत व्याहृ तद्विवाहादाविति । तथाच मादृमात्रकर्तृकप्रत्ययेऽपि
मातुर्भर्तृगोत्रसम्बन्धं विना गोत्रान्तरसम्बन्धासम्भवात् मादृगोत्रसम्-
बन्धेऽपि भर्तृगोत्रप्राप्तेरविरोधात् क्षतिविरहेऽपि भर्तृपुत्रत्वेन भर्तृगोत्र-
सम्बन्धाभावात् पित्रपेक्षैव गोत्राद्युल्लेखस्य शास्त्रीयत्वात् न मात्रपे-
क्षया । अतो भर्तुः पुत्रत्वाभावेन पुत्रत्वेन तत्क्रियायामनधिकारप्र-
सङ्गः । सुतरां तस्य पित्रभावेन विवाहादौ मादृनैरपेक्षेयं पित्रगोत्रा-
द्यनुल्लेखप्रसङ्गश्च स्यात् । व्याज्जे कलभाभिना गोत्राद्युल्लेखदर्शनात्
तदितरञ्च तदुल्लेखाचारसमाचारविरोधादिति भावः । 'प्रयोजनतौ-
ल्यादिति' पुत्रत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनसाम्यादित्यर्थः । 'भर्तृपरिग्रही-
तेति' दम्पत्योर्मध्यगं धनमिति वचनादिति भावः । स्त्रीणां सात-
न्त्रियमानधिकारे वाचस्पतिसंवादं दर्शयति विधेति । ऊत्तेति स्नाथव-
शात् होमानन्तरं प्रतिग्रह इति सिद्धम् । प्रथमं अदूरवान्वयं यद्वि-
हितसमिष्टं तदभावे बन्धुसन्निवृत्त्यैव तद्विहितसमिष्टमित्यर्थः ।

"शौनकीये इति आचार्येति" आचार्यो धर्मसंयुक्तं वैश्वं वेद-

रिति वाच्यम् । होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण प्रतिग्रहा-
विहेः । तदाह भौनकः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताग्रां परि-
गृह्य च । अङ्गादङ्गेत्युचं जप्त्वा आधाय शिशुमूर्धनीति । न चैवं
शूद्राणामनधिकारमसङ्गः शूद्राणां शूद्रजातिव्यति व्यवस्थापक-
लिङ्गेन तदधिकारकल्पनात् । एतेन शूद्राणां होमप्रतिग्रहमन्त्रा-
नधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः
परास्तः । विधवानां स्त्रीणां तु यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्
न पुत्रपरिग्रहाधिकार इति सिद्धम् । न चैव सधवानामप्यनधि-
कारापत्तिः होममन्त्राद्यनधिकारादिति वाच्यम् । अन्यत्रानुज्ञाना-
ङ्गर्तुरिति प्रतिप्रवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिहताधिकारात्
होममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणामन्यत्कर्मिन्ति मन्त्रपर्युदाससिद्धे-
रन्यत्कर्मप्रतिग्रहमिहः वन्त्यन्तरप्रतिग्रहवत् । किञ्च न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृहीयादेत्यौत्सर्गिकनिषेधस्य अन्यत्रानुज्ञानाङ्गर्तुरि-
त्यपवादकः प्रतिप्रभवः । तत्र च निमित्तं भर्तुजानं । ततश्च विध-
वाया भर्तृभावेनानुज्ञानामग्नवात् निन्निमित्तकप्रतिप्रभवामृत्त्या
मापकान्तराभावाद्यानधिकार इति सर्ववादिदमप्रतिपक्षमेव । न
चैवमन्योक्त्यापरिहारो न स्यादिति वाच्यम्, श्रुते भर्तुरिति साध्वी
न्यो मातृव्यमते स्थिता । स्वर्गं गच्छत्यनुज्ञापि यथा ते मातृ-

प्राप्तमिति वचनात् । “अधिहताधिकारादिति” अधिहते प्रतिग्रहे
अधिकारादित्यर्थः । “होममन्त्रादिप्राप्तौ” इति अङ्गत्वेनेत्यादि ।
“न्येति” श्रुते इति । “मातृव्यमित्यर्थः” वाच्यमित्यादि इत्यर्थः ।

चारिण इति भुना ब्रह्मचर्येणैव तत्परिहाराभिधानादिति
मकलनकलङ्कम् ।

अपुत्रेणेत्येकत्ववशाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः
कर्तव्य इति गम्यते । नन्वेवं दत्तकादीनां द्वामुप्यायणत्वस्मरणं
विरुद्धेति । तथा च प्रयोगपरिजाते स्मृत्यन्तरम् । द्वामुप्यायणका
ये ह्युद्दत्तकक्रीतकादयः । गोचदयेऽप्यसुहासः शुद्धगैश्वर्यो-
येति । मैवं । द्वामुप्यायणत्वस्य जनकपरिग्रहीद्वयमभिप्रायः-
कत्वात् । निषेधश्च परिग्रहीद्वयमभिप्रेत्येति न विरोधः । प्रति-
निधित्वं चेन्नजादिकेकादशविधः । चेन्नमादीन् सुतानेतानेकादश
यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः क्रियालोपासनीपिण इति
मानवान् । तत्र च येषु दम्पयोरन्यतरावयवसम्बन्धस्तेषां न्यायादेव

अपुत्रेणेति । तथाच एकत्वस्य विधेयविशेष्यतया विवक्षितत्वा-
दितिभावः । “न द्वाभ्यामिति” प्रतिग्रहीद्वयमभिप्रायको निषेध इति
वक्ष्यति । “प्रतिनिधिचेति” तत्र च द्यौरसपुत्रिकयोर्मुख्यत्वेन न प्रेति-
निधित्वं तदुक्तम् । व्याख्यं विना यथा वेद्यं संज्ञं प्रतिनिधीकृतम् ।
तथैकादशपुत्रान्तु पुत्रिकौरसयोर्विनेति केचित् । “क्रियालोपादिति”
संस्थाद्वारेण प्रतिनिधयः क्रियालोपप्रसङ्गात् उपादीयन्ते । तथा चाप-
त्यमुत्पादनीयेन ईदृशस्य तावदग्रहस्यायममधिकृत्य विधिः प्रवर्तते । जाय-
मानोऽह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भर्तृभिर्भर्तृकवान् जायते इत्यादि श्रुते । वस्तुतस्तु
पुत्रिकाया अपि प्रतिनिधित्वमस्ति, तस्या स्त्रीत्वेन पुमवयवत्वात्पत्त्यात् सतः
पार्वणमिन्द्रादित्वाभावाच्च । सुर्योरसादृशत्वादुपकारपक्षमभिप्रायत्वात्
प्रतिनिधियवहारस्य तदेवोच्यते चेन्निति । “न्यायात्” सोसादृशत्वात्-
यात् । “वक्ष्यन्तु नियमार्थं” सिद्धे सत्कारम्भा नियमायेति न्यायादिति

प्रतिनिधित्वं वचनन्तु नियमार्थं । येषु पुनरवयवसम्बन्धाभाव-
स्तेषां वाचनिकं प्रतिनिधित्वं । यथा चेन्नजपौत्तिकेयपुत्तिका-
कानीन-पौनर्मव-सहोद्वज-गूढजानां कश्चित् माहमात्रसम्बन्धात्
कश्चित् विकलोभयसम्बन्धाद्विकलावयवत्वेन मुख्यं प्रतिनिधित्वं,
दत्तकक्रीतृश्चिमेदत्तात्मापविज्ञानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति
प्रतिनिधिशब्दस्योभयत्रापि भूत्वा सृष्टीरुपदधातीतिवत् ।

यत्तु मेधातिथिना नक्षेपां प्रतिनिधिता सम्भवति प्रारब्धस्य
कर्मणोऽङ्गापचारे प्रतिनिधिः । नच पुत्रः कर्माङ्गं अपत्योत्पादन-

श्रेयः । तथाचावबद्धादास्याद्युत्पन्नस्यावयवसम्बन्धेऽपि तस्य न प्रति-
निधित्वमिति भावः । “यथेति, कश्चिदिति” । चेन्नजकानीनसहोद्व-
जगूढजेषु माहमात्रावयवसम्बन्धः पौनर्मवेव तु मातापित्रवयव-
सम्बन्धः । नचैवं पौनर्मवस्यैरसत्तुल्यत्वमाशङ्कनीयम् । तन्मातुः पर-
पूर्वात्वेन जघन्यत्वात् तज्जन्यतया सौत्तरसज्जन्यत्वमिति वेद्यम् ।
पुत्तिकार्या पौत्तिकेये चोभयीयावयवसम्बन्धः पुत्तिकार्या साक्षात्
पौत्तिकेये परम्परया इति विज्ञेयः । छत्रिमदत्तात्मार्याविज्ञानां दन्म-
त्योरन्यातदस्यावयवसम्बन्धाभावात् सौसाहस्रन्यायानवसरेश्च वचनव-
लात् प्रतिनिधित्वमिति भावः । “भूमेति” “उपदधाति” व्यपदिशति
इत्यर्थः, तथाच यथाकाशदिव्यालादीनामव्यष्टित्वेऽपि व्यष्टिव्यपदेशः
तथा पृथगेऽपीत्यर्थः । इदन्तु न्यायनयमभिप्रेत्योक्तं । वेदान्तमते ॥ व्याका-
शादेरपि व्यष्टित्वाभिधानात् । तथाच श्रुतिः, एतस्मादात्मन व्याकाशः
सम्भूतः व्याकाशादाव्यष्टित्वादिति । मनुष्येऽपि व्याकाशं जायते तस्मादिति ।
“पुत्रः कर्मेति, व्यष्टिमिति” श्रुत्युपमनेन पुत्रं भावयेदिति विधेः । तस्य
विधेरप्येव न मुग्धत्वादङ्गत्वाभावादिति भावः । “व्यगुणकर्मत्वात्” व्यगङ्ग-

कर्मणोऽगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव चेच्चजादीनां पुत्रशब्दे प्रतिनिधि-
त्ववचनमौरसप्रशंसार्थं उपकारापत्त्याभिप्रायत्वात् प्रतिनिधि-
व्यवहारस्य, यथौरसो भूयांसमुपकारं कर्तुं शक्नोति न तथेतर
इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यं । दत्तकादीनां । प्रतिनिधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्-
पादनकर्मणोऽनङ्गत्वस्य हेतोरपत्तधर्मत्वात् तेषां सिद्धत्वेनोत्पाद-
नयोग्यत्वात् । अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वम् ।
सत्यं अनङ्गत्वं किन्तूत्पादनविधावेव न तु विध्यन्तरे । एष वा अष्टमो
यः पुत्रीत्यादिवाक्येषु पुत्रेष्टानुष्टाः भावयेदिति विधिपर्यवसानेन
पुत्रस्याष्टम्यकरणतया अङ्गताविज्ञेः । उक्तञ्च साक्षादेव मनुना
पुत्रस्य करणत्वं पुत्रेण लोकां जयतीत्यादिना । यद्येवं तर्हि
पौत्रप्रपौत्रयोरपि आनन्त्यवध्नपिष्टपमाख्ये पुत्रप्रतिनिधिः
स्यात् । आस्तां नाम किन्नश्चिन्नम् ।

कर्तृत्वादित्यर्थः । 'पुत्रशब्दे' पुत्रशब्दवाच्यत्वे इत्यर्थः । 'चिन्त्यं दूयत्वे-
नेति शेषः । 'दत्तकादीनामिति' दत्तकादिर्न प्रतिनिधिः अपत्त्यात्पादनक-
र्मणोऽनङ्गत्वादित्यनुमाने अपत्त्यात्पादनस्यानङ्गत्वरूपहेतोः पक्षस्य दत्त-
कादेस्त्यवज्ञेनानास्यत्वात् पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमहेतोः पर्व-
तपक्षाश्रयत्ववत् नाचास्तीति भावः । 'पुत्रोत्पादनविधाविति' ऋतुगम-
नेन पुत्रं भावयेदिति विधावित्यर्थः । 'भाव्यत्वेन' विधेयत्वेन । 'न तु
विध्यन्तरे, एष वा अष्टमो यः पुत्रीत्यादिश्रुतिविधितपुत्रेष्टानुष्टं भाव-
येदिति विध्यन्तरे इत्यर्थः । तत्र पुत्रस्य दत्तोयावधिभक्तकरणत्वेनाङ्गत्वात्
प्रतिनिधित्वं स्यादिति भावः । 'पुत्रप्रतिनिधिः' पुत्रवत् सद्योरपि प्रति-
निधिः स्यादित्यर्थः । आनन्त्यवध्नपिष्टपमाख्यं प्रतिनिधिः स्यादिति

नचोभयैकत्राक्यतयैकविधित्वसम्भावः । ऋतुगमनपुत्त्रयोः कर-
णयोः पुत्त्रानृण्ययोर्भाव्ययोश्चैकविधावनन्वयात् अन्वये च त्रिरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । तस्मादानृण्यभायिकायां भावनायां पुत्त्रस्य करण-

ह्यचित् पाठः । तदा व्यक्तेः एवार्थः । 'आस्तां नामेति' अस्तीजपदप्रयो-
गत्तु एतस्यां व्यवस्थायामिनास्यासूचनार्थमिति बोध्यम् ।

न चेति । तथाच क्रियाद्यशब्दात् उभयोर्भिन्नवाक्यादिति
भावः । ननु अमावास्याया आह्नं कुर्यात् रात्रौ आह्नं न कुर्यात् इत्यथ
एकवाक्यत्वेऽपि एकक्रियाया भाषकत्वेनेव ऋतुगमनपुत्त्राभ्यां पुत्त्रा-
नृण्ये भावयेदितिविधियर्थवसानेनान्ययसिद्धौ कथमनन्वय इत्यत आह
अन्वये चेति । 'विरुद्धत्रिकद्वयेति' तस्याहि ऋतुगमनेन पुत्त्रं भावयेदिति
विधौ पुत्त्रस्योद्दिष्टमागतत्वं अनूद्यमानत्वं प्रधानत्वं एते त्रयो धर्मो
यत्तन्ते । पुत्त्रेणानृण्यं भावयेदितिविधौ पुत्त्रस्य उपदेयत्वं विधेयत्वं
श्रेयत्वम् एते त्रयो धर्मो यत्तन्ते । प्रथमविधिस्तु पुत्त्रोद्देशक ऋतुगमन-
साध्यकः प्रवृत्तिजनकः । तस्योद्देश्यत्वं पुत्त्रे वर्तते । एवं पूर्वविधौ पुत्त्र-
गनूद्य ऋतुगमने विधीयते । अतः पुत्त्रगनूद्यमानत्वम् । एवं ऋतुगमनस्य
परवर्तितमाहृत्य पुत्त्रस्य कार्यत्वेन प्रधानत्वं इति प्रथमविधौ पुत्त्रे त्रिकं,
द्वितीयविधिस्तु पुत्त्रसाध्यकानृण्योद्देशकप्रवृत्तिजनकः, तस्य साध्यत्वरूपो-
पादेयत्वं पुत्त्रे वर्तते । एवं द्वितीयविधौ आनृण्यमुद्दिष्टं पुत्त्रो विधी-
यते इति पुत्त्रे विधेयत्वं प्रथमोक्तविधयत्वरूपम्, एवं द्वितीयविधौ
भाष्यमनृण्यस्य कारणत्वात् पुत्त्रेऽङ्गत्वरूपं श्रेयत्वम् एतत्त्रिकद्वयविदो-
धात्सयोर्विधोरैक्यं न सम्भवतोति भावः । उद्दिष्टमागतत्वं भाष्यत्वं तदि-
यदम् उपदेयत्वं भावकत्वं अनूद्यमानत्वं पूर्वकथितकथनरूपानुगाद-
विषयत्वं, तद्विरुद्धं विधेयत्वम् अकथितकथनरूपविधिविषयत्वं प्रधानत्वं
यदर्थं तद्विरुद्धं श्रेयत्वं साधनमिति । 'तस्मादिति' आनृण्यं भाष्यं साध्यं

तथा तदपचारे दत्तकादीनां प्रतिनिधित्वमविरुद्धं सोमापचारे
पूतिकानामिव । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना क्रियासोपान्मनोपिण
इति । 'क्रिया' पिण्डोदकादिक्रिया । औरसाभावे प्रतिनिधकरणे
तस्योपापत्तेः । तथा अचिन्तापि पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति
सर्वमनवद्यम् ।

यदपि न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने-
र्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्यापादवचनेन पुत्र-

यत्र भावनायां पुत्तेत्याख्यं भावयेदिति विधिरुपायमित्यर्थः । 'सोमा-
पचादे इति' सोमेन यजेत इत्यत्र सोमस्य करणत्वेनाहुत्वात् तदपचादे
यदि सोमं न विन्देत् तदा पूतिकामभिवृत्त्यादिति श्रुतिमत्तात् पूति-
कानां प्रतिनिधित्ववदित्यर्थः । 'एतदेवेति, स्पष्टीकृतमिति' छेत्र-
जादीन् सुतानेकानेकादश्च यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रिया-
सोपान्मनीयस्य इत्यत्र मनुवचने औरसाभावे छेत्रजादीनां प्रति-
निधिकरणं सिद्ध्यतीति भावः । 'अचिन्तामीति' तथाच अपुत्रेयैव
कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेवनेनाविष्टा औरसाभावे छेत्रजादीनां
प्रतिनिधित्वं स्पष्टतयोक्तमिति भावः ।

न स्वामित्वस्येति । 'स्वामित्वस्य' स्वत्वस्य इत्यर्थः, भार्यासाहचर्यात्
स्वामित्वस्य पतित्वस्येति नार्थः । पक्षपचारे देवरादीनां प्रतिनिधित्वस्य
देवराद्वा सपिण्डाद्वा इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । 'देशस्य' गयादिरूपस्य
न गङ्गादिरूपः प्रतिनिधिः । 'कालस्य' पूर्वाह्नादेर्नापराह्नादिः । 'अग्नेः'
ग्राह्यादिर्न प्रतिनिधिः । 'देवतायाः' विष्वादिरूपायाः शिवादिर्न
प्रतिनिधिः । ननु आप्यभावे तु विषस्य पादविष्य जलोद्भिदेति वच-
नेन अग्निप्रतिनिधिः विप्रपापिर्जलस्रोतः तत् कथमुक्तं नप्तेरिति

प्रतिनिधिनिराकरणं तत् तन्त्रवे ज्योतिष्मतीन्तामाश्रयमाश्रयत
 इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा आशीराशंसननिवृत्त्यर्थं । अत-
 एव श्रुतिः । यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्त्रवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 दिति । तथा पिता पुत्रोये सामनि अमुकस्य पिता यजत इत्यादाव-
 पुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थं न पुनः सर्व-
 धैव पुत्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गरित्यादि
 स्मृतिविरोधात् ।

चेन्न, तस्य आङ्गाङ्गाभौकारणहेममात्रविययत्वात् । 'तन्त्रवे ज्योति-
 ष्मतीमिति' तन्त्रप्रत्ययमित्यर्थः, 'ज्योतिष्मती' वक्तव्येति । अथार्थ-
 भावः । यस्य पुत्रो जातः तस्याशीराशंसनविधिः पुत्रवतीनासौ किन्तु
 पुत्रप्रतिनिधिना अपुत्रेणाशीराशंसननिवृत्त्यर्थं 'पुत्रप्रतिनिधिर्नैव
 कर्त्तव्यः प्रियोदकाद्यर्थं' पुनः पुत्रप्रतिनिधिः कर्त्तव्य इवेति भावः ।
 गन्तुं प्रियोदकाद्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिकरणमप्येव आशीराशंसननिवृत्तिः
 साहजिकेव निवेद्यो विफल इति वाच्यं । केवलमाशीराशंसननिवृ-
 त्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिनिषेधे तद्वचनस्य तात्पर्यात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
 यामुत्पन्नस्य क्षेत्रजादेर्व्या निषेधे तदाश्रयात् तादृशक्षेत्रजादेरसर्व-
 तथा ब्राह्मणप्रियोदकाद्यनर्हत्वादिति बोध्यम् । केचित्तु 'अपुत्रस्य'
 यौरसपुत्ररहितस्य । 'पुत्रप्रतिनिधिं' क्षेत्रजादिकं । तथाच आशी-
 राशंसनकर्मदावेव पुत्रप्रतिनिधिनिषेधकं सत्यापादयुक्तं नतु सर्व-
 चेति भावः । अथ श्रुतिप्रमाणं दर्शयति यस्य पुत्रो जात इत्यादि ।
 यस्य पुत्रो जातः स्यात्, 'जातः' यौरसः पुत्रो यस्य स्यादित्यर्थः ।
 तथाच यौरसपुत्रवत्तैव आशीराशंसनं कर्त्तव्यं न पुनः क्षेत्रजादि-
 पुत्रवदेति भावः । 'निराकरणार्थमिति' तथाच सत्यापादयुक्ते यः
 पुत्रप्रतिनिधिनिषेधः स पर्वताशीराशंसनपितापुत्रीयसामप्रवर्धनपर-

अथेदं चिन्तायते योऽयं प्रतिनिधिर्विधीयते स किं पुत्रोत्पादन-
विधावुत पिण्डोदकादिविधाविति, उभयथाश्रवणात् । यथा अपुत्रे-
णैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्य-
नेन च पिण्डोदकादिविधाविति । तच्च नाद्यः पुत्रोत्पादनविधौ
पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् । न द्वितीयः विरो-
धात् । अपुत्रं प्रति पुत्रप्रतिनिधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदक-
क्रिया, पुत्रकर्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया, न तं प्रति प्रतिनिधि-

इति न कश्चिद्विरोध इति भाजः । प्रमाण्यान्तरं दर्शयति पितापुत्रीय
इति । पितापुत्रीये पितापुत्रनामघटिते अमुकस्य पिता यजते इत्येतत्-
खण्डमे सामानि गोतेषु सामाख्येति श्रुतेः । तथाप्य प्रवचनविधित्तु
पुत्रवत्ता नापुत्रस्य, तद्विद्वद्ध्यं अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधिर्नैव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अथेदमिति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पौरुषपुत्रोत्पादनाभावे
तदर्थं किं दत्तकादिः प्रतिनिधिरत पिण्डोदकाद्यपचारे तदर्थं दत्तकादिः,
क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति तत्र नाद्य इति । पुत्रोत्पादेति—कृतगुणनेन
पुत्रमुत्पादयेदितिविधावित्यर्थः । तथाचाप्य पुत्रस्य भाव्यत्वेन विधेय-
त्वेन प्राधान्यादङ्गत्वाभावेन व्यङ्गापचारे प्रतिनिधिरिति प्रतिनिधिन्धा-
यविरोधादितिभावः । न द्वितीय इति विरोधादिति—विरोधमुप-
पादयति अपुत्रमिति । न तत्कृतेति ।—पिण्डोदकक्रिया तत्कृता
अपुत्रकर्तृका न, पुत्रकर्तृकैव पिण्डोदकक्रिया इत्यन्वयः । न तं
प्रति प्रतिनिधिरिति ।—नं प्रतिपुत्रं प्रति न प्रतिनिधिः श्रूयत
इति पूर्व्यान्वयः । तथाच पुत्रकर्तृके कर्मण्येव तं प्रति प्रतिनिधि-
विधानं सम्भवति न त्वन्यकर्तृके । एवञ्च पुत्रकर्तृकेऽपि पिण्डो-

विधिरिति । किञ्च पिण्डोदकादिविधिः पुत्रकर्तृको न च कर्तुः-
 प्रतिनिधिः । अथापि क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधिर्न फलभोगांशे,
 यथा सचे सप्तदशानामन्यतमस्य स्तुतस्य क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधि-
 स्तथात्रापीति वाच्यम् । तदपि न, वैषम्यात् । सचे द्वारभ्यक्रियस्य
 प्रतिनिधिः । प्रकृते त्वत्यन्यासतः क्रियारम्भस्यैवासम्भवात् कथं प्रति-
 निधिसम्भवः न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भो न्यायवित्सम्मतः ।

दकादिफर्मणि यदपुत्रं प्रति पुत्रप्रतिनिधिविधानं तदन्याथ्यमिति
 विरोध इति भावः । नन्वाद्या अन्यकर्तृकक्रियायामपि अन्तं प्रति
 प्रतिनिधिविधानमङ्गीकर्तव्यमित्येतेऽदृष्टयान्तरमाह किञ्चेति । 'कर्तुः'
 क्रियाकर्तुः, 'प्रतिनिधिः' प्रतिनिधित्वं, धर्मधर्मिणोरभेदात् । तथाच
 क्रियाकर्तृत्वैवमेव सौसादृश्याभावात् प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् सौसादृश्या-
 देव प्रतिनिधियवहार इति भावः । ननु सप्तदशकर्तृके सचे एकस्य
 ऋत्विजोऽपचरे यथा ऋत्विगन्तरस्य क्रियाकर्तुः प्रतिनिधित्वं तथेहापि
 कर्तुरपि पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमविद्यद्भिमत्याशङ्कते व्यथेति । 'फलभो-
 गांशे' क्रियांशे, फलस्य भोगो यस्मादिति युक्त्यतेः । दूषयति तदपि
 नेति । वैयद्यादिति—वैयम्यं स्यादिति । वैयम्यं प्रदर्शयति सचे हीति ।
 तथाच सचे हि ध्यातव्यक्रियस्य कर्तुरभावे अपरस्तत्कर्ता प्रतिनिधि-
 र्भवति, भवतु प्रकृते तु क्रियाकर्तृदेरसम्भाभावेन अपुत्रस्य क्रियैव
 नास्ति न क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधित्वावसरः, शिरोनास्ति शिरो-
 यथेतिवदिति भावः । अथ क्रियारम्भ ध्यातृत्वाभावे नास्ति सत्यं, प्रति-
 निधिर्नैव क्रियारम्भ सेतुतीत्यत आह न च प्रतिनिधिर्नेति । न्याय-
 विदिति—न गोमातृवसम्मतः । "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके
 हि सा । काम्येषूपप्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति वचनात्,

अथापुत्रस्य जीवच्छ्राद्धे स्वकर्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव प्रतिनिधिरिति वाच्यं । तदपि न, पुत्रप्रतिनिधिपक्षे जीवच्छ्राद्धविधेरेवाप्रवित्तेः । किञ्च जीवच्छ्राद्धस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्यात् न पुत्रस्य, पुत्रकर्तृकत्वाभावात् । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपि पुत्रप्रतिनिधिसम्भवः । किञ्च पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्युक्तमेव अपरवधर्मत्वात् । न ह्यपुत्रस्य पिण्डोदकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति । अत्रोच्यते नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्याशयवादानुगृहीते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्रापचारे चेज्जाद्येकादशविधः प्रतिनिधिर्विधीयते, तत्र च लोक-

‘द्वौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यत् कुर्यादाचारमन्ततः’ इति वचनात् ।

ननु अपुत्रस्य स्वकर्तृकश्राद्धविधिरस्ति स एव क्रियाकर्त्ता तदपचारे क्रियाकर्तृत्वाग्निं प्रतिनिधिः सुकर्म एव इत्याशङ्कते अयेति । दूषयति तदपि नेति । स्वस्यैव प्रतिनिधिः—इत्तकादिरिति शेषः । तथाच इत्तकादेः स्वप्रतिनिधित्वं स्यात् न पुनः पुत्रप्रतिनिधित्वम् । नचेष्टापत्तिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यादिवचनविरोधादिति भावः । तस्मान्नेति विधिद्वयेऽपीति पुत्रेणादयविधौ पिण्डोदकादिविधौ चेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति, अपरवधर्मत्वादिति । अपुत्रः पुत्रप्रतिनिधिमान् पिण्डोदकक्रियावत्त्वादित्यनुमाने हेतोरपरवधर्मत्वात्, अपुत्रस्य पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्त्यभावेन न हेतोरपुत्ररूपव्यवहित्वमिति भावः । पूर्वपक्षं समाप्यते अयेदं चिन्त्यत इति । अत्रोच्यत इति सिद्धान्त इति शेषः । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यस्य निन्दार्थवादत्वात् तेनानुगृहीते उत्तमिति सत्सद्वचरिते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ इत्यर्थः ।

पुत्रयोः साध्यसाधनभावनिराहकावान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां
पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युच्यते ।

सदेति । वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदचावधि प्रतीक्षाभावं
बोधयति । 'पिण्डः' आहुम् । 'उदकम्' घञ्जलिदानादि । 'क्रिया'
श्रौर्द्धदेशिका द्वाद्यादि, ता एव हेतुः पुत्रीकरणे निमित्त' । हेतो-
रित्येकत्वनिर्द्देशात् निलितानामेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकमिति
गमयति । तेन चैकैकार्थेन पृथक् पुत्रीकरणं किन्तु सर्वार्थमे-
कमेव पुत्रीकरणमित्यर्थः । पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् ।
अतएव मनुः—पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्ननीपिण इति ।
क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः । पुत्रप्रतिनिध्यभावे क्रियालोपा-
दित्यर्थः । यद्वा अलोपादितिपदच्छेदः अलोपादिति ल्यबलोपे

लोकापुत्रेति—तथापि पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेन पुत्रस्य साधनत्वं
लोकस्य साध्यत्वञ्च बहुलं तदवान्तरव्यापारभूतधाद्यादिक्रियैव भवति
ननु क्षतः, अन्यथा स्त्रीवादिभिः पुत्रै रपि अलोकातापदिहारे भवतु
इति भावः ।

सदेति । अपुत्रेयैव कर्तव्य इत्यत्र वचने । वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या
दष्टमे च मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्रप्रियवादिनीत्यादौ
प्रथमत्वपेक्षया अथमाष्टादिकाष्टेऽधिवेदनादिवत् नात्र कालप्रतीक्षा ।
अपुत्रत्वानधारणमात्रेण ब्राह्मणादिभिरपनीतैः शूत्रेण विवाहयोगेन
पुत्रो याद्य इति भावः । इदमुपलक्ष्यम् । सदेत्यनेन कालाशुद्धादि-
रपि नापेक्षणीयः पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यत्वात् निरवकाशमैमित्तिकत्वाच्च ।
नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न
पास्तु विधीयते । इत्यस्याप्यवकाश इति बोध्यम् । ननु धौरसा-

पञ्चमी, अलोपार्थमित्यर्थः । यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यादिना पुत्राभावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते तथापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रवणात् पुत्रकृतक्रियाजन्या लोकाः, न स्यादिकृतक्रियया जन्यन्त इत्यवश्यं बाध्यम् । अन्यथा मुत्तुपत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया विकल्पापत्त्या अभावविधानानुपपत्तेः । तस्मात् पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषविद्वौ पुत्रप्रतिनिधिरावश्यक इति । उक्तञ्च मेधातिथिना, तत्र च यदौरसस्य प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय । यथौ-

भावे कथं दत्तकादिः प्रतिनिधिः क्रियते पिण्डादकादिक्रियायाः पत्न्या अपि निष्ठांश्चादित्यत आह क्रियाधिकार इति । प्रेतक्रियाधिकार इत्यर्थः । जन्यन्त इति—। इदमुपलक्षणं पत्न्याः पार्व्वणमिण्डदानानधिकारित्वेन पुत्राभावे तत्सत्त्वेऽपि पार्व्वणमिण्डलेपापत्तिरित्यपि बाध्यम् । अभावेति—पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यादिना अभावविधानानुपपत्तेः तुल्यफलतया ऐच्छिकविकल्पेन प्रमाण्यात्वाप्रमाण्यात्वाद्युक्ताद्युदेयमन्वेन व्यवस्था स्यात् । न चैतत् समुचितम्, अगत्या ऐच्छिकविकल्पस्य ग्राह्यत्वात् । अतएवाक्तं स्वमेवायुदेयोऽपि यद्वीक्ष्यववाक्ययोः । दिकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति ॥ उक्तार्थे मेधातिथिसंबादं दर्शयति उक्तश्चेति । प्रथमकल्पिकत्ववचनं—स्वक्षेत्रे संस्तुतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति मनुवचने इति शेषः । क्षेत्रमित्यर्थपरमथवार्थमिति । ‘क्षेत्रे’ स्त्रियामित्यर्थः, “क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्” इति मानवात् । न व्यवहारोपयोगि—न दृष्टार्थभावं किन्त्वदृष्टार्थमपीत्यर्थः । भूयांसमुपकारं—दृष्टादृष्टरूपं आह्वयेययादिनेति शेषः । क्रियत इति

रसो भूयांसं शक्नोत्युपकारं कर्तुं न तथेतर इति उपकारापचया-
भिप्रायश्च प्रतिनिधिव्यवहार इति । चतु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र
क्रियत इति क्रिया, अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधिः, तस्य लोपो
माभूदिति नित्योद्ध्ययं विधिः स यथाकर्थाञ्जिदृष्टेन सम्पाद्यः । तत्र
मुख्यः कल्प द्यौरसः, तदसम्पत्तावेते कल्पा आश्रयितव्या इति
व्याख्यातम् तच्चिन्त्यं । किं पुत्रोत्पादनविधेर्दत्तकादिविधिः प्रति-
निधिरित्युच्यते आहोस्त्रिदौरसश्च दत्तकादिरिति । नाशः, न
देवताभिन्नशब्दक्रियमित्यस्मिन्नधिकरणे क्रियायाः प्रतिनिधिनिरा-
करणात् । न द्वितीयः, न ह्येषां प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थ-
विरोधात् । तत्र पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रति-
निध्यसम्भवाभिधानात् । तस्मात् न क्रियाशब्देन पुत्रोत्पादनविधिः
किन्तु पिण्डोदकक्रियैव वाच्या, पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यचित्राक्यै-
कशब्दत्वादित्यलं ।

प्रयत्नत इति पञ्चम्याहमिह, यस्मात्तस्मादिति सामानाधि-
करणात् । ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः कार्य इत्यर्थः ।
तत्र च प्रयत्नभागान्यग्रतावय्वेकादशपुत्रग्रवणादेकादशैव प्रयत्नः ।

क्रिया, तथाच द्वितीयं कर्मश्रुतप्रमिति भावः । 'द्वितीयायाः' पुत्रोत्पा-
दनक्रियाया इत्यर्थः । 'पूर्वग्रन्थविरोधात्' मेधातिथेः पूर्वग्रन्थविरो-
धात्, तं स्मारयति न क्षेयमिति ।

प्रयत्नत इति । सामानाधिकरण्यादिति ।—तथाच यस्मात्तस्मा-
दिति विशेषणपदस्य उपस्थितेन प्रयत्नत इति विशेष्येयान्वये सम्भ-
वति उद्देश्यताया अन्वयत्वादिति भावः । अस्तिहीनतयेति ।—छिन्न-

अभ्यनुज्ञायन्ते । तेषां कलौ, अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये
पुरातनैः । न श्रद्धास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति वृहस्प-
तिसारणात्, दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति च श्रौतकेन
पुत्रान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं ह्यत्रिमस्या-
द्युपलक्षणम्, औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः ह्यत्रिमकः सुत इति कलि-
धर्मप्रस्तावे पराशरस्मारणात् ।

नचैवं क्षेत्रजोऽपि पुत्रः कलौ स्यादिति वाच्यं । तत्र नियोग-
निषेधेनैव तन्निषेधात् । अस्तु तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति
चेन्न, दोषादृकापत्तेः । कथन्तर्ह्यत्र क्षेत्रजवदणनिति चेत्, औरस-

जकानीनमूढजायसुदुपचायां शुद्धिजननप्राप्त्यादिनेजोजन्यादृष्टशक्ति-
हीनतया प्रायशः कलौ जनानां तादृशशक्तेरभावात् । तथाच वृह-
स्पतिः ।—उक्ते नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगप्लासादश-
क्लोऽयं कर्तुं मन्येर्विधानतः । तयोदानवमायुक्ताः कृतचेतायुगे नराः ।
हामरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता इति । श्रौतकेनेति ।—
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्णानाञ्जर्मनीषिण इत्यादिनेति श्रेयः ।
नियोगनिषेधेनेति—यथा नियोगधर्मो नो नाश्वबन्धावधोऽपि वा ।
तयोद्धारविभागस्तु नैव सम्पत्ति वक्षते इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनु-
बन्धा' एकवत्सा । अनुबन्धेऽप्युपलक्षणं, बन्धापीति श्रेयं, मैत्रावरुणौ मां
वशामनुबन्धामाश्रभेतेत्याद्येकवाक्यत्वात् । औरसः क्षेत्रजश्चैवेति,
विहितप्रतिषिद्धेति ।—नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तया दिजा-
तिभिदित्याभ्यां मनुपराशरवचनाभ्यामिति श्रेयः ।

विकल्प इति—ऐच्छिक इति श्रेयः, वैदिकप्रमाणत्वेन तुल्यवत्त्वात् ।
दोषादृकं यथा-धर्मात्त्वप्राप्तमाश्रयपदित्यागप्रकल्पनात् । तदुज्जीवन-

विशेषणत्वेनेति ब्रूमः । तथा च मनुः स्वचेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्-
पादयेद्धि यं । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति ॥

तयोर्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते । स च कः कीदृशः कथञ्च ग्राह्य-
इति चित्तयं निरूपणीयं । तत्र क इत्याह शौनकः । भ्रातृणामा-
सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु
न करयेदिति । 'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डेऽध्वितिसामान्य-
श्रवणात् समानासमानगोचेऽध्विति गम्यते । तत्र समानगोचरायां
'सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां

हाराभ्यां प्रत्येकमयदोषता । श्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते,
तत्र श्रीहिप्रयोगे प्रसीतयवप्रामाण्यपरिहारात् अथप्रसीतयवप्रामाण्य-
कल्पनं यवे उपादीयमाने परिहृतयवप्रामाण्योऽजीवनं स्वीकृतय-
वप्रामाण्यहानिः । यवैर्यजेतकृतेन यवस्य प्रसीतत्वात् श्रीहिभिर्यजेतकृ-
तेन श्रीहिमात्रस्य साधनत्वावगमात् यवस्याप्रसीतत्वात् श्रीहिप्रयोगे
यवस्य परिहृत्य एव थासीत्, अत उक्तं परिहृत्यकृत्यवेति । 'उज्जीवनं'
संख्यामनम् । 'अप्रामाण्यहानिः' प्रामाण्यमित्यर्थः । इति यवे चत्वारो
दोषाः, एवं श्रीहावपि चत्वार इत्यर्थो दोषा इति । इवमिष्टोऽष्ट-
दोषोऽपीति क्षचित् मातः ।

'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु, सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निनि-
वर्तत इत्याद्युक्तिषु इत्यर्थः । सामान्यश्रवणादिति ।—सगोत्रत्वासगोत्र-
त्वाविशेषादित्यर्थः । 'समानगोत्राः' भ्रातृपुत्रादयः । 'असमानगोत्राः'
दैहिभ्रमादयश्चेत्यादयः । सगोत्रेऽध्वितिः न सापिण्डं न साप्तमीत्यर्थः
पितृनेमान्यदर्थं यवित्तः पित्रवर्गः स्युर्दत्तकृतेन तस्य पिण्डान्वयरूप-
चैमुदापिकसापिण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रामाण्यमित्यस्य असमानगोत्र-

यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमीयं वचनं प्रमाणम् ।
गोचरां 'सन्ततित्वम्,' दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेषु संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सभ्यगन्धर्वीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात्
सन्ततिर्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयाविति, त्रिकाण्डीकारणाच्च ।
नतु गोचरापदेन गोचरसम्बन्धो विधीयते सगोत्रेष्वेव पुत्रीकर-
णेन तस्य साहजिकतया विधानायोगात् ।

न सापिण्ड्यं विधीयत इत्यपिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे, सापिण्ड्यस्य
प्रतिषेधोक्तः पाश्चपौरुष्यं साप्तपौरुष्यस्य नियिष्यते असमानगोत्रस्य

सायामित्यनेनान्वयः । विधिनेति—विधिमेव साक्षमाचस्य साधधारण-
त्वात् । 'गोचरां' सन्ततित्वं, प्रकृत्यात् सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजना-
न्वयादित्यमरकोषाच्चेति भावः । दत्ताद्या इति—'निजगोत्रेषु' प्रतिषे-
धीष्टगोत्रेष्वेत्यर्थः । निजगोत्रेषु संस्कृता इत्यनेनास्य वचनस्य भिन्नगोत्र-
विषयता स्पष्टमवगम्यते । साहजिकतया प्राप्ताविति शेषः । विधाना-
योगात् प्राप्तावादिति शेषः, अत्राप्राप्तपक्षेऽप्यविधितसम्भवे यनुवाद-
त्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः ।

न सापिण्ड्यमिति, असापिण्ड्यस्य पुत्रीकरण इति । तथाच सापिण्ड्य-
पुत्रीकरणे पाश्चपौरुष्यस्य साप्तपौरुष्यस्य च अवयवान्वयसापिण्ड्यस्य
सद्भावात् निषेधानवकाशात् । पाश्चपौरुष्यं साप्तपौरुष्यमिति ।—पाश्च-
पौरुष्यसापिण्ड्यप्राप्तेः पिण्डमाहिसम्बन्धा आशप्तमादिविवाहः कदा
भवन्ति आशप्तमादन्तेषामिति धृतकुलवचनात् ग्राह्यपक्षविषयत्वाद्वा
मुख्यकृत्यानुवृत्त्यविषयत्वाद्वा, उदहेत् ग्राहमादृजे तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु पिण्डपक्षेऽप्येव विधिः । सप्तमी च तथा षष्ठीं पश्-

पुत्रीकरणे, गोचरिक्थे जनयितुर्न भजेद्वत्तिमः सुत इति मानवं
 दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवपुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी
 तद्वद्भोजनं तत्पालकस्य चेति वृहन्मानवं वचःप्रमाणं । सोऽयं मुख्यः
 कल्पः, तदसम्भवेऽनुकल्पनाह तदभावेऽसपिण्डे वेति । तेषां स-
 पिण्डानामभावेऽसपिण्डोऽपि पुत्त्रीकार्यः । 'असपिण्डाः' सप्तम-
 पुत्रवद्विभूताः असम्बन्धिनश्च, तेऽपि द्विविधाः समानगोत्रा
 असमानगोत्राश्चेति । तत्रापि पूर्वोदाहृतमेव वचनं प्रमाणम् ।

मीच तथैव च । एवमुदाहरेत् कन्यां न दोषः प्राकटायनः । द्विती-
 यान्मा चतुर्थीन्मा प्रत्ययोत्तमयोऽपि । असपिण्डा च या मातुरसगीत्रा च
 या पितुः । सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने । या तु देशानु-
 रूपेण कुलमार्गेण चोदहेत् । निवृत्तं स व्यवहार्यः स्यादेतदेव प्रतीयत
 इति चतुर्विंशतिमतीयात् । सप्तमादूर्ध्वमिति मुख्यः कल्पः । तदभावे तु
 सप्तमीमितिवचनात् पञ्चमादूर्ध्वमिति मुख्यः कल्पः, तदभावे पञ्च-
 मीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुकल्प इति कैशववैजयन्तीति बोध्यम् ।
 भानवमित्यग्निमेषान्वयः । वीजवपुः सपिण्डता इत्यनेन भानयो-
 रसगीत्रविषयत्वं स्पष्टमवगम्यत इति समानगोत्रविषयत्वे गोचरिक्थे
 जनयितुरित्यादीनामसङ्गतेः । सोऽयं सगीत्रसपिण्ड इत्यर्थः । 'अस-
 म्बन्धिनः' सजातीया इत्यर्थः । सर्वेषामेव वर्णानां जातिर्ध्वेव नचा-
 न्वत इति वचनात् । तेषीति—सप्तमपुत्रवद्विभूता असम्बन्धिना-
 ऽपीत्यर्थः, अष्टमपुत्रादिसगीत्रमन्ततिप्ररम्भराः । दौहित्रमातुष-
 पुत्रादयस्तु असमानगोत्राः सजातीयाः असम्बन्धिनः सगीत्रा अपि
 सम्भवन्ति । असमानगोत्राः साहजिका एवेत्यर्थः । पूर्वोदाहृतेति ।
 माद्विधानां सपिण्डेऽस्त्विति वचनम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः । समानगोचः सपिण्डो सुख्य', तदभावे
 ऽसमानगोचः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोचः सपिण्डः सामानगोचोऽ-
 सपिण्डश्चेत्यभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि
 गोचप्रवर्तकपुरुषात् सपिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हि-
 तत्वम् । तेन चासमानगोचोऽपि सपिण्ड एव याव्यो मातामह
 कुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि सोदक- आचतु-
 र्दशात् समानगोचः प्रत्यासन्नः, तस्याभावे असमानोदक-सगोच
 एकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोचोऽसपिण्डश्चेति । तदाह
 आकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोचजमथापि वा । अप्रुक्तको-
 विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोचजाभावे पाल-
 येदन्यगोचजमिति । सगोच इत्यनेन सोदकसगोचौ गृह्येते ।
 'अथ च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति । तदेवाह वशि-

तदयमिति । समानगोचः सपिण्डो मातृपुत्रादि । असमानगोच-
 सपिण्डो दौहित्रमातुलपुत्रादि । 'तुल्यकक्षौ' तुल्यकलावित्यर्थः ।
 एकैकेति । असमानगोचसपिण्डे समानगोचत्वविशेषणराहित्य-सगोच-
 सपिण्डे सपिण्डत्वविशेषणराहित्यश्चेत्यर्थः । गोचप्रवर्तकपुरुषात् समा-
 नोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दशादिति, जन्मनाम्नो यस्मैरेके तत्परं
 गोचमुच्यते इत्युक्तपक्षदशमुख्यादित्यर्थः । सपिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य
 सन्निहितत्वेन सप्तमान्तर्गतत्वेन यस्मान्तर्गतत्वेन यद्योतृदेयभोग्यपिण्ड-
 दातृत्वेन च अभ्यर्हितत्वादित्यर्थः । एकविंशादिति ।—सप्तभिर्गुणितत्वात्
 सपिण्डसमानोदकक्षौ सप्तसख्यातत्वात् तस्मादष्टिष्वन्यथादित्यर्थः ।
 सगोचजमिति—सोदकेति—सोदक-सगोचयोः सगोचजत्वा विशेषा

ष्टोऽपि । अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृतमेव प्रतिगृह्णीयादिति ।
 अस्यार्थः अदूरस्यासौ बान्धवश्चेत्यदूरवान्धवः सन्निहितः सपिण्ड
 इत्यर्थः । सान्निध्यं द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च
 भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यः, तदभावे
 बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः, तदभावे असमानगोत्रः
 सपिण्डस्तत्प्राप्त्यभावे बन्धुसन्निहृतः सपिण्डः, बन्धूनां सपिण्डानां
 सन्निहृतः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदकः इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तत्रापि सन्निधौ द्विविधः, सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च,
 स्वस्यासपिण्डोऽपि असमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां
 सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः
 सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोत्र एकविंशत्
 प्राच्याः । तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि प्राच्याः । तदभावेऽस-
 पिण्डेवेति श्रौतकीयात् । सन्देहे चोत्पत्ते दूरवान्धवं शुद्धमिव
 स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च । दूरे बान्धवा यस्यासौ 'दूरवान्धवः'
 गोत्रसपिण्डप्राभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलश्रीसादि
 विषयः । स चासपिण्डेऽसगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो
 न सम्भवति तथापि सर्वेषामपि वर्णानां जातिश्चैव न भ्रान्त्यत
 इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणार्-

दित्यभिप्रायः । दूरे इति—दूरे प्रतिग्रहितुर्दूरे स्थिता इति शेषः,
 'बान्धवा' सपिण्डा प्राच्या इति शेषः ।

समानजातीयाः सपिण्डा अपिण्डाश्च व्यावर्त्तन्ते, अप्रतिविह्वमनु-
मतं भवतीति न्यायेनानुकन्यतया तत्प्राप्तिरसम्भवात् । अतएव
वृद्धगौतमः । यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदित्यसमानजाती-
यस्यांशभाजं निषेधति, तस्यादसमानजातीयो न पुत्रीकाय्ये
इति सिद्धम् । अतएव मनुः । सहस्रं प्रीतिमयुक्तं स ज्ञेयो
दत्तिसः सुत इति । 'सहस्रं' सजातीयम्, सजातीयेष्वयं प्रोक्त-
स्त्वानयेषु मया विधिरिति धौगीयरस्सरणात् । यत्तु मनुनैव
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रौतकः
'सुतलस्य सहस्रोऽसहस्रोऽपि वेत्युक्तम्' तेन पुण्यैः सहस्रोऽसहस्रो
वेति व्याख्येयं न जात्येति । यत्तु सहस्रं न जातितः किन्तर्हि
पुत्रानुरूपैर्पुण्यैः, तेन । क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यत
इति मेधातिथिनां व्याख्यातम्, यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो
भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम्, तदुभयमपि सजा-

असमानजातीयाः सपिण्डा इति ।—'असमानजातीयाः सपिण्डा'
ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिपुत्रादयः । "विष्णो वर्मानुपूर्व्यम्", इत्यादिवचनेन
ब्राह्मणादेर्मित्रजातीयविवाहप्रतिषादनात् तस्य क्षत्रियादिपुत्रसम्भवात्
सपिण्डान् पुत्रेषां व्यवधान्वयस्वरूपं न तु पिण्डान्वयस्वरूपं, तेषामन्यजा-
तीयत्वेन पित्रादिपिण्डदानानधिकारात् । । 'अप्रतिविह्व' विधिनिषेधा-
द्विषयमित्यर्थः । 'अपिण्डा' अपिण्डास्तमेव ननु पुत्रत्वमित्यर्थः, गौत-
मिण्यामुगः पिण्ड इत्यनेन जेजिह्वदण्डनयदण्डपिण्डाधिकाराणां पुत्र-
प्रयोजकत्वावगमात् ।

तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचन-
विरोधात् जातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनविरोधाच्चो-
पेक्ष्यम् । यत्तु मनुना स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवाभ्या
इत्यत्र शौद्रश्च पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यामुत्पादितश्च अनूदोत्पन्नश्च मुख्यपुत्रत्वाभावात् पुत्रप्रति-
निधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम्, जातोऽपि दास्यां शूद्रेण काम-
तोऽश्वरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्हभागि-
नम् ॥ अभातको हरेत् सर्वं दुहितृनां सुताहते इति योगी-
श्वरस्मरणात् । तस्मात् सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतश्च सवर्णमित्य-
परार्कव्याख्यैवात्र साधीयसी । याज्ञवल्क्योऽपि सजातीयेष्वयं
प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ।

सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इति ।
अभ्युपगतश्चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैरपि भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य
इति । अत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इत्याह, मनुः ।
भ्रातृणामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण
पुत्रिणो मर्तुरमवीदिति ॥ अत्र भ्रातृणां प्रतिग्रहीतत्वप्रतिपाद-
नात् याज्ञवल्क्याभावोऽवगम्यते । एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा
एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्न-

भ्रातृपुत्र एवेति । तत्सद्भावेऽन्यो न याह्य इत्येवकारेण चोक्तम् ।
भ्रातृणामिति ।—अन्यथा सपिण्डत्वेन तस्यापि याह्यत्वापत्तेरिति भावः ।
एकेनैकस्यां मातरीति—तथाचैकश्रेष्ठेण तदर्थलाभ इति भावः ।
भिन्नपितृकाणामिति—दो सुतौ विवदेयातां दाभ्या जातौ स्त्रिया धने

पितृकाणां वेति गम्यते । भ्रातृणामिति सुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयो-
पादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनोनामपि परस्परपुत्रयही-
तत्वाभावोऽवगम्यते । तदाह दृष्टमौतमः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भगिनेयः सुतः कचिदिति भगिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् ।
तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रौ न याद्य इत्यर्थः सिद्ध्यति, भ्रातृणामेव
यहीदत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि भ्रातृपुत्रौ स्वसदुद्दिष्टभ्यामित्यने-
नैकशेषोऽवगम्यते ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्रयोः भ्रातृभगिनीभ्यां पर-
स्परपुत्रीकरणमवगम्यते, तथाप्येकजातानामिति भ्रातृविशेषणेन एकं
जातं जातिर्घेषां ते एकजाताः, जातिर्जातिन्तु सामान्यमिति कोयात्
तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात् भ्रातृणां पुंषां भ्रातृपुत्रस्य
भगिनीनाञ्च स्त्रीणां भगिनीपुत्रस्य पुत्रीकरणं सिद्ध्यति न भ्रातृ-
पुत्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्रस्य भ्रात्रा वा पुत्रीकरणं सम्भवति
स्त्रीपुंस्त्वजातिभेदात् । ननु सहदुश्चरितस्य एकजातानामित्येकस्य
पदस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वक्षेत्यर्थद्वयं न सम्भवति सहदुश्चरितः

इत्याद्युक्तानां भ्रातृणामित्यर्थः । तेषामपि एकमातृप्रभवत्वेन भ्रातृ-
शब्दार्थत्वात् । सुंस्त्वनिर्देशादिति—भ्रात्रा भ्रातृपुत्रस्य याद्यावे-
ति द्वे विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धिरिति न्यायेन भगिन्या भ्रातृ-
पुत्रस्य भ्रात्रा वा भगिनीपुत्रस्य याद्यात्वाभावोऽवगम्यते इति भावः ।
पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्चेति ।—अन्यथा एकजातानामिति जावदित्यु-
क्त्या चैकजातानामिति विशेष्यत्वधैयर्थात् सोदरभ्रातृपुत्रस्य लाभो
सुलभ इवेति भावः । एकशेष इति—भ्रातरश्च स्वसारश्चेति विग्रहा-
देकशेषः । एकजातानामित्येकमेति ।—अथ दृष्टसंवाद दर्शयति यत्सं-
ख्येयिणादिना ।

शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न । असंख्येष्वपि
चादद्यात् संख्येष्टो नान्यमाह्वय इत्यत्र संख्येष्टपदस्य सोदरपरत्वेन
संख्येष्टपरत्वेन च विज्ञानेश्वराचार्य्यव्याख्यातत्वादित्यपि तथैवेति न
दोष इत्यलम् ।

वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम्, वज्रपु द्वयोः सम्भवात् । यदि हि
द्विपिता आदिकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति द्विपितकत्व-
सम्भवाच्च । एक एकोऽपि चेदित्यनेन द्वयोर्वर्ज्जनात्वा पुत्रवत्त्वे सुतरां
सुकरं पुत्रग्रहणमन्येषामपुत्राणां गमयति नैकीयैकपुत्रग्रहणं
व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यात् तेनेत्येकत्वनिर्देशाच्च । पुत्रः
पुत्री पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप् । तेन चैकस्यापि पुत्रस्य
दानाभ्युद्यमि नत्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधस्याचानवकाशः, स
हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुवचनप्रतिपादितपिचादिपूर्वसन्तानस्य
पितृद्वयसाधारणेनापि पुत्री ण निर्वाहादुक्तनिषेधस्य भावतिरिक्त-

वज्रवचनं ।—भातृणाभित्यत्र वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणमिति ।
वज्रव्यति—तथाच वज्रपु द्वित्वस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्विपिता-
वेति । द्विपितेत्यर्थः । अथात्र एक इत्यस्य एकोऽपि चेदित्यर्थकत्वं
केमुक्तिकन्यायादेकस्याविवक्षितत्वेन द्वयोर्वर्ज्जनात् पुत्रवत्त्वे अन्येषां
पुत्रग्रहणमस्तु गुरुत्वेत्यादिवचनबोधितगुर्व्यादिह्यनमिष एकस्य पुत्र-
वत्त्वे तु हतपुत्रग्रहणमन्येषां माभूदिति चेन्न एकपदोपादानवैयर्थ्यात् ।
तेनेत्येकवचनान्ततच्छब्देन अन्येषामेकीयैकपुत्रग्रहणे मनोरभिप्रेतत्वात्
तथाच वचनेऽपिर्न गृहीतः केवलं द्वयोर्वर्ज्जना वा पुत्रवत्त्वेऽन्येषां पुत्र-
ग्रहणपात्रे व्याप्यतया अग्रेः संप्रद इति केमुक्तिकन्यायावसरः । ननु

विषयताभिद्धेः । किञ्च दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादन-
रूपत्वात् तस्य चानेन निषेधात् प्रकृते चैकस्योभयसाधारणीकरणेन
स्वत्वनिवृत्त्यभावात् कन्यादान इव दानपदार्थस्य गौणत्वात् । पुत्र-
पदस्यौरस्ये मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्राणां सिद्धयति । तेन च भ्रातृ-
कृतपुत्रप्रतिनिधीनां परित्यक्त्यभावोऽवगम्यते । भवेदित्यनेन
पुत्रवत्तायाः संज्ञाप्रतिपादनात् भूतपुत्रत्वं भविष्यत्पुत्रत्वञ्च
व्यावर्त्तयति । तेन धातोतेन भ्रातृपुत्रेणान्यस्य भ्रातुर्न पिता
पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखामित्यादि फलसम्बन्धः न चाना-
गतपुत्रप्रतीक्षायां पुत्रान्तरपरित्यक्त इति ।

तच्छब्देनापुत्राणामिव भ्रातृणां परामर्शात् जनकस्य स्वपुत्र-
सम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्वं इति । त इत्यत्र स च, तौ च, ते च
इत्येकशेषादेकस्य दधोर्भूतानां वा पुत्रेच्छया तत्पुत्रीकरणं
भवति । तेनेति—येन जनकस्य पुत्रवत्त्वं तेनैव सर्वेषामपीति । पुत्रे-
षेत्येकत्वनिर्द्देशादेकसाध्यनेकपुत्रत्वाभिधानेन नत्वैकैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृहीयाद्देत्येतन्निषेधस्याचानवकाश इत्युक्तमेव । तथाच कालि-

नत्वैकैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्दे इत्यस्य आश्रितिरिक्तविषयत्वे
जनकपरित्यक्तोदयमभिप्रेत्य सजातीयमात्रद्वयमुपधायकता विव-
क्षीत इत्यत आह किञ्चेति । पुत्रपदस्येति ।—पुत्रवान् भवेदित्यत्रेत्यादि ।
'धातोतेन' मृतेन इत्यर्थः ।

तच्छब्देनेति ।—सर्वे ते इत्यत्र त इति तच्छब्देन इत्यर्थः । अनेक-
पुत्रत्वाभिधानेन इति ।—अनेकेषां पुत्रत्वाभिधानं अनेकपुत्रत्वाभिधानं
तेन । इत्युक्तमेवेति ।—आश्रितिरिक्तविषयताभिद्धेरित्यन्तेनेहं प्राक्त

कापुराणे वेतालभैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्रेणोभयोः
 पुत्रवत्त्वं लिङ्गं दृश्यते । अथय ऊचुः ।—अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते
 लोकवेदयोः । वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिं ॥ पूर्वं तद-
 तदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः । तेषाम्नु सम्यगिच्छामः श्रोतुं
 संख्यानमुत्तमं ॥ मार्कण्डेय उवाच । अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह
 च सत्तमाः । सपुत्रैर्भाविपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गताः ॥ सम्यक्
 सिद्धिमवाप्सिह यदा वेतालभैरवौ । हरस्य मन्दिरं यातौ कैलाशं
 प्रति हर्षितौ ॥ तदा हरस्य वचनात् नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।
 प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधयत् ॥ नन्दुवाच । अपुत्रौ
 पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ । यतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र
 सुखभा गतिः । मार्कण्डेय उवाच । तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः
 प्रीतमानसौ । एकमेव करिष्यावो मन्दिनश्चेत्यभाषताम् ॥ ततः
 कदाचिदुर्वृक्षां भैरवो मैथुनं गतः ॥ तस्यां ॥ जनयामास सुवृक्षं
 नाम पुत्रकम् ॥ तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ
 तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति ॥

नन्दिनेकस्यानेकपुत्रत्वं किं युगपदुत्पत्स्यतेऽथवा क्रमेण, नाद्यः
 युगपत् प्रतिगृहीयुरिति विध्यस्यावात्, नापरः पूर्वसंस्कारिविरुद्धे
 इति । एकस्यानेकपुत्रविधौ रागिकलिङ्गं दर्शयति—अपुत्रस्येति ।
 अतदाविति ।—एतद्वि अतदाविति अपि पुत्रग्रहणे लिङ्गं, तेन च
 अतदाविति तदाविति सादृष्टिकन्यायात् पत्न्यग्रहणं निरुपद्रवमिति
 पर्यवसितं, अपुत्रत्वस्य हेतोरविशेषात् ।

१२ इति । पूर्वसंस्कारसंस्कृते इत्यर्थः । सदिति ।—तथा च
 जातकर्मादिसंस्काराणां शरीरशुद्धिजनकत्वात् तैरेव देहशुद्धिर्जाता-

तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तिरिति चेन्न । सप्तदशावरास-
तुविंशतिपरमाः सचमासीरन्नितिवत् तत्सर्वशब्दयोर्द्वैकशेषेण
प्रतिग्रहीत्वभादभादित्यस्याच विवक्षितत्वात्, तेन दानमपि सहितेभ्य
एव सिद्धति, यथा तुलापुरुषे सहितानामेव अन्विजां सम्प्रदानत्वं
प्रतिग्रहीत्वञ्चेति । तदाहुः—इत्यावाह्यं सूरान् दद्यादन्विग्भ्यो
हेमभृपणमित्यच अन्विग्भ्य इति बहुवचनान्विलितानामेव 'सम्प्रदा-
नत्वम्' । तेन च सर्वेषामुपरि गुरुदत्तं कृत्वा तदधःक्रमेण अन्विद्या-
दीनान्त्वन्विजां हस्तानाधाय भृपणानि देयानीति वाचस्पति-
मित्राः । नच युगपदनेकपुत्रत्वानुपपत्तिरपि, युगपत्प्रतिग्रहेण
त्रौपदोभार्यात्ववत् अथ विलक्षणसौवानेकपुत्रत्वस्य प्रसिद्ध्या-
मुद्यायणत्ववत् स्त्रीकारान् ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषामक्रीति भवनार्थकेनाक्षिना पुत्र-
भवनप्रतिपादनात् अभावितस्य च भवनायोगात् प्रतिग्रहीत्वव्यापार

त्वात् अशुद्धिरूपप्रतियोग्यभावान् तत्सजातीयसंस्कारस्य निरर्थकत्वा-
दित्यर्थः । सप्तदशावरा इति ।—सप्तदशन्यूनास्तुविंशतैरधिका न
भवन्तीत्यर्थः, मध्ये यथाकाममिति । उपासीरन् कुर्वुरित्यर्थः ।
तुलापुरुषेति ।—तुलापुरुषदाने इत्यर्थः । सम्प्रदानत्वमिति ।—वचनं
प्रमाणयति इत्यावाह्येति । 'गुरुदत्तं' गुरोः प्रधानस्य अन्विजो हस्त-
मित्यर्थः । 'विलक्षणस्य' अग्न्यसाधारणस्येत्यर्थः ।

अभावितस्येति ।—अद्यतस्य, यथाविध्यपरिदृष्टव्यस्येति दाज्ज् ।
प्रतिग्रहीत्वव्यापार इति ।—तथाच आद्यपुत्रस्य यथाविधि प्रतिग्रहेणैव
पुत्रत्व न तु तत्सत्तामात्रेणैवेति भावः । अथ प्रमाणं दर्शयति तथा-

आचिष्यते । तथाचाचिः । अपुत्रैषैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधि-
 सदेति । वशिष्ठोऽपि पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् वन्धुनाहूय राजनि चावेश
 निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जृत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेव
 प्रतिगृहीयादिति । जौनकोऽपि । दातुः समस्त गत्वा तु पुत्रं
 देहीति आचयेत् । आचयेदिति प्रयोजके णिच्, तेन आचनार्थवृत्त
 प्राज्ञाणद्वारा आचयेदिति । एतेनाहतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पित्र्य
 पुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पित्र्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत आह्वयिणोदकक्रियामिति वृद्धत्पराधरस्मरणात्
 इति चोद्यं निरसाम्, प्रतिग्रहीतव्यापारं विना तत्पुत्रत्वानु-
 पपत्तेः ।

नच गूढोत्पन्नदत्तात्मनोः कर्त्तव्यापाराभावः, शृष्टे प्रच्छन्न
 उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृत इति दत्तात्मा तु स्वयं दत्त इति
 कर्त्तव्यापाराश्रयणादिति वाच्यम्, तथापि फलस्य क्रियासामाना-
 धिकरणान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्मात् भ्रातृणामेक-
 जातानामिति, अपुत्रस्य पित्र्यस्येतिवचनं न यथाश्रुतमेवार्थवत्
 त्रयोदशपुत्रापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां
 स्त्रायशुभो मनुः । तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्धवा इति
 चात्रिरिति । कर्त्तव्य इत्यनेन कृतिरूपप्रतिग्रहीतव्यापारो बोध्यते ।
 अपुत्रस्य पित्र्यस्येति ।—अपुत्रस्य पित्र्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवे-
 दित्यन्वयः ।

फलमिति । 'क्रिया' व्यापारः । तथाच व्यापारं विना फलानुपपत्तेः
 पुत्ररूपफलस्येति चेत्तदर्थमात्रं तत्रापि प्रतिग्रहीतव्यापारोऽवश्यं बलवत्

द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्येव सङ्ख्याविरोधः, धौरसः पुत्रिका

इति भावः । सङ्गति ।—द्वादशेत्यादिः । वेद्यादिति ।—चणोदश-
संख्यावचने पुत्रिकाबीजजयोरैरसोऽन्तर्भावात् । योऽसादिसङ्ख्या-
माह विष्णुः ।—खे चोत्रे संस्कृतायां उत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।
कानोनादिव्यति-प्रसङ्ग-वारणाय स्वयमिति, काकाक्षिमेऽन्यथायात्
संस्कृतायामित्यत्रापि स्वयमित्यस्य परामर्शः, कुण्डगोत्रकयोदतिप्रसङ्ग-
वारणाय यैरनर्भवे चातिप्रसङ्गनिवृत्त्यै स्वमाचसंस्कृतेति वक्तव्यं, तथाच
स्वमाचक्षेवे धर्मपत्न्यां स्वमाचसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित यौरस इति
सिद्धम् । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन चोत्पादितः चोत्रजो द्वितीयः ।
वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिजायां स्त्रीवभाष्यायां व्याधितभाष्यायां वा
पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुर्वभिर्नियुक्तायां गुर्वनुद्भातेनैव देवदेष्ट कर्मिणेन ज्येष्ठेन
वा भर्तुर्भ्रात्रा तदभावे सपिण्डेन तस्याप्यभावे सगोत्रेण तस्याप्यभावे
अन्येनोत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः समृतस्य स्त्रीवादेशे चोत्रजः
पुत्री भवति इत्यर्थः । स्वयमुत्पादनाभावेनासौरसात् द्वितीयत्वं । यौरसो
धर्मपत्नीजस्तस्य सः पुत्रिकापुत्रः । चोत्रजः चोत्रजातस्त्विति वाच्यस्तदोये
यत् चोत्रजस्य द्वितीयत्वमुक्तं तत् द्वादशाभिप्रायां विधेयं । तत्र अयं
संस्काराभावेन स्वयमुत्पादनाभावेन च कदादयान्तरितत्वात् विप्र-
कर्षात् तृतीयत्वमुक्तं शुद्धमेव । चोत्रजः पुत्रः संविदा उभयोरपि
द्यामुप्याययो भवति, यथाह मनुः ।—क्रियाभ्युपगमात् चोत्रं बीजाये
यत् प्रदीयते । तस्यैव भागिनो दियौ बीजौ चोत्रज एव चेति ।
'क्रिया' सम्बित् । यत्तु यौरसो धर्मपत्नीजस्तस्य सः पुत्रिकापुत्र इति
'पुत्रिकापुत्र'स्य द्वितीयस्थाने गद्यनं तत् स्त्रीनदपुत्रिकापुत्रविययम्,
तस्याः सोत्पन्नत्वेन पदोत्पन्नात् चोत्रजात् उत्पद्यत्वात् । पुत्रिकापुत्र-
ज्ञतीयः । अक्षेभ्योत्पन्नसोत्पन्नस्यौरसाभावेन कदादयान्तरितत्वात्

नन्विदमप्रयोजकं यत्पिण्डरिक्त्याभावादपुत्रत्वमिति अप्रश-
 सासु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्त्यां-
 शभागिन इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वेऽपि पिण्डरिक्त्याभाव-
 दर्शनात् । तथा पिण्डरिक्त्याभावेऽप्युक्तंस्त्वेव भ्रातृव्यस्यासु पुत्रत्वं
 काचित्तिरिति चेन्न मैवं । पिण्डदोऽंशहरस्यैवामित्यनेन पिण्डरिक्त्य-
 भागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजकमुक्तं तदभावे स्त्रीवादेरिव पुत्रत्व-
 स्वरूपमत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात्, अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः
 सदेति विधिप्रत्ययवशेनाहृतस्य पुत्रवायोगाच्च । नच भ्रातृव्ये-
 रविषयोऽयं विधिरिति वाच्यम्, सङ्कोचे प्रमाणाभावात्, प्रत्युत
 एकमेव करिष्याव इत्युपक्रम्य तमेव चक्रे तनयं वेतालौऽपि स्वकं
 सुतमिति वैतानीयमैवपुत्रपुत्रीकरणनिङ्गविरोधाच्च । किञ्च
 यत्र दत्तानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकं दम्पुत्ताः पञ्च च अत्यन्त-
 गपुत्राणाञ्च पञ्चानामपुत्राणां प्रत्येकं पञ्चागतपुत्रत्वापत्तिः, पञ्चा-
 गमचपुत्राणां प्रत्येकं प्रत्येकं दम्पिपुत्रतापत्तिरित्याद्यनेकोपपन्नः ।
 नष्टेऽपत्तिः पुत्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्युपादेयगतैकत्वविव-
 चयान् । एकचेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेणेत्यत्र पुत्रपुत्र-
 यतोऽभयोरपि प्रत्येकं मुनैकत्वविरोधाच्च । न च स्वपुत्रे भ्रातृ-

पिण्डरिक्त्याभाव इति । —पुत्रस्यात्र इति हेतुः । शरीरेण इति । —
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इति शास्त्रानुचयमग्राह्ये प्रमाणाभावात् । वैता-
 न्येति । —तमेव अत्र तनयं इत्यत्र अत्र इत्यनेन प्रतिपद्योतृणां-
 पक्षस्य अग्रगण्यता । उपादेयगतैकत्वे इति । —पुत्र प्रतिनिधिः
 कार्य्य इति विधेः । प्रतिनिधिर्विधिविषयस्येवोपादयतादिति भावः ।

तैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र भ्रातृपुत्राणां वज्रत्वश्रवणात्
 महवोऽपि भ्रातृपुत्रा अकृता एवैकस्य पुत्रा भवेयुरिति वाच्यम्, तस्य
 लौकिकमिद्वज्रत्वानुवादकार्थवादगतत्वेनाविवक्षितत्वात् । अस्त-
 पक्षे तु एकेनैव प्रकृतनित्यविधिभिद्भावेनोपादानस्य वैधर्मादशा-
 स्वीयत्वाच्च । तस्मात् सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्री-
 कार्य्य इति स्थितम् । ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृत-
 त्वेन च स्वस्रस्थान इति विष्णुवचनन्तु पूर्वपूर्वपरिगणितपुत्रसद्भाव-
 विषयमिति न कोऽपि विरोधः । नन्वेवं सर्वासामेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वाहासेन पुत्रेण पुत्रिणी ममुरत्रवीदित्य-
 चाप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः, आचारविरोधात् । पित्र-
 पत्न्यः सर्वा मातर इति पित्रपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमाहस्वयपदेशवि-
 रोधाच्चेति चेत् नैवं । सपत्नीपुत्रस्य साक्षाद्भर्तृव्यवारम्भतया अकृत-
 स्यापि पुत्रत्वसम्भवात् वचनन्तु नियमायै इत्युक्तमेव । भ्रातृत्वे तु
 दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् नाकृतस्य पुत्रत्वमिति ।

लौकिकमिद्वज्रत्वमिति । लौकिके वज्रभिरपुत्रैर्भातृपुत्राः परिगृह्यन्ते
 इत्यभिप्रायेण भ्रातृपुत्रैरिति वज्रवचनं कृतं । अतएव वज्रत्वस्य लौक-
 प्राप्तत्वादनुवादः, अतएवाप्यते लौकिकमिद्वज्रत्वादिति । तथाचानेकाभि-
 प्रायेण वज्रवचनं कृतमिति फलितं । प्रकृतनित्यविधीति ।—पुत्र-
 मुत्पादयेदिति प्रकृतनित्यविधिभिद्भाविन्यर्थः । स्वस्रस्थान इति ।—
 लो दुहितरश्चैवेत्यादिवचनोपात्ते इत्यर्थः । विष्णुवचनत्वमिति ।—अप्र-
 शस्तास्तु कानीनगृहोत्पन्नसद्योऽप्याः । यौनभवंस्तु नैवेते प्रियरिक्-
 याशभागिन इति विष्णुवचनमित्यर्थः । नैवमिति ।—अकृतस्य पुत्रत्व

सत्तेर्निवामकत्वात् । शुद्रजातिव्यति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव । गुरुगोत्रायवणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्यसंवात्राप्रवृत्तिः । तेन शुद्रजातिमात्र इति सिद्धयति ।

तदाह ब्रह्मपराणम् । शुद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनां । परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि । तस्मात् दासस्य दास्यस्य जायते दास एव हीति । त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोमजानाद्योत्पद्यत्वात् प्रतिलोमजानाद्यापकृष्टत्वात् न कश्चित् पुत्रः कर्तुं शक्यते इति शुद्र एव पुत्रीकार्यः दासदास्यत्पन्नत्वादिति । ननु छत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाम्येन पूर्ववाक्यादेव तदर्थसिद्धेः आरम्भो वापि सर्वेषां चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्या-

अत्रापीति ।—वैश्यजातावमीत्यर्थः । राजन्मविशामिति ।—इतिशब्देन प्रकथित इत्याशङ्क्यामनप्रतीकपरिग्रहः । अत्राप्रवृत्तिरिति ।—अत्र शूद्रजातावित्यर्थः ।

त्रैवर्णिकानामिति ।—ब्राह्मणछत्रियवैश्यानामित्यर्थः । त्रैवर्णिकानुलोमिति ।—मूत्रौषसिक्तादीनामित्यर्थः । प्रतिलोमजानां दयकारादीनामित्यर्थः । 'कश्चित्' सजातिभिरे । छत्रियादिवाक्यत्रयमिति ।—छत्रियाणां सजातौ वै गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्येकं वैश्यानां वैश्यजातिव्यतिपरं शूद्राणां शुद्रजातिव्यतिक्रमेतित्रयमित्यर्थः । नारम्भणीयं इति ।—न वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्ववाक्यादेवेति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति श्रौतमीयपूर्ववाक्यात् इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणपदश्रवणात् वचनस्य तदियत्यस्येव, छत्रियाणां ब्राह्मणं छत्रियाणामित्यादिवचनं कथं नारम्भणीयमित्यत आह आरम्भेवेति । सर्वेषां चैव वर्णानामिति ।—छत्रियाणां सजातौ वा इत्या-

चेति चेत् नैव । चक्षियादिपदै चक्षियादिसमानधर्मकमूर्द्धा
वसिक्तादीनामपि प्राप्तार्थत्वात् । ब्राह्मणेन चक्षित्वायामुत्पादित
चक्षिय एव भवति, चक्षियेण वैश्याया वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां
शूद्र एव भवतीति शङ्खस्मरणत्वात् । सजाताविति चक्षियादिसमान
धर्मत्वेऽपि मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिपुत्रत्वाभावबोधनायेति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्यलिङ्गात् । नच सर्वेषामित्यनेन पौन-
रुक्त्य तस्य वर्णानामनुलोमानाश्च सजातिनियमानुवादेन प्रतिलो-

दिभिरुपार्थभिधानेन पौनरुक्त्याच्चेति भावः । चक्षियादिसमानेति ।—
तथाच ब्राह्मणानामित्यादिवचने न्यायसान्ध्यात् तत्सजातीयब्राह्म-
णादिवर्णानां समिष्टेष्वन्तु पुत्रमष्टय मूर्द्धावसिक्तादीनां वर्णत्वाभावेन
तत्प्राप्त्यर्थं चक्षियादिवचनमारब्धं व्यन्यथा तेषां व्यवस्था न स्या-
दिति भावः । मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिसमानधर्मत्वेन चक्षि-
यादिपदेषामुपपादयति ब्राह्मणेनेति । ननु शङ्खवधनात् मूर्द्धाव-
सिक्तादीनामपि चक्षियादिपदैरुपात्तत्वात् चक्षियादीनां मूर्द्धाव-
सिक्तादीनाश्च परस्परं पुत्रपरिग्रहेऽन्तु इत्यत आह सजाताविति ।
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ।—आद्यवर्णेनेति शब्देन हे तथैका यथाक्रम
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भाव्यो ह्यः शूद्रजन्मन इत्युक्तप्रतीकपरिमहः ।
व्याख्यानं । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भाव्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या,
क्षत्रियस्य हे क्षत्रियवैश्ये, वैश्यस्यैका वैश्येव, शूद्रस्य ह्यः सजातीयैव
तत्र सजातीया मुख्या तदभावेऽसजातीया अनुकल्प्य तथाच वर्णक्रमेण
दारानुकल्पवत्तु वर्णक्रमेण पुत्रप्रतिनिधिर्भवति न वर्णजातीनां पर-
स्परं पुत्रप्रतिनिधियवस्था सादृष्टिकन्यायादिति भावः । सजाति
नियमानुवादेनेति ।—तथाच चक्षियादीनां सजातीया वेद्यादिपूर्वधाकोनैव

मानां तदभावबोधनार्थत्वात् तदेवाह सर्वेषामिति । वर्णपदोपादानमाभ्यर्थात् वर्णानामेव सजातिनियमः स्यात् नानुलोमजानामिति तन्नाशार्थं सर्वपदोपादानं, प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात् नच वर्णविशेषणं तत् चकारानुपपत्तेः ततश्च वर्णानामनुलोमजानाञ्च जातिव्यवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेऽस्त्वित्यर्थः ।

नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतयैव कुतो नेध्यते अदूरवान्वयमिति वशिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तस्य ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यनयोपसंहारादिति चेत् नैव अपवादलौकिकवैदिकप्रत्यासक्ति-

वर्णानामनुलोमजानाञ्च सजातिनियमे सिद्धे सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति कथनेन 'सिद्धे सत्कारम्भो निहमायेति' न्यायात् वर्णानामनुलोमजाताञ्च सजातिनियममनूय प्रतिलोमजानाञ्च सजातिनियमो नास्तीति विधानार्थं तदारम्भः सकारणानुवादेऽ नैव दोषावह इति भावः । तदिति सर्वेषामिति यदं चकारानुपपत्तेः सर्वेषाञ्चैवेति चकारानुपपत्तेः ।

नन्विदमिति ।—ब्राह्मणानां सविष्टेऽस्यिति पूर्वेषांके सापिण्डादि—प्रत्यासत्त्यपवादकतयैत्यर्थः । तथाच विशेषवचनात् ब्राह्मणानां तथास्तु क्षत्रियाणां सजातेषां वा इति सामान्यवचनेन जातिमाने पुत्रेणैव स्यात् न सापिण्डादिप्रत्यासक्तिरदख्येति पूर्वपक्षयितुराशयः । अदूरवान्वयमिति ।—तथा च ब्राह्मणानां सविष्टेऽस्यैत्यादिविशेषवचनेनैकवाक्यत्वात् अदूरवान्वयमिति वचनं ब्राह्मणमात्रविषयमेव नान्यविषयं, स्पष्टम् तु विधेर्नानैकसंहार इत्यने इति न्यायविरोधादित्यर्थः । अपवाद इति ।—आद्यभाट्टपुत्रादियु पित्राद्यवयवगम्येन या प्रत्यासक्तिः सा लौकिकी, कोऽपि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भार्यादियु च अस्मिभि-

नियामकवृद्धव्यवहाररूपन्यायविरोधात् प्रयोजनाभावादिति प्रस-
ङ्गात् । अनेनैव प्रत्यासत्तिभामान्यापवादे दौहित्रो भागिनेयश्चेति
प्रत्यासत्तिविशेषापवादसङ्गते च तस्मात् यथोक्तव्याख्येन प्रयोजनव-
तीति ।

प्रत्यासत्तिभामान्यात्प्राप्तयोर्दौहित्र इति तु शब्दस्य चावधा-
रणार्थतया शूद्रेरेवेति नियमात् चैवर्णिकस्यावृत्तिः, तत्र हेतुमाह
ब्राह्मणादिचय इति । कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य चैवर्णिकसुतत्वा-
दर्शनात् शूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः, भागिनेय इत्यविवक्षितं

रस्त्रीणि मासेमांसानीत्यादि श्रुतेरवयवैकताक्षेपात् तत्र वैदिकप्रत्यासत्तिः
उक्तश्रुतिरूपवेदसिद्धत्वात् अपवादश्चासौ जैकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-
श्चेति तन्नियामकसन्निधायको यो वृद्धव्यवहाररूपो न्यायसिद्धिरोधा-
दित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति ।—सन्निहितसमिष्टादिपरित्यागेन स-
जातिमात्रप्रवृत्त्यवस्थायां दृष्टप्रयोजनाभावात् इत्यर्थः । अतोति ।—
ब्राह्मणानां समिष्टेय्वित्यादिना प्रथमं समिष्टयद्वयस्य लक्षितत्वात्
तद्व्यवस्थे लक्ष्ये लक्ष्यगमनमबाधितं स्यात् । तत्सत्त्वे सजातिमात्रप्र-
वृत्त्यक्ष्ये लोकार्थं यलक्ष्ये लक्ष्यगमनरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । अने-
नैवेति ।—लक्ष्यगमनो सजातिर्वा इत्यनेनैवेत्यर्थः । प्रत्यासत्तिसामान्ये-
नेति ।—एतद्वचनेनैव सामिष्ट्यादिप्रत्यासत्तिसामान्यस्यापवादे दौहित्रो
भागिनेयश्चेत्यनेन प्रत्यासत्तिविशेषस्यापवादसम्भवादित्यर्थः, तथाचा-
पवादस्यापवादोऽसम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति ।

तु शब्दस्येति । शूद्रेऽस्तित्यनेति शेषः । ननु ब्राह्मणादिचये नास्ति
भागिनेयः एतः कचिदित्यत्र मुनेर्भागिनेयपरप्रयोगवैयर्थ्यात् ततश्च
दिविद्वत्मेदेति परित्याग इति द्रष्टव्यमिति । हेतौ चेति ।—

हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः विवक्षायां भागासिद्धेः दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापाना-
दाविति तेनोभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः ।

अथेदं वाक्यद्वयं शब्दविधयेव स्वस्वविषये प्रमाणं नानुमान-
विधया, तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न दौहित्र-
भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादिति हेतौ । भागिनेयविशेषणस्य
व्यभिचादावाकर्तृत्वेन वैयर्थ्यात् त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनेनैव विव-
क्षितार्थत्वाभावादिति भावः । भागासिद्धेरेति । दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्यनुमाने
पक्षे भागिनेये शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शना-
दिति हेतौतिर्ह्येत्यपि दौहित्ररूपपक्षे तस्यैवचित्वात् भागासिद्धि-
रिति, यथा व्यभिधेयं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र धर्मशब्दस्य पुण्यार्थ-
कत्वकल्पनया भागासिद्धप्रतिधानं, तथाच न्यायविदः पक्षतावच्छेदकता-
मानाधिकारस्थेन हेत्वभावे भागासिद्धिरिति । सुरापानादाविति ।—
यथा सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्मृत इति स्मरणात् सुरा-
पानं शूद्रविषयं त्रैवर्णिकविषयत्वाभावादिति तथेत्यर्थः ।

शूद्रेरेव दौहित्रभागिनेयौ पुत्रीकार्थ्या इति नियमदाप्ताय पूर्व-
पक्षसिद्धान्ताभ्यां विचारयति अथेति । इदमिति ।—‘दौहित्रो
भागिनेयश्चेति, ‘प्राप्त्यादित्रयेणास्ति’ इति वाक्यद्वयमित्यर्थः । शब्देति ।
शब्दरूपेण स्व स्व विषये दौहित्रोभागिनेयश्चेति प्राप्त्यादित्रये
नान्तोति शब्दप्रमाणप्रमेये शूद्रकर्तृक दौहित्रभागिनेयपुत्रीकरणरूपे
प्रमाणत्वेना भागिनेयताचपुत्ररूपनिषेधरूपेण । नानुमानविधया ।—
दौहित्रभागिनेयो शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकसुतत्वाददर्शनादित्य-
नुमानरूपेण तथाच शूद्राणां दौहित्रभागिनेययोः पुत्रीकरणविधिः

मेति वाच्यं तदपि न, वाक्यभेदापत्तेः, दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पापत्तेः । अदूरवान्वयत्वेन प्राप्तत्वात् शूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात् ।

यद्वा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिध्यति । त्रैवर्णिकानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्तिसिद्धयतीति [विकल्पः । किञ्च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा स्यात् । कथं नियमः कथञ्च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रानामिति नियमः पक्षे

प्राप्त्यादीनां भागिनेयमात्रस्य पुत्रीकरणनिषेधः, दौहित्रो भागिनेयश्चेत्यत्र दौहित्रभागिनेयशब्दवशात् प्राप्त्यादिष्वपि नास्तीत्यपि भागिनेयशब्दवशाच्चेति भावः, तथाच 'वाक्यद्वयं नत्येकवाक्यमिति फलितं । दूषयति तदपि नेति । वाक्यभेदापत्तेः ।—नचैतदित्युक्ते 'सम्बन्धकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेत्तते, इति न्यायविरोधात् । मुने-
दौहित्रपदवशात् वाक्यद्वयमस्तु का अतिरिक्ता दौहित्रस्येति । विकल्पं दर्शयति अदूरवान्वयत्वादिना शूद्राणामेवेति नियमेन त्रैवर्णिकेषु दौहित्रस्य निषेधात् वैदिकप्रमावत्वेनाभ्योक्त्यवस्थात्, तुल्यवस्तुविरोधे विकल्प इति न्यायवशात् ।

ननु दौहित्रभागिनेरौ शूद्राणामेवेति नियमेन प्राप्त्यादीनां मुभयेर्निषेधमात्रे भागिनेयमात्रस्य निषेधार्थं प्राप्त्यादिष्वपि नास्तीत्यस्य वाक्यस्य सार्धकत्वे क्व विकल्पावसर इत्याह यदेति । 'पूर्ववाक्ये' दौहित्रो भागिनेयश्चेति पूर्ववाक्ये इत्यर्थः । विधिपरिसङ्ख्या शरीरमाह दौहित्रभागिनेयापेरेति । नियम इति ।—पक्षे प्राप्त्या-
प्राप्तप्रधानादप्यप्यर्थं नियम इति तत्तत्तत् । परिसङ्ख्यामाह पक्षे

दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामिव दौहित्र-
भागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादेस्तत्त्वपि वर्णेषु युगपत्-
प्राप्तत्वात् । तथाच भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाध,
सर्वेषामिव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यत इत्यत्र जातिपदस्य दौहि-
त्रादिपरतया सङ्कोचः, दौहित्रभागिनेययोरभावे पुत्रीकरणा-
भावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामिवेत्यनेनैव चैवर्णिकेषु
तन्निषेधमिद्धौ ब्राह्मणादिचये नास्ति इत्यादि पुनस्तन्निषेधकवाक्य-
वैयर्थ्यापत्तिरिति । तस्मादनुमानविधेयं वाक्यद्वयव्याख्या साधीय-
मीति । किञ्च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः

इति ।—पक्षे दौहित्रादेः प्राप्तत्वात् शूद्राणामिव दौहित्रभागिनेयाविति । तथाच
एकस्य दौहित्रविषयकपुत्रीकरणस्य शूद्रेषु चैवर्णिकेषु च प्राप्तस्य
चैवर्णिकतो निवृत्त्यर्थं शूद्रेषु विधीयते इति तात्पर्यं एकस्यानेकत्र
प्राप्तस्य अन्यतो निवृत्त्यर्थं एकत्र पुनर्व्यञ्जनं परिसङ्गतिरिति तल्लक्षणात् ।
क्रमेण द्रुपयति तत्राद्य इति बाध इति—नियमस्य स्थापनायवच्छेद-
पक्षप्रत्ययस्य सदाऽनिरस्तं सदेतिवत् अन्ययेतायवच्छेदपक्षकत्वमस्तीति
तात्पर्यम् । जातिपदस्येति ।—शूद्रविषय इति शेषः । ननु दौहित्र-
भागिनेयवचनेन सर्वेषामपि वर्णानामिति सामान्यवाधस्यावश्य-
भावश्च सामान्यविशेषन्यायात् अथ व्याहृते दौहित्रभागिनेययोरिति ।
पुत्रीकरणाभावप्रसङ्गश्चेति ।—इत्यापत्तेः समाचारविरोधादिति भावः ।
परिसङ्ख्यापक्षे दोषमाह शूद्राणामिवेतीति ।—तन्निषेधमिद्धाविति
विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधमिद्धेति । न्यायात् उपसङ्हरति तस्मा-
दिति । दृष्टान्तरं प्रदर्शयति त्रिषेति । न्यायमूलिकाया इति ।—
सूयोर्विरोधि न्यायस्य ब्रह्मबान् यद्वदन्त इत्यादि वचनान्तरमा

शब्दविधाया एतत्वात् श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च न्यायमूलकत्वे
च नास्तीतिवर्त्तमानोपदेशो लिङ्गम्

यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा शूद्राणां विहितः सुत इति
पाठस्तदापि शूद्राणामेव शूद्राणामपीति वेत्यन्वयसंग्रहयुदासाय
नियमपरतामेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणादिष्व इत्यस्य प्रवृत्तेरेकवाक्य
तैव नियमपरता चेयं । दौहित्रभागिनेयकर्मकपुत्रीकरणभाव-
नायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां कर्तृत्वेन प्राप्तौ शूद्रनियमेन
शूद्राणामेवेत्यन्वयः सिध्यति, तथा च भागिनेयपद दौहित्रस्याप्युप-

नापेक्षया शाब्दबोधस्य गौरवात् । न्यायमूलकतवेकवाक्यत्वे प्रमाणं
दर्शयति न्यायमूलकत्वे चेति, तथाच भिन्नवाक्यत्वे दौहित्रभागि-
नेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुत इतिवत् ब्राह्मणादिष्वे वाक्तीत्यत्रापि क्रियते
कर्त्तव्यवेत्यादिविध्यर्थक्रियापद सुतीनामुचितं स्यात्, नास्तीति विध्य-
वाचकवर्त्तमानार्थकप्रयोगस्यानौचित्यादिति भावः । वर्त्तमानोपदेश
इति ।—वर्त्तमानकथनमित्यर्थः । ‘लिङ्ग’ उक्तुः ।

अन्वयसंग्रहयुदासेति—तथाच दौहित्रोभागिनेयो वेत्यत्र वा-
शब्दस्यावधारणार्थत्वसमुच्चयार्थत्वसम्भवात् तदर्थजाभ, “वा स्याद्वि-
कल्पोपमयोदेवार्थे च समुच्चये” इतिकोशात् । एकवाक्यत्वेति, नियम
परतैवेति ।—यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा इति पाठस्तदापि
तत्पाठोऽपि नियमपरता इत्यर्थः । इय दौहित्रभागिनेयो शूद्राणा
मेवेत्येव रूपं यतदेवाभिप्रेत्य स्वयमेव व्याचष्टे दौहित्रेति । अनिय-
मेनेति ।—ब्राह्मणानां समिष्ठेषु कर्त्तव्यं पुत्रसदृश इत्यादि सामा-
न्यवचनात् । शूद्रनियमेनेति ।—दौहित्रोभागिनेयश्चेत्यनेनेतिशेषः ।
शूद्राणामेवेत्यन्वय इति ।—अन्यथा ब्राह्मणानां समिष्ठेषु इति सामा-

लक्षणमेव, अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वनियमा-
 सिद्धेः । सिद्धौ वा दौहित्रस्य चैवर्णिकविषये विकल्पापत्तिरित्युक्त-
 मेव । यद्येवं तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव दौहित्र-
 भागिनेययोः शूद्रविषयत्वेन साध्यतामिति चेन्न । शूद्रविषयत्वा-
 दित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिनेयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अवि-
 चायास्तुभयाविवक्षातो भागिनेयमात्राविवक्षायाः लघुत्वात् । तस्मात्
 यथोक्तमेव साधीय इति ।

न्यवचनात् दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणामपि प्राप्तौ दौहित्रभागि-
 नेयस्येति वचनस्य नियमस्य पविधायकत्वाभावेनानुवादकत्वेन च वैयर्थ्यं
 स्यात् इति भावः । अन्यथेति ।—भिन्नवाक्यत्वेनोपलक्ष्यत्वाभावे
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्राणामेवेति नियमासिद्धिरित्यर्थः । ननु भिन्न-
 वाक्यत्वेऽपि दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियमः स्यात् स्याच्च
 भागिनेयस्यैव ब्राह्मणादीनां निषेधनियमः कथं नियमासिद्धिरित्याह
 सिद्धौ चेति ।—नियमसिद्धावित्यर्थः । दत्तमपि दृश्यं स्मरयति
 चैवर्णिकेति । उक्तमेवेति ।—यदा शूद्राणामेवेत्यादिना प्राप्तित्व
 सिध्यतीत्यस्तेन यत्रतत्तर्भेदोक्तमित्यर्थः । वैपरीत्येनेकवाक्यत्वं वचन-
 व्यापत्तिमुखेन प्रदर्शयति यद्येवमिति । भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वा-
 भाववान् दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वादित्येवानुमानमन्तु किं
 वैपरीत्येनेति तात्पर्यं । दूषयति नेति ।—ननु यथा भवन्मते
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्रविषयोः कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य चैव-
 र्णिकसुतत्वादभेदादित्यनुमाने भागिनेयपदस्य वैयर्थ्यं नाविवक्षा तथा
 यजुष्मतेऽपि भागिनेयस्यैवर्णिकसुतत्वाभाववान् दौहित्रभागिने-
 ययोः शूद्रविषयत्वादित्यनुमाने दौहित्रभागिनेययोरेविवक्षान्तु इत्यत

तदेतत् स्पष्टमाचष्ट शाकलः । अपिण्डापत्यकश्चैव मगोचजमथा-
पिवा । अपुत्रकोदिजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोच-
जाभावे पालयेदन्यगोचरं । दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृव्यसु-
तस्त्रिभेति । एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृव्यस्त्रेययो रूपसंज्ञमिति
स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तश्चैतत् विद्वद्भ्यस्त्वन्वयं विद्वपि समानत्वा-
दित्यलं वज्जना ।

नान्यजातीयः पुत्रीकार्य इत्युक्तं तदतिक्रमे कथमित्यत आह
शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंश-
भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति । अन्या गृहीतपेक्षया
उत्कृष्टा अपकृष्टा वा जातिर्यस्यासौ गृहीतो विधिनापीत्यर्थः ।
अंशोधनस्य । अंशपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनयुदासोऽर्थसिद्ध एव, अम-

थाह अविबक्षायामिति । दौहित्रभागिनेयेषु भयपदाविबक्षायैक्षया
मदुक्तत्वात्प्राग् भागिनेयपदमात्राविबक्षायामाद्यभावादित्यर्थः । तथा-
चात्र वचने दिजपदात् दौहित्रभागिनेयपदाच्च दौहित्रभागिनेययो-
र्नैवार्थिकसुतत्वाभावः स्पष्टमेव सिध्यति, तदा च गृहस्थत्वामेव दौहि-
त्रभागिनेयाविति नियमशरीरं सुलभमेव न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

भागिनेयपदमिति । आश्रयादिष्वेवास्ति इति वचनस्य
भागिनेयपदं । अत्र दौहित्रादीनां पुत्राचरणे प्रमादपति विवक्ष-
साम्बन्धमेति । विवक्षसाम्बन्धं नयमेव वक्ष्यति विवक्षसाम्बन्धो गृह-
प्रतिष्ठित इत्यादिना । नान्यजातीय इति ।—गर्भेयाश्चैव वर्मानौ
जातिष्वेव न चान्यत इत्यनेति शेषः । अथमिति का अथान्येति शेषः ।
कृत्स्नधनयुदास इति ।—तथाचोत्कृष्टापकृष्टजानेरुत्कृष्टत्वाभावेऽपि

वर्णास्तु यासाच्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात् । पिण्ड-
देांश्शहरद्वेषामित्युपकस्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्सनयेषु मया विधि-
रिति योगीश्वरस्मरणाच्च ।

इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्यं इत्यत आह शौनकः । नैकपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत
इति । एक एव पुत्रो यथेति एकपुत्रः, तेन तत्पुत्रदानं न
कार्यम्, न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्योयादेति वशिष्ठस्मरणात् ।
अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्मत्त्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् पर-
स्वत्वापादानस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपत्तेस्तमप्याक्षिपति, तेन प्रति-
ग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिध्यति । अतएव वशिष्ठः । न त्वेवैकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्योयादेति । तत्र हेतुमाह स हि सन्तानाय पूर्वधा-
मिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छिन्तिप्रत्यवायो
बोधिनः । स च दातृप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि उभयशेषत्वात् । यस्त

यासाच्छादनं देयमेव प्रतिक्षीमप्रवृत्तौ यस्तस्याः पुत्री न रिक्त्वभाक्
यासाच्छादनमात्रं देयं यदनन्तुभिर्मतमिति असवर्णास्तु यासाच्छादन-
भाजना इति कात्यायनवचनेन यासाच्छादनभागित्वस्य प्रतिपादनात्
तथा आशहरत्वं पिण्डादिदातृत्वञ्च पुत्रत्वप्रयोजकं न परिग्रहमात्रमिति-
भावः । अत्र विजातीयस्य शास्त्रीयपुत्रत्वाभावेऽपि प्रतिक्षीमप्रवृत्तौ
यस्तस्याः पुत्री न रिक्त्वभागित्वञ्च असवर्णास्तु यासाच्छादनभाजना
इत्यत्र च पुत्रपदप्रयोगो मौञ्जः अन्यत्वसम्बन्धमाश्रयित्वेति वेद्यं ।

केन कीदृशित्यादिना प्रतिष्ठातमपि व्यवधानादिस्मरणाशङ्कायां
तत् स्मारयति इदानीमिति । अत्र दाननिषेधेन प्रतिग्रहनिषेधमप्यपपा-
दयति, स्वस्वत्वनि । 'आक्षिपति' विषयोक्तोति । अनेनैवेति ।—नैक-

कृत्यन्तरम् । सतस्यापि च दाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये
 चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणम्
 देयं दारसुतादृत इति तदेकपुत्रविषयम् । 'कदाचन' आसदि ।
 तथाच नारदः । निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वस्यान्वये सति । आपत्-
 स्त्रपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेधान्याङ्गराचार्या यशत्-
 साधारणं धनमिति । इदमयेकपुत्रविषयमेव वशिष्ठशौनकेकवाक्य-
 त्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह वज्रपुत्रेणेति । वहवः पुत्रा
 यत्नेति 'वज्रपुत्रः' । नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ
 यद्वज्रपुत्रेणेत्युच्यते तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधात् । एकपुत्रो
 ह्यपुत्रो मे मतः कौरवमन्दन । एकं चक्षुर्यथाचक्षुर्नाशे तन्मान्त्र
 एव हीत्यादि भीष्म इति शान्तनूतोः । वज्रपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात्
 स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । न स्त्री पुत्रं दाद्यादिति नैरपेक्ष-
 यवणाच्चेति भावः । भर्तृशुश्रूषणे तस्या अण्यधिकारः । तथाच
 वशिष्ठः-अन्यत्राशुश्रूषणाद्भर्तृरिति । यस्तु दद्यान्माता पिता यवेति
 यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातुःपितृषमकलनयाभिधानं
 तदपि भर्तृशुश्रूषणविषयमेव ।

पुत्रेष्टीत्यादिवचनेनेत्यर्थः । उभयशेषत्वादिति ।—नत्वेकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयादाह हि सप्तानाय पूर्वेषामित्युभयोः स्वयमंशरादित्यर्थः । पुत्र-
 म्यापि चेति ।—सुतस्य दाराणां पितुरनुशासने दद्यादद्याच्चेति शिष्यायां
 अधीनत्वं विक्रये दाने च सुते न वशित्वं । सुते इति यद्वर्त्ये सप्तमी
 सुते इति दाराणां गण्यपनत्यर्थः । पितुरिति कर्त्तरि यद्यो । यद्यन्
 साधारणं धनमिति । यच्च यथाप्यसौ प्रतिपुत्रमिति कश्चित् पाठः ।

नचैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदान न स्यात् भवन्तु ज्ञाना-
सङ्गावात् परित्यज्यदिति वाच्यम् । मानवीयस्त्रिद्वर्षनेन तथाकल्प-
नात् नैरपेक्षैकत्वश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षलोकस्यापि भर्तृदानाधि-
कारः । दद्यात् माता पिता च वा माता पिता वा दद्यातामिति
मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात् वीजस्य प्राधान्यात् अयोनिजा अपि
पुत्रा इत्यन्त इति वीधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता
भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हीति । श्रुतिरपि-आत्मा
वै जायते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणा-
च्चोभयाधिकारो मुख्यः । अतएव वशिष्ठः शुक्रशो नितसम्भवः पुत्रो

नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति ।—वज्रपुत्रेणेत्यत्र पत्नीनैरपेक्ष्य वज्रपुत्रकर्तृक-
पुत्रदानश्रवणाच्चेत्यर्थः । एवं भर्तृसापेक्षया अपि पुत्रदानं सिध्यतीति-
भावः । तथाच सधवाया भर्तृसापेक्षं पुत्रदानं विधवायान्तु तन्नैर-
पेक्ष्य पुत्रदानं सिध्यतीति दर्शितम् ।

मानवीयेति ।—माता पिता वा दद्यातामिति अनुवचने भर्तृनिद-
द्याया मातुः पुत्रदानप्रतिपादनादितिभावः । ननु वीजाद्योनिवैकीय-
सीति वचनात् योगिप्राधान्यं शास्त्रीयं, तत् कथं म्रियमपेक्ष्य भर्तुः
प्राधान्यमुक्तमित्यत आह अयोनिजा इति ।—अयमस्यमाणइत्यादीनां
यैराणिकजिह्वदर्शनादितिभावः । मातरमपेक्ष्य पितुः प्राधान्यं दर्श-
यति माता भस्त्रेति । भस्त्रा वीरकाराणां अयुरदोषनयन्यविशेषः
जाता इति प्रसिद्धा । येन स एव पिता एव जात न पुत्रो व्यत्यन्तरं
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिश्रुत्येकमूलत्वात् । उभयाधिकारे प्रमा-
णान्तरं दर्शयति अतएव वशिष्ठ इति ।—पुत्र इत्येव पाठ ननु
पुत्र इति सर्वत्र स्मृतिषु तथा पाठदर्शनात् सामान्यप्रयोगमपेक्ष्य

मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभ-
वत इति । बौधायनोऽपि । मातापित्रोरेव संसर्गसाध्यादिति ।
अतएव माता पिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्त्रमुज्ज्ञानसापे-
क्षत्वात् जघन्यत्वं स्त्र्यनुज्ञाननरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं जनकता-
साध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाखरसादुत्तरोत्तरमभि-
हितम् । नचेद्भेदमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियान्वयणादिति
वाच्यम्, मध्ये विकल्पासङ्गतेः, तस्मात् कल्पचयमेव । अतएव
योगीश्वरः । दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव
क्रियापदमुदाहरणं, तथापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकृतो
यन्नो यस्मिन् कालोऽसौ 'प्रयत्नः' आपत्कालस्येन चापत्काल एव
पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह 'कात्यायनः । आपत्काले तु
कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्तेत् इति शस्त्रविनि-
श्चय इति । प्रकृमात् पुत्रदाराणाम् । मशुरपि । माता पिता वा

विशेषशब्दप्रयोगे प्रयोगः कौशल्यात् प्रयोगस्य सैतान्याच्च । संसर्ग-
सान्ध्यादिति ।—जनकत्वरूपसम्बन्धसान्ध्यादित्यर्थः । पूर्वपूर्वाखरसादिति ।
—माता पिता वेत्यादिमनुवचने प्रथमवै मातृपदप्रयोगः कृतः, तत्र
पितरमपेक्ष्य मातुरधमत्वमस्वरसं विचिन्त्य पित्रपदप्रयोगः कृतः पिता
वेति । यत्रापि शुक्रशोषितेत्यादिवचनेनोभयौक्त्यकर्तृत्वमस्वरसवीजं
विचिन्त्य दद्यातामिति द्विवचनान्तक्रियोदाहरणेन पित्रोः प्रयोगः कृत
इति भावः । विकल्पेति ।—माता पिता वेति वाच्येनेति शेषः ।
अतएवेति ।—यतश्च कल्पचयं अतएवेत्यर्थः । तत्रापीति पुत्रयहये-
ऽपीत्यर्थः । प्रयत्नत इति ।—नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इत्य-
वेति शेषः । अत्र कात्यायनवचनं प्रमादयति यथाह कात्यायन इति ।

दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदीति । 'आपदि' दुर्भिक्षादौ । नापदि दाने दातुर्दोषः अन्यथा न प्रवर्त्ततेति निषेधात् यदा प्रयत्नत इति प्रति-
यहीतुः प्रयत्नादापश्चपुत्रत्व इति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रति-
निधिः सदेत्यविवारणात् व्याख्यातश्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम्
आपदि यहीतुरपुत्रत्व इति ।

विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निज-
गोत्रेण संस्क्रताः । आद्यान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजमनुद्भवाः । पितु-
र्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां
याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तानघादौ स्युरन्यथा दातुं उच्यते । कर्द्धन्तु पशुमादृषात्
न दत्ताद्याः सुता नृप । शृणीत्वा पश्यन्तीं पुत्रेष्टि' प्रथमश्चरेत् ।
पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं ममानयेत् । कृत्वा पौनर्भवटोमं जात-
माश्रय्य तस्य वै । मर्मास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्
नरः । कृते पौनर्भवटोमे ततः पौनर्भवः सुत इति ।

इत्तेति अन्यबीजमनुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण
प्रतिपत्तीया स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसुचोक्तविधिना जातकर्मादिभिः

पुत्रारोपणमिति दातादीन्यर्थः । दातुर्दोष इति—तथाप दातुः प्रक-
शागमात्रं न प्रतिपत्तीयुः । प्रत्यक्षादप्यस्यात् दानं निवृत्त्येवेति भावः ।
आपदि अपुत्रत्व इति ।—तथाप्यपुत्रत्वस्यापि दातादि प्रतिपत्तीयुः
प्रत्यक्षमभावात् ।

विशेषान्तरमप्येति । अन्य विवरणं कार्यं यस्याति दत्तेत्यादिभिः ।
अनुचोतेति ।—सप्तचोक्तविधिना सप्तचोक्तविधिना कर्मकाण्डिय-

संख्यनाच्चेत तदैव प्रतियहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ।
तदाह वशिष्ठः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगो-
त्रेण स्वशाखोक्तविधिना सस्वशाखर्भामिति दत्ताद्या इत्यादिपदेन
कृत्रिमादीनां ग्रहणेन । औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव
च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भोगार्हास्तमया इमे । कानीनश्च सद्यो-
दश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिमे पुत्रपार्ष्णिना ।
अभावे पूर्वपूर्वेषां पराम् समभियेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं
राज्येन योजयेदिति पूर्वोपक्रमात् योऽयं पौनर्भवादीनां राज्य-
निधोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव, अभावे पूर्वपूर्वेषां-
नित्यस्यैवनिनापवादात् सत्यौरसे तु राज्यभावस्य न क्षेत्रजादीनां
नयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यगौरसे तनये
सतीत्यनेन प्रागेवाभिधामात् । सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवा-
भिषेचयेत् पितृणां नित्य आह्वादि च नैव साधयेत् न कारये-
दित्यर्थः । गोत्रेणेति यदपि जातकर्मादीनां माछाङ्गोचस्य कर-

वेदोक्तविधिनेति यावत् । अन्यशाखोद्भव इति ।—अन्या प्रतियहीत-
पेक्षया भिन्ना शाखा कर्मकारणीयवेदो यस्य तदुद्भव भिन्नगोत्र इत्यर्थः ।
'उपनायित' संस्कृत इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् उपनीत इति धातुः ।
पुत्रपार्ष्णिना इति ।—पार्ष्णिगण्डे । दन्त्यमथानोऽधमवर्धी । शून्वोऽप-
क्रमादिति । तथाच औरसः क्षेत्रजस्यैवत्यादिवचनान्तरं अन्य-
शाखोद्भवेत्यर्थः इति वचनस्य सद्धितयोरं वशिष्ठेन लिखितत्वात् तत्पर-
रथादित्यर्थः । प्रागेवाभिधानादिति ।—सङ्गितायामिति शेषः । इत्यर्थः
इति ।—तदयं निर्गलितार्थः । औरससत्त्वे क्षेत्रजादीनां राज्येनाधि-

यता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्राद्धे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमचाभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परिग्रहीतृपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परिग्रहीतृपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वैत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारमंस्कृतस्य
 परिग्रहे द्वारासुव्याचरणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यपि वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वसुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तपहणं तदङ्गतावसमसङ्ग्रहशिखस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं

कार, धीरसाभावे क्षीत्रजायाः कीतान्ताः सन्त्य क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि यौगभैरवस्यन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धार्मसंख्येति । प्रवरसंख्येति । तथाच येषां धावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत्याः शिखाः कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति श्रेयः । तानेवेति ।—संस्कारानेव पुत्रत्वहेतुत्वयेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्त्वे पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्त्वे तददर्शनमित्यर्थं
 रूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । अङ्गतावसमेति ।—तथाच जन-
 नेन शिखाच्छेदात् पूर्वोक्तिं कर्मनिषेधे कृतेऽपि प्रतिग्रहीता प्रवर-

प्रधानानियन्त्या मुत्ततार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अद्वयतजातकर्माद्यमन्त्रवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतिग्रहोद्वेगोत्प्रेष कृता वैश-
ब्धोऽत्रधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति ननु चूडाया आद्या
इति पूर्वेण यौनवत्स्थापनात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राप्तान्मानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथाच अद्वयतजातकर्मादि-

संख्याया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्तत्वमुत्सृज्यमिति भावः ।
प्रधानानियन्त्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानियन्त्या अनि-
र्वाह्येत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाया यदि संस्कारा
इत्यत्र केवलं शिखाशब्दश्चाप्यचूडाशब्दश्चकृत्वात् तथार्थकाम इति
भावः ।

अद्वयतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता
इत्यनेनाद्वयतजातकर्म्मणा यद्वयमभिहितं तदसम्भवे तादृशस्यापत्तेः
कथं किं कुर्व्यात् । चूडाया यदीतीति ।—ननु चूडाया आद्या इति
तत्पुत्रवत्समासाद्ययर्थं प्रोक्तमत्र किमिति ब्रह्मवीहिराश्रीयते तस्योत्तर-
प्रदत्ताद्यधिकत्वेन तत्पुत्रवत्समासाद्ययथादिव्यत आह पूर्वमेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, नच हि प्रतिग्रहोद्वे-
गोत्प्रेष चूडाया पूर्वसंस्काराणां जातकर्म्मोन्नप्राप्तान्मानां कस्येन
पुत्तत्वमुक्तं । अथापि ननु यमे यौनवत्स्थापनादिव्यर्थः । तथाचात्र तद्-
गुणसन्निधानवद्ब्रह्मोदाधयमेव चूडाशब्दवत्संस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाया यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अद्वय-
तजातकर्म्मोदितिविति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुत्तत आत् प्रथम कथ

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्चाह्वे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साचादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्वार्थसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वययतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परिग्रहीद्वपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परिग्रहीद्वपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वेत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारमंस्कृतस्य
 परिग्रहे द्वासुव्याचणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यपि वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तर्गृह्यं तदङ्गतायैवममङ्ग्रशिखस्य पुत्रोक्तरेणाभ्युपगमार्थं

कारः, यौत्साभावे क्षीयजायाः कीतान्ताः सन्त्यक्रमेण राज्याधिकादिभ्यः,
 तेषामभावेऽपि पौनर्भवस्यन्दत्तदासा न राज्याधिकादिभ्य इति ।
 धर्मसंल्लयेति । प्रवरसंख्ययेत्यर्थः । तथाच येषां यावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत्तः शिखाः कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि सनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति शेषः । तानेवेति ।—संस्कारानेह पुत्रत्वहेतुसंशयार्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्ये पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्ये तददर्शनेनित्येव
 न्याभ्यामन्वययतिरेकाभ्यामित्यर्थः । यदङ्गतायैवमिति ।—तथाच जन-
 येन शिखाच्छेदात् पूर्वैस्त्रिभुव कर्मनिधये कृतेऽपि प्रतिग्रहीता प्रवर-

प्रधानानिव्यक्त्या पुत्रताईत्यात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अक्षतजातकर्माद्यमन्त्रवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।

यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोष्ठी प्रतिग्रहोद्गोष्ठेण कृता वैश्व-
द्वोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
उच्यन्ते इति । चूडा आद्या चेवां ते तथेति ननु चूडाद्या आद्या
इति पूर्वेण पौनरुक्त्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यप्रमाणान्तानां
जनकगोष्ठेणालुप्तानेऽपि न विरोधः । तथाच अक्षतजातकर्मादि-

संख्याया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमक्षुप्तमिति भावः ।
प्रधानानिव्यक्त्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिव्यक्त्या अवि-
र्त्वाद्ध्येत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा
इत्यत्र केषां शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दवचनात् तथार्थलाभ इति
भावः ।

अक्षतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोष्ठेण संस्कृता
इत्यनेनाक्षतजातकर्माणां प्रथममभिहितं तदसम्भवे तादृशस्यापान्ता
कथं किं कुर्यात् । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाद्या आद्या इति
तत्पुत्रवत्तमासाध्यर्थं प्रोक्तं किमिति वज्रमीदृशधीयते तन्मोक्षर-
पदकाद्यधिकत्वेन तत्पुत्रत्वाव्यवधानादित्यत आह पूर्व्वेणेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोष्ठेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतिग्रहोद्गो-
ष्ठेण चूडाद्या पूर्वंसंस्काराणां जातकर्माद्यप्रमाणान्तानां कारणेन
पुत्रत्वमुक्तं । अप्रापि तत्त्वचने पौनरुक्त्यापातादित्यर्थः । तथाचात्र तद्-
गुणसन्निधानवज्रमीदृशाध्ययनेन चूडाप्रभृतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अक्षत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुख्यं स्यात् प्रथमं कथ्य

यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्मर-
निच्छवः । दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः षोऽपि
पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम् । 'यच्च सदृशन्तु प्रकु-
र्यात् यमिति वाक्ये शुण्णदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विच-
क्षणं नतु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण नतु बालं, बाल आषोडशाद्वर्षादिति-
लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृता-
भावे कथमित्यत आह शृणीतेति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कार-
संस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य ग्रहण दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रेष्टिमिति । अयमत्राभिमन्त्रिः अग्रये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामी-
ऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति शृङ्गानिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजा-

ननु कात्यायनवचने अनिच्छव इति स्मरसेन पञ्चवर्षाभ्यन्तरवर्तिनः
स्मरसिक्केष्वाविरहमाशङ्क्य पञ्चवर्षाधिकस्य तदिच्छासम्भवात् तद्-
ग्रहणमन्तु इति कात्यायनवचनं भीमांसने यत्त्विति । 'सदृशं तु
प्रकुर्यात् यं शुण्णदोषविचक्षणमित्यत्र वचने विचक्षणमिति विभे-
यत्स्वरसाभ्य पञ्चवर्षात्तरवर्तिनो बालस्य वैचक्षण्यसम्भवात् सुतरां
तदूर्द्धमेव तत्सम्भवात् पञ्चवर्षादूर्द्धमपि पुत्रग्रहणस्योचित्यमिति
निर्धारयति यथेति । अत्र सर्वेषाभिप्रायं विशृणोति विचक्षण-
मित्यादिनेति । दासताभिधानादिति ।—चूडाद्या यदि संस्काराऽह्या-
दिनेति शेषः । चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
वर्तित्वे सति चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थ इति बोध्यं, अन्यथा
उर्द्धन्तु पञ्चवार्षात् इत्युपसंहारे वर्षाश्रवणादित्यादिलोकाविरोधः

कसकत्वमिष्टेः श्रूयते तत् यच्चातुत्यन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाष्या, यत्र तदुत्पत्त्या परिशृङ्गते तत्रोत्पत्तेरभावात् तस्याः प्रजात्व-
मेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविधान्वधानुपपत्तेः । तत्र दासत्वाप-
नोदनमृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः, अन्यथा
प्रजात्वनाशसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्कारै-
रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, प्रथम-
पदेनात्र तत्सूचनात्, सर्वान्शु कुर्वातु संस्कारान् जातकर्मा-
दिकाश्चर इत्यनोऽभिधानाच्च । तस्मात् पुत्रेणा पूर्वसंस्कार-
प्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य

स्यादिति । प्रकृतविधान्वधानुपपत्तेरिति ।—कृतचूडस्योत्पत्तिर्नोत्पत्तेर-
सम्भवात् प्रकृतविधिर्गृहीत्वा प्रसूयमानमित्यादिनेतात्मुल्लेखिविधिः
सुतरामत्र प्रजापलकत्वं विनाशप्रपत्तेः विधिविग्रहापत्तेरिति भावः ।
तत्रेति ।—प्रजात्वनिमित्तार्थः । दासत्वापनोदनमिति ।—दासत्वापनोदनं
विना प्रजात्वस्यासम्भवादित्यर्थः । अन्यथेति ।—प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे
इति, इष्टेइति शेषः । पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यादिति ।—इष्टिः स्यादि-
त्यर्थः । तथाच यच्चाकृतजातकर्मादीनां यद्वदे दासता नास्ति तत्र
प्रजात्वसम्पादनस्यावश्यमभावात् पुल्लेखेऽनुष्ठानं सेत्स्यातीति भावः ।
ननु यत्र दासता नास्ति तत्र जातकर्मोदिसंस्कारैरेव पुत्रत्वं भाव्यं
न तत्र पुल्लेखपेक्षा संस्कारावस्यपि प्रजात्वनिमित्तत्वात् इत्यत आह
यदि चेति । प्रकृतेऽपीति ।—चूडान्तसंस्कारसंस्कृतपरिग्रहेऽपीत्यर्थः ।
तुल्यमिति ।—यथा अकृतसंस्काराणां संस्कारोऽपेक्षणीयं तथा कृत-
संस्कारस्यापीति सममित्यर्थः । ननु अकृतसंस्कारस्यैव संस्कारोऽपेक्ष-
णीयः कृतसंस्कारस्य संस्कारप्रत्यये किं मानमित्याह प्रथमपदेनेति ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततसैः संस्कारैः पौनर्भवः कृतः भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्टः पितुः कुर्यात् पुत्रं श्राद्धे पार्वणादिकम् । पौनर्भवः पुत्रः पितुः कुर्यात् एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविक्रतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्ध् पावणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुप्युरेकोद्दिष्टः सुता दशेति जातूकर्णस्मरणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरसम् । सर्वजनिकगोत्राणामेकोद्दिष्टः चयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भवः प्रतिपाद्यः, नित्यतरवत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमाख्ययागनिर्देशं कृत्वा जातकर्मदयो विधेया इति प्रतिपादितः । सर्वेषु कुर्यादित्यादि नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकारणनिवृत्तिः, येषां यावन्त संस्कारास्तेषां तावता प्राप्तिं चर्चात् श्रद्धायाः मुपनयनाद्यभावेऽपि मूलादिभिः पुत्रत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितं । कृते पौनर्भवष्टोम इत्यादि ततः इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुत्रत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोः साहित्येन निमित्तत्वमुपसहृतमिति प्रतिपादितं ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तद्वर्गस्य प्राप्तः क्रियात्मनोऽप्रस्तुताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्टः' एकोद्दिष्ट-विधिकं, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाम् दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविक्रतीनामपीति ।—आमावास्यां चयेऽयम् प्रेतपक्षेऽप्यत्र पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वणोविधिरित्याद्युक्तश्राद्धानामित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमादयति प्रत्यब्धमिति । सर्वमेति ।—अथाहमध्यामानः स्यादिति त्वर्थः । अनेक-

स्मरणात् । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तञ्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दाससंख्य-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु सः स्मृतः । या खवर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पद्ममिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासीं तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुत्रवद्भावः । यद्वा दासस्वाप्तौ पुत्रश्चेति यद्वा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्वर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां ब्राह्मणश्च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां ब्राह्मणश्च न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितं ददानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
त्रौनकः । त्रौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्री
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं सुपुण्यश्च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपुण्य
संग्रहदिनात् पूर्वद्युः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । अष्टेऽहनि यथोदितमेव अमावस्या-
दिषु पार्वण्यं भवत्येवेत्यर्थः । यतश्च चाष्टेऽह, पार्वणेन विधानेन देय-
ममिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' दादप्रविधपुत्र-
गणनायां माहित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न दास्यते ।
दास्या अप्यं दासः स चाप्तौ पुत्रश्चेति युक्तमेव सौपभात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्राणादधिकारान्नेयेन सर्वथा विप्रान्यभावे
राज्यातिरिक्तयने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितं ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तौ, संस्कारैः पौनर्भव, सुतो भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्ट पितुः कुर्यात् न अष्टौ पर्वणादिकम् । पौणर्भव पुत्र पितुः चयाहे एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिकम् । आदिशब्दात् पार्वणविक्रतीनामपि निषेधः । प्रत्यब्ध् पावणेनैव विधिना चेचजौरसौ । कुर्यात्तामितरे कुर्यादे-कोद्दिष्ट सुता दशेति जातूकर्णकरणात् । पितुर्गतस्य देवतमौरसस्य चिपौरसम् । सर्वचानेकगोत्राणामेकोद्दिष्ट चयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भव प्रतिपाद्यः, नित्यतदवत् प्रचवर्षा भ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमाख्ययागविशेषं कृत्वा जातकर्मादयो विधेया इति प्रतिपादितः । सर्वान् कुर्यादित्यादि नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त सस्त्रादास्तेषां तावतां प्राप्तिं अर्थात् शूद्राणामुपनयनाद्यभावेऽपि घृडादिभिः पुत्रत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितः । कृते पौनर्भवष्टोम इत्यादि तत इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुत्रत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोः सादृश्येन निमित्तत्वमुपसङ्गतमिति प्रतिपादितः ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रासङ्गिकत्वमतोऽप्रस्तुताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्ट एकोद्दिष्ट विधिक, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायात्र दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पावैणविक्रतीनामपीति ।—आमावास्यां चये । यस्मिन् प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वण्योविधिरित्याद्युक्तश्चाङ्गोऽनमित्यर्थः । अत्र धर्मानन्तरं प्रमादयति प्रत्यब्धमिति । सर्वमेति ।—अथाहमधासाव, स्यादित्यित्यर्थः । अनेक

स्मरणात् । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तश्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दासलक्षण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निर्गद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु स स्मृतः । या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वः । अयंक्रीता तु या
नारी न सा पद्मभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासी तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुनश्चात्र । यदा दासश्चासौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्वर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां ब्राह्मणश्च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां ब्राह्मणश्च न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितं इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
शौनकाः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रस्यपहसुत्तमम् । अपुत्रो
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपोष्य
संग्रहदिनात् पूर्वेषुः ।

गोभावां दत्तकादीनामित्यर्थः । अथोद्देशे शब्दोद्दिष्टमेव अनावस्था-
दिषु पार्वण्य भवतेत्येवमर्थः । अथच सामेदेव, पार्वण्येन विधानेन देय-
मप्रिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रोद्देशे' दादशविधपुत्र
गणनायामामित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न संचर ।
दास्याः अथ दासः स चासौ पुत्रश्चेति कृत्यन्ते सौलभ्यात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्रश्चाद्वाधिकारनिषेधेन सर्वेषां विप्रान्यश्चादे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितम् ।

दृष्टगौतमः । वासमी कुण्डले दत्ता उष्णीवश्चाङ्गुलीवकम् ।
 आचार्य धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शुचीन् । राजाच ग्रामस्वामी । बन्धूनाङ्गुय सर्वांस्तु
 ग्रामस्वामिनमेवचेति दृष्टगौतमस्मरणात् । यदपि तत्रैवाग्रे मधु-
 पर्के ततो दद्यात् प्रथिवीशाय आग्निने इति प्रथिवीशपदं तदपि ग्राम-
 स्वामिपरमेव तस्योपक्रमस्यत्वेन बलवत्तात् । द्विजान् चीन् 'याव-
 नार्थतया मधुपर्कादिना सम्पूज्येत्यर्थः । वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशं
 चैधममेव च । एतानादित्य बन्धून् च ज्ञातीमाङ्गुय यज्ञतः । 'बन्धून्'
 आत्मपितृमातृबन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । बान्धवाद्याङ्गाने दृष्टार्थं
 राजाङ्गानवत् बध्नन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिशुचीतं नरमित्यर्थः
 शब्दद्वयसामर्थ्यात् । बन्धून्नेन सम्पूज्य ग्राह्याणां च विशेषतः ।

तत्रैवेति ।—दृष्टगौतमवचने इत्यर्थः । अग्रे उपविष्टात् । तस्यो-
 पक्रमेति ।—तथाच बन्धूनाङ्गुयेति लिखनान्तरं संहितायां-मधुपर्क
 ततो दद्यात् इत्यस्य लिखितत्वात् तस्योपक्रमस्यत्वादिति भावः । द्विजा-
 निति ।—राजानाश्च द्विजान् शुचीन् इत्यत्र दृष्टगौतमवचने इत्यर्थः ।
 चीनिति ।—कपिप्लवन्यायात् बलवचनस्य चित्ते तात्पर्यम् । 'वर्हिः'
 सन्ति । 'पालाशं' 'धनाशयस्त्रीयं । अर्कं' 'पलाशं' 'खदिरः' 'धपामा-'
 गो' 'पिप्पलः' 'उदुम्बर' 'शमी' 'दुर्वा' 'कुशाश्च समिधः क्रमादिति पारस्का-
 रीयात् । दृष्टार्थमिति ।—यत्पहार सौकर्याये । तथाच तेषामनाङ्गो
 नेऽपि पुनरपरिग्रहः सिध्यतीति । राजाङ्गानवदिति ।—राजाङ्गानस्य
 दृष्टार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अतएव दानीन्तनराजानामाङ्गानं कोऽपि
 दृष्टयेत्येवेति । ननु बन्धुशब्देन बन्धुसखजना समा इत्यनेन चाति-
 रूप्यते तत्कथमुक्तं बन्धूनात्मपितृमातृबन्धूनितीत्यत आह शब्दद्वय-

बन्धूनाहूतान् ब्राह्मणान् पूर्वहूतान् चकारादाहूतान् जातिंश्च संभोज्येत्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तरम् । दातुः समत्वं गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत् । याचनं कारयेत् पूर्वहूतैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । दाने समर्थो दातास्मै योयज्ञेनेति पञ्चभिः । दानसामर्थ्यं यज्ञपुत्रत्व' पञ्चानुमतिचेत्यादि पञ्चभिर्दद्यादिति शेषः, प्रतिशृङ्गीत मानवं सुमेधसं इति मन्त्रलिङ्गात् । देवस्यत्वेति मन्त्रेण वृक्षाभ्यां परियुज्य च । अङ्गादङ्गे त्वृचं अग्न्यां चाग्न्याय शिशुमुर्ध्वनि । वृक्षादिभिरलङ्घृत्य पुत्रव्यायावहं सुतं । 'पुत्रव्याया' पुत्रवाहय । तच्च निधोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रात-

सामर्थ्यादिति । बन्धुजातिशब्दबोधोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । चकारादिति ।—बन्धूनमेव संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषत इति चकारोपादानादित्यर्थः । 'अग्न्याधानादिक' बलिस्थापनप्रभृतिकं स्रष्टव्योक्तं कर्मण्यर्थः । 'तत्र' पुत्रपरिमह इत्यर्थः । 'आज्योत्पवनान्तरं' प्याज्योत्पवननावसानं, पविष्याज्यस्योत्पानकृत्योत्पवननावसानमित्यर्थः । पञ्चानुमतिचेति ।—माता पिता वा दद्यातामित्यनेन पञ्चानुमतेरभिधानात् । पञ्चभिर्मन्त्रैरिति शेषः । प्रतिशृङ्गीतेति ।—अथ प्रतिशृङ्गीतेत्यनुमत्यर्थे कलिङ्कनयज्ञधानुप्रयोगात् दाने मन्त्राणां कथ्यता स्पष्टमवगच्छते । देवस्यत्वेति ।—इति शब्देन सविशु प्रसवनिर्गोषोक्तभ्यां पुष्टो वृक्षाभ्यां शृङ्गद्वयाविति मन्त्रप्रतीकपरिमह । अङ्गादङ्गेतीति ।—इति शब्देन सम्भवति हृदयादधिजीवसे आमावे युतनामासि स जीव मरदं शतं इति प्रतीकपरिमह । अथमिति ।—अगिति पारिभाषिकी, यथाय-वग्रेण पारथक्यमिति सा अङ्ग इति लिङ्ग । दद्यानिधोगादिनेति ।—प्यादिना येतनदानपरिमह योजनार्थं प्राप्य कथितं अग्नेर्गोपनिमन्त्र-

सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः बीजार्थं
 ब्राह्मणः कश्चिद्वनेनोपनिमन्त्र्यतामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भ-
 वात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातृपुत्रदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः
 पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवामिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव दौहित्रो भागि-
 नयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादिष्वे नान्ति भागि-
 नेयः सुतः कश्चिदिति । अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वे-
 पासुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगा-
 दिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहशृङ्गा-
 परिशिष्टे च वर्जितः । दम्पत्योर्निधेयः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धो यथा भार्यासमुद्बुद्धिता पितृव्यपत्नीस्वभा चेति । अस्यार्थः
 यत्र दम्पत्योर्वेधवरयोः पितृमातृसाम्यं यध्वा वरः पितृस्थानीयो
 भवति वरस्य वा यधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धः, तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम् 'भार्यासमुद्बुद्धिता' श्यालि-
 कापुत्री, 'पितृव्यपत्नीस्वभा' पितृव्यपत्न्या भागिनी चेति । तथा प्रकृते
 विरुद्धसम्बन्धपुत्रो वर्जनीय इति, यतो रतियोगः सम्भवति

तामिति वचनात् । भ्रातृसपिण्डेति ।—सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्येति
 शान्त्यवयवेऽपि सगानपितृपितामहादिष्वानां पुत्रादेरिति बोध्यं
 ननु भ्रातृपौत्रादेः, तेषां सपिण्डत्वेऽपि स्वयमुत्पादनायोग्यत्वात् अन्यथा
 भ्रातापि दत्तकः स्यात् । 'असम्बन्धिनि' सजातीये । 'तेनैव' यद्भगौतमे-
 नैवेत्यर्थः । पुत्रसादृश्यानामिति ।—नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्या-
 नामित्यर्थः । भार्यासमुद्बुद्धितेति ।—भार्यासमुद्बुद्धितुवरः पितृ-
 स्थानीये भवति पितृव्यपत्नीयस्या वरस्य मातृस्थानीया भवतीत्यर्थः ।

तादृशः कार्य इति यावत् । इत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाघाय चरुं ऊत्वा विधानतः । यस्त्वहदेत्यु-
चेनैव तुभ्यमयेत्युचैकया । सोमोदददित्येताभिः प्रत्युचं पञ्चभि-
स्तया । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तचर्वाङ्गतीर्ज्येत्यर्थः ।

वृद्धगौतमसु विशेषमाह । पायसनात्र साज्यश्च शतसङ्ख्यन्तु हाव-
येत् । प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । एतदनन्तरं ब्राह्म-
णानां सपिण्डेष्वित्यादयः पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः
पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं दक्षिणां गुरवे दद्यादयथाशक्ति
द्विजोत्तमः । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः । उपराज्यार्द्धमेवाथ वैश्वो
वित्तशतत्रयम् । 'राज्यार्द्धं' चर्चराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं ब्रूयं,
प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात् । इदञ्च

तथाचैवं यत्र यत्र भवति तत्र तत्रैव विद्वदसम्बन्धोनुसरणीयः, इत्या-
न्तार्थमुदाहरणदयमित्यर्थः । यत इति चतुर्थीस्थाने सार्वविभक्तिकक-
सिन् । स्वस्तिशब्दैर्वेदपाठरूपैः स्त्रीणां ध्वनिरूपादिभिर्वा इत्यर्थः ।
तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभ इति विवाहरूपे मातृस्थे तथा दशनादस्यापि
मातृस्थविशेषात्तदाचार इति ।

हावयेदिति प्रतिनिधित्वाभिप्राये सिद्धम् । एतदनन्तरमिति ।—
इत्युद्दिश्य प्रजापतिमिति वचनानन्तरं । पूर्वमेव व्याख्याता इति ।
ब्राह्मणानां सपिण्डेषु इत्यादि पुत्रदानं प्रयत्नत इत्यन्तानां वृद्धगौतमो-
क्तवचनानां श्रौतकोक्तवचनसाध्यात् श्रौतकवचनसाध्यानेन एतद्व्या-
ख्यानस्य भूतचरत्वादित्यभिप्रायः । गुरवे इति ।—गुरवश्च यापार्योऽ-
भिमतः । यापार्यं घर्मसंयुक्तमित्यनेन तस्यैवोपक्रमसंभवात् । तादृश

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह वौधायनः । पुत्रपरिग्रह-
विधिं व्याख्यास्यामः । शुक्रशोणितेत्याद्यन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरित्येतदन्तं
वशिष्टेन समानं प्रतिग्रहीयन्नुपकल्पयते द्वे वासमी द्वे कुण्डले
अङ्गुलीयकश्चाचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः पर्णमयमिधमि-
त्यथ बन्धूनाहूय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्जृत्वा राजनि चाविद्य परि-
षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेनोपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति वाचयित्वा यद्देवयजनोक्तेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः
समर्चं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत ददातीतीतर आह तं परि-
गृह्णीतेति । धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा गृह्णामीत्यथैनं
वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
यक्त्वा जुहोति यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमान इति पुरोऽनुवाक्य-
मनूय यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्वया जुहोत्यथ व्याह-
तीर्ज्ज्वा स्त्रियकप्रभृतिषिद्धमधेनुवरप्रदानाहविषां ददात्येते च

तैत्तिरीयाणान्तित्ति ।—पुत्रपरिग्रहविधिमित्यादि आहक वौधा-
यन इत्यन्तेन वचनेनेत्यर्थः । व्याप्रणीताभ्य इति ।—‘प्रणीता’ हतपात्र ।
कृत्वेति क्रिया इति शेषः । इंसरः दाता । यत्कृत्येति ।—बालकमिति
शेषः । अग्निमुखमिति ।—बालकमग्निमुखं कृत्वेत्यर्थः । यक्त्वा धरमिति-
शेषः ।—पुरोऽनुवाक्यमिति ।—याज्वयेति , सामधेन्या ऋचेत्यर्थः ।
‘स्त्रियकप्र’ होमविशेषः । अधेनुवरेति ।—धेनुः शङ्खस्थानह्वान् हेम
वासो हयः क्रमात् । कृष्णगौरायसम्भाग एता वै दक्षिणाः स्मृता
इति वचनात् । ददातीति दद्यादित्यर्थः । य एवमिति । यो दत्तक
एवमुक्तक्रमेण गृह्णीतः शुशब्दो भिन्नक्रमे पश्चादौरसः पुत्र उत्पद्यते

शसमी एते कुण्डसे एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं तौरसः पुत्र उत्पद्यते
तुरीयभागे सम्भवति इति आहस्य वौधायनः ।

यत्तु दृढगौतमीयं । दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित् तौरसो
भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनाविति तदस्य गुण-
सत्त्वे तौरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम् । यथाजात इति विशेष-
णात् यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुण-
समूहवानित्यर्थः यथाशब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये च शक्यत्वात् ।

अतएव मनुः । उपपन्नो गुणेः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।
स चरेत्तैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति तौरसभावे सर्वरि-
ष्यग्रहणसुकवान् तद्युक्तमेवौरसे सत्यर्हं ग्रहरत्वं । परिग्रहविध्य-

चेत्तदा दत्तकचतुर्थभागभागे स्यादित्यर्थः । सम्भवतीति ।—स इति
शेषः ।

तदस्येति ।—यस्य दत्तकस्येत्यर्थः । वेदितव्यमिति ।—सादृश्ये च
शक्यत्वादिति । अनेनात्यन्तसगुणदत्तकानां तौरसेन सह समभागि-
त्वप्रतिपादनात् य एवं तौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति वौधा-
यनवचनस्य सामान्यसगुणविषयत्वमवतिष्ठते । तथा च तौरससत्त्वे निर्गु-
णत्वस्य नाधिकारित्वा । तथा सति तौरसस्यैवैवै पुत्रो पितृरिष्यस्य
भागिनौ । दशापरे तु क्रमशः पिण्डरिष्यांशभागिन इति मनुवचनं
सङ्गच्छते, अन्यथा एतद्वचनस्य निर्विषयतापत्तेः । तौरसभावे तु अत्यन्त-
सगुणदत्तकानां उपपन्ने गुणैः सर्वैरिष्यादिवचनवशात् पिण्डरिष्य-
धनाधिकारित्वप्रतिपादनात् सामान्यसगुणदत्तकानां तदसम्भवेनाङ्गु-
य एवं तौरस उत्पद्यते इत्युक्तचतुर्थभागभागित्वमेव निर्गुणदत्त-
कानां अंशभागित्वमेव नास्ति इति सर्वसामान्यं स्यात् । सर्वस्यैवैवै-

भावे विशेषमाह स एव । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं कुथ्यान् धनभाजनमिति । परिगृह्णविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः । किन्तु तत्र पत्रादय एव धनभाजः, विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अतएव दृढगौतमः । सगोत्रेषु कृता ये सुप्रदत्तक्रीता-

गुणवान्नाहः स्यात् पैटके धने इति वचनात् । अविधायेति । विवाहविधिभाजमिति ।—विवाहेत्युपलक्षणं यासां दानमपि देयं सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा इति स्मरणात् । तस्यादृष्टिकन्यायात् । मन्वापरिगृहीतस्य विवाहादौ दृष्टिश्चाहो के पितरः किमीयगोत्रोक्तेः । दातुर्दानेन तत्र स्वत्वनाशः, विधनं विना ग्रहीतुक्तत्र पुत्रत्वात्पुत्रादादिति चेन्न । तत्स्कारादौ दातृगोत्रोक्तेः एव निवृत्तस्त्वके त्यागे सत्यपि संप्रदानग्रहणे पुनस्तत्र दातुः स्वत्वमुत्पद्यत एव, दत्तव्यमसम्यक् यः पुनर्दातुमिच्छति इत्यादिवचनात् । अतएव त्यागान्निवृत्तमपि दातुः स्वत्वं सम्प्रदानग्रहणादसम्यक्त्वेन दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यत एवेति स्मार्त्तसन्दर्भः सप्तकच्छते अन्यथा तत्र दातुः स्वत्वनाशे ग्रहीतुः पुत्रत्वाभावात् तस्य कस्यापि पुत्रत्वं न स्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु प्रतिग्रहीतुर्दातु एव सः तद्विवाहादौ तद्गोत्रोक्तेस्तत्र स्वयंदत्तस्य दातृस्त्वयुक्तदातृस्त्वेव जनकस्य त्यागात् स्वत्वनाशात् प्रतिग्रहीतुर्वैधग्रहणाभावेऽपि सामान्यतोऽग्रहणात् स्वत्वं भवेत्येवेति अन्यथा जनकस्य त्यागेनापि तत्र स्वत्वनाशेन पुनः पुत्रत्वे तद्विवाहादायने जनकस्यैवाधिकारस्योचित्यात् प्रतिग्रहीतुक्तदापनविधेरयुक्तत्वात् अदृष्टार्थककल्पनागौरवाच्चेति बोध्यं ।

विधिर्नैवेति । वाक्यमात्रस्य असति बाधके सावधारणपरत्वादिति-

दयः सुताः । विधिना गोचरां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयत
इति विधिनेव गोचरां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां
दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं यमद्विः
पुत्रमापदि । अपपूर्वग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रति-
ग्रहविधिरप्याचिप्तो भवति । सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति मान-
वात् सम्यक् विधिना प्राप्त इत्यर्थः । क्रीतादय इति आदिशब्देन
कृत्रिणापविहस्यन्द्दानां ग्रहणं । चेचजादीन् सुतानेताने-
कादय यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाञ्जः क्रियालोपागमनोपिण इति
मनुना यथोदितानित्यनेन तत्तत्प्रवणसूचितविधिविशिष्टानामेव
पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् । अतएव कृत्रिमलक्षणे सदृशन्तु प्रकु-
र्व्यात् यमिति प्रशब्देन अपविहस्यलक्षणे यं पुत्रं परिगृहीयादिति
परिशब्देन स्वयन्दत्तलक्षणे च आत्मानं स्पर्शयेत् य इति दाना-
परपर्यायस्पर्शनशब्देन च विधिपरिग्रह एव कृतकदमिप्रेत्यैव

त्वभिप्रायः । नियम इति ।—अनेन विधेरावश्यकत्वप्रतिपादनात् तद-
कारणे पुत्रत्वासिद्धिरित्यभिप्रायः । स्वरूपनिर्वाहकत्वादिति विधि-
पूर्वकदानेनेव दत्तकत्वमित्यर्थः । विधिं प्रदर्शयति यथोक्तमिति ।
दानविधेरिति ।—पुत्र परिगृहीयमित्याद्युक्तदानविधेरित्यर्थः, अन्यथा
माता पिता वा दद्यात्ता यमद्वि पुत्रमापदि इत्यत्राह्निरिति नोक्ता
दद्यातामित्येव मूलात् । क्रीतादय इति, आदिशब्देनेति—प्रदानामेव
परिग्रहविधेरावश्यकत्वात् प्रदानविक्रयपरित्यागादिनामेव सम्भवा-
दिति भावः । चेचजादीनां चेचादिजातत्वेन स्वात्मात् परिग्रहासम्भवात् ।
दानापदेति ।—स्पर्शनं प्रतिपादनमिति बोधान् । दृष्टान्तेनेदं नटपति

वशिष्टेनापि तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत
इत्युपक्रम्य परियहविधिरभिहितः पुत्रं परियहीष्यन्निति
परियहवचनेन च कृत्रिमस्रयन्दत्तपरियहेष्येष विधिरनुमन्वेयः,
मनुना तत्तदुपसर्गेण सूचनात् । तस्मादिषां पञ्चानां पुत्राणां
शौनकवशिष्ठान्यतमविधिपरियहेष्यैव पुत्रत्वं मान्यथा । यथा
क्षेत्रजे उपपादितं मनुयाश्चवक्त्राभ्यां । नियुक्तायामपुत्रायां पुत्रो
जातोऽविधानतः । निवार्हः पैत्रकं रिक्तं पतितोत्पादितो हि
सः । नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयातां तु कामतः । तावुभौ
पतितावित्यादिविध्यन्वयव्यतिरेकानुसरणात् ।

यस्तु मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां तच्च स्वत्वं पुत्रत्वादिव-
लौकिकं मन्यन्ते वृद्धा इत्यभिहितं तदुक्तवचनविरोधात्, अथ
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरियहेष्येण येऽव जातास्तो-
ऽसङ्गतकुलीना इयामुयायणा भवन्तीति पैठीनसिना आर्षेण
अव्युक्तेनैव परपरियहेष्य पुत्रताभिधानाच्च विरुद्धमित्युपेक्ष-

यथेति । पतितोत्पादितो हि स इत्युक्तपातित्यं प्रदर्शयति नियुक्तौ
याविति । यथा विध्यन्वयव्यतिरेकानुसारेण मनुयाश्चवक्त्राभ्यां वि-
धानमुपपादितं तथाचेति भावः । एतेन क्षेत्रजादिषु शौनकवशिष्ठा-
न्यतमोक्तविधानं नास्ति तच्च मनुयाश्चवक्त्राभ्यां विध्यन्तरस्य वि-
हितत्वादिति प्रतिपादितं ।

मिताक्षराटीकासुबोधिनीमते दूषयति यत्त्विति । उक्तवचनेति ।—
अविधाय विधानं य इत्युक्तवचनविरोधादित्यर्थः । विरुद्धमिति ।—

णीयम् । न सङ्गताः कुलीना-जनककुलीना येषां ते ते च ते
अद्रामुध्यायणाच्चेति ये आर्षेण विधिना परिगृहीतास्ते जनक-
कुलीनाश्चञ्चाः अतएव अद्रामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । यदा
जनकपरिगृहीतोर्दधोरपि संस्कारकत्वे द्रामुध्यायणत्वमित्यये
वक्ष्यमाणत्वात् द्रामुध्यायणा इत्येव पाठोऽस्तु । मेधातिथिरपि
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रा-
दिशब्दवक्तोक्तोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादि-
व्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिद्यन्यसन्दर्भेण । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धं । दानप्रति-
ग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति । इदानीमौरस-

तच्चेति पूर्वव्याख्येतीत्यर्थः । न सङ्गता इति ।—असम्बन्धिन इत्यर्थः ।
तथाच जनककुले तदत्तकादीनां सम्बन्धो नास्तीति प्रतिपादितं ।
अथ मेधातिथिसम्बन्धं प्रमाययति मेधातिथिरपीति । संस्कार-
निमित्तमेवेति ।—एवमशब्दः सायोगमात्रव्यवच्छेदकः आन्ययोगव्यव-
च्छेदकः परिग्रहहोमादीनामप्यावश्यकत्वादिति । तदभावादपि पुत्रत्वा-
भाव इत्युक्तमेव पाठः । सत्यपि प्रयोग इति ।—पुत्रत्वव्यपदेशे सत्यपि
इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दवत् परमेश्वरशास्त्रिन इन्द्रादिशब्दपदेशस्य लोचनः
सिद्धत्वेऽपि तस्मात् यौगिकार्थात् कौटिल्यात् खण्ड्येऽप्यतिशयेन
व्यासनां माहृत्यावश्यकत्वात् शास्त्रे पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् इत्याद्युत्पत्ति-
विधानात् दत्तकादीनां जातत्वेऽपि उत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यव-
हारवत् संस्कृतस्त्रीत्वेन भार्यादिव्यपदेशवत् नवपभोग्यस्त्रीत्वेन, तथा-
त्वेऽवहन्नादीनामपि भार्यात्वापत्तेः । पुत्रत्वव्यवहार इति ।—संस्कृत-
पुत्रत्वेन तद्व्यवहारः ननु तत्प्राप्त्यापत्तेरिति भावः ।

पुत्रत्वापादकक्रियस्यैव दत्त्रिमस्य प्रतिगृहीतृधने स्वत्व तत्सगोचरत्वञ्च
भवति । दातृधने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्व
निवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः ।

ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिगृहीतृगोत्रप्राप्तौ
किं मानमित्यत आह दृहन्मनुः । दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवन्तः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्प्राप्तकस्य चेति । दत्त-
कीतादिपुत्राणां बीजवन्तुर्जनकस्य सपिण्डतास्यैव दानादिनापि
सा न निवर्तते नमरा अवयवान्वयरूपतया यावत् शरीरं दुरप-
नेयत्वात्, अनेनावयवान्वय एव सपिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं
भवति पिण्डावयवस्य व्यपेति ददतः स्वधेत्यपगमावगमान् । सा च
सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां पूरणी
पञ्चमी पञ्चपुरुषव्यतिथ्यर्थः, एव सप्तमी ।

गोतमोऽपि । ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृ-
बन्धुभ्यः पञ्चमादिति । अथ बीजियहर्षं दत्तकाद्युत्पादकानां
सर्वेषामपि संयुहाद्ये न केवलं द्वेवजोत्पादकस्यैव । य एतेऽभिदिताः

दत्तकीतादिपुत्राणामिति । पञ्चमी सप्तमीति ।—मातृपितृकुला-
भिप्रायेण मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाद्या कन्या भवन्ति आ-
पञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचने सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनः मातृ-
बन्धुभ्यश्च पञ्चमादिति पञ्चमाद्यगौतमवचनेन चैकमूलत्वात् । केचित्तु
सप्तमी पञ्चमीति एकपक्षेऽपि मुख्यगौणभावेन ब्रूयन्ति । स्मात्तान्तु
पञ्चमीत्यधिकदोषाय इति वदन्ति । मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादवि-
वाद्या कन्या भवन्ति आपञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचनात् । अपरे तु

मुत्ताः प्रसङ्गादन्यबीजजाः । यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतर-
स्यत्विति मनुस्मरणात् । तस्य ते मुत्ता इति पुत्रत्वप्रतिपादनं
सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थम्, पुत्रान् दादश
यानाहेत्यादिप्रतिग्रहीतपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्, नेतरस्य प्रति-
ग्रहीतुरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमाप्तां
प्रतिग्रहेण गोचरत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् । सगो-
त्रेषु कृता ये स्युर्दत्तकीतादयः सुताः । विधिना गोचरतां यान्ति
न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये
दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोचरतां
सम्पत्तिं यान्ति परस्मृतैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते
नोत्पद्यत इत्यर्थः, सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता युक्तश्चेतत् पिदारभ्यत्विन भर्षा सहैक-

यन्तु देशानुसंगेन कुलमार्गेण चोदहेत् । निर्यं स व्यवहार्यः । स्या-
दित्यादिवचनबलात् देशव्यवहारानुसारेण सप्तमीयश्चमव्यवस्थां वर्ण-
यन्ति । 'तद्वत्' सापिण्ड्यतावत् गोत्रमपि जनकस्य, न केवलां जनकस्य
अपि तु तत्प्राप्तकस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः, चकारभ्रवणात् यतश्च दद्या-
मुध्यायणमात्रविषयं वेदितव्यं, अन्यथा गोत्ररिक्त्वे क्षमयितुरित्यादि-
वचनविरोधात् । नन्वेवमिति ।—'कन्यावत्' द्याग्दत्तावत् तस्य एव
भर्तृकुले पितृकुले च चैपुरषिकाग्नौचकरसापिण्ड्यसत्त्वात् ऊजाया
भर्तृकुलमात्रसापिण्ड्येन उभयत्र सापिण्ड्यासम्भवेन दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
यदा ऊजाया अपि पितृकुले भर्तृकुले च विवाहार्थसापिण्ड्यसत्त्वात्
तदभिधेय कन्यावदित्युक्तं युक्तमेव । दूषयति मैवमिति । नेत्पद्यते
इति ।—याद्यपौषधिकां साप्तपौषधिकां अवयवान्वयसारिण्ड्यमिति

शरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिध्यति न
तथा दत्तके पिचारम्भत्वेऽपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरारम्भकत्वा-
भावात् ।

अतएव देवलः । धर्मायै वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापि-
ण्ड्यमेव निरस्तवान् गोत्रांशपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत्
प्रकृतार्थानुपयोगिधर्मपक्षविषयत्वात् तथाहि तत्तद्गोत्रेण तस्य
तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवत् धर्मायै वर्द्धिताः तेषु पुत्रेषु केवल-
मंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थः, नैनैतत्पुत्रस्यैव
वर्द्धकसापिण्ड्यभावं बोधयति न दत्तकस्येति चेत् मैवम् । पुत्रान्
द्वादश धानाह नृणां स्वायम्भुवो मनु रिति परिसङ्ख्याविरोधेन
धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिध्वगणनेनांश-

शेषः, प्रतिग्रहीत्रादीनां त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पित्र-
रम्भत्वेनेति । एतत् वाट्कौविकं शरीरं श्रीणि मातृतः श्रीणि पितृतः
आस्थिखायुमज्जानः पितृतः त्वदमांसवधिराणि मातृतचेति गभोप-
निषदः । भर्ता सहैकेति ।—आस्थिभिरस्त्रीणि मांसैर्मौसाणि त्वया त्वप-
निति श्रुतेः । प्रतिग्रहीत्रेति ।—दत्तकेनैकशरीरारम्भकत्वप्रतिपादक-
वचनाभावादित्यर्थः ।

प्रकृतार्थानुपयोगीति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्युक्ते सापिण्ड्यादुत्-
पत्तिः प्रकृतार्थः । धर्मपुत्रविषयस्य वचनस्य व्यवसायश्चेति तया-
होति । एतत्पुत्रस्यैवेति ।—धर्मपुत्रस्यैवेत्यर्थः । दृष्यति मैवमिति ।
ननु नास्ति द्वादशसंख्याविरोधः धर्मपुत्रस्य दत्तकेऽन्तर्भावोपादि-
त्याह अभ्युपगमेऽपिवेति । पत्न्यादिविति ।—अपक्षयति ।—नोच-

भागित्वासमावात् अप्रपञ्चया सापिण्ड्यनिषेधासङ्गतेषु । तस्मात्
 दत्तपुत्रविषयमेवैतत् अत्र भागित्वमदर्शनात् । तत्र चाद्यमर्थः
 धर्मार्थे स्वस्थालोकतापरिहारकधर्ममप्यत्यर्थं तत्तद्भोजेण जनका-
 पेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परियहोत्रा पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया
 परिगृह्य ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परियहोत्रं शपिण्ड्यवि-
 भागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् अत्र दत्तके न परि-
 यहोत्रसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्य-
 मिति सिद्धं ।

ननु तच्छब्देन सन्निधानात् वीक्ष्यपेक्षितश्रुतवज्जत्वानां पुत्रा-
 णामेव परामर्शो गम्यते न वर्द्धकानां पुत्रिणां व्यवहितत्वात्
 सन्दिग्धवज्जत्वानां वीक्ष्यान्वयायोग्यत्वात् आत्मनि परोक्षव-

दिष्वनुगः पिण्ड इत्यनेनांशभागिन एव सापिण्ड्याभ्युपगमादिति
 भावः । दत्तपुत्रविषयमेवैतदिति ।—एतत् धर्मार्थमिति वचन-
 मित्यर्थः । साप्तपौरुषिकमिति ।—अवयवान्वयरूपमित्यर्थः ।

नन्विति । तच्छब्देन तत्तद्भोजेति तच्छब्देनेत्यर्थः । धर्मार्थं
 वर्द्धिताः पुत्रा इति पुत्रपदस्य तत्तद्भोजेति तच्छब्देन सह नैक-
 स्यात् आसत्त्वा अन्वयसौलभ्यादिति भावः । वीक्षया अपेक्षितानि
 आकाङ्क्षितानि श्रुतानि पुत्रा इति वचनप्राप्तानि नत्वश्रुतानि वर्द्धके-
 रिति वज्जत्वानि वेषामिति विग्रहः, तथाच तत्तद्भोजेण पुत्राणां तत्तद्-
 भोजेणैकान्वयः समुचितः, पुत्राणां वज्जत्वस्य वचनप्राप्तत्वात्, ननु
 वर्द्धकानां तत्तद्भोजेणैकान्वयो युक्तः, वर्द्धकानां वचनाप्राप्तत्वेन व्यवहित-
 त्वादिति । सन्दिग्धवज्जत्वानामिति ।—वर्द्धकेनेत्येकवचनान्तेनापि अन्व-
 यसम्भवात् वज्जत्वस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । आत्मनि परोक्षव-

निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेः अपरोचनिर्देशकत्वशब्दस्यैवौचित्या-
चेति चेत् मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन
बुद्धिस्थतायाः प्राधान्यायत्तत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन
फलान्वयेन वा सम्भवात् पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्ड
दानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादि-
क्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादि
वचनवलात् पितुरेव पुत्रकरणकभावनाभाव्यलोकस्वरूपफलयोगि-
तया प्राधान्यात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तप्ते
पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छेत्तत्र आमिच्छायाः संसृष्ट-
दधिपयोरूपत्वेन साक्षाद्विकारत्वे स्थिते पूर्वपक्षिणा सप्तमी-
निर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्

इति ।—आत्मनि स्वरूपे उपस्थिते इति यावत् । अपरोक्षेति ।—
प्रत्यक्षवन्निर्देशकवर्जकादिगुणवचनकपदस्थोत्तर्यः, तथाच वर्जकगीत-
येति वाचकपदे प्रयोक्तव्ये तत्तद्गोचिजेत्यवाचकपदप्रयोगस्यान्यायत्वा-
दिति भावः । दृश्यति मैवं वादीरिति । बुद्धिस्थताया इति ।—दृष्टा
न्तेनेदं दृश्यति यथेति । सायदोदविकारत्वमिति ।—दधिरूप
मित्यर्थः । तस्यैवेति ।—पयस एवेत्यर्थः । सायदोदविकारत्वमिति ।—
प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । तथाच सायदोदविकाररूपपयस एव देवतासम्बन्धः,
तेनैव होमसिद्धेः, ननु सायदोदविकाररूपस्य दध्नः, तेन वैश्वदेवहोमे
यागासिद्धेरिति तात्पर्यं । इदं न सम्यक् । तप्ते ययसि दधानयति
सां वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिन्धो वाजिन इत्यत्र उपस्थितयोगामिच्छा-
वाजिनयोर्दोषोरेव वैश्वदेवदेवतासम्बन्धेनान्वयसम्भवेन आमिच्छाया
प्रधानत्वात् तस्या एव देवतासम्बन्धः ननु वाजिनस्य, तस्य आमिच्छो-

तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात् सायंदोषविकार-
त्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्मोभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमान-
त्वेन दध्ना पयः 'संस्क्रुर्थादिति वाक्यार्थस्य पर्यवसानत्वेन पयस
एव प्रधानत्वं, तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति
प्रातर्दोषविकारत्वं साधितम्, तद्वत् प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्य-
त्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्दादेव तस्यैव परामर्श इति युक्तम् ।
नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिपदीत्युक्ते सपिण्डाभावे कथं विवाहो
न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोचत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्या-
दिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोचत्वसपिण्डत्वयोरभावात्, नन्वादित्य
निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्-
कन्यां न विवाहयेत् तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषहृदि-
त्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । नचेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकल-
देशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति ? ।

अथ कैश्चिदुच्यते असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या

हेतुन प्रवृत्तत्वादप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । सगोचत्वादिति ।—अस-
पिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुर्दिति अनुवचनादिति भावः ।
तद्भगिन्यादिसन्ततौ प्रतिपद्योतुर्भगिन्यादिसन्ततावित्यर्थः । तद्गोत्रे
इति ।—सावित्रीदातुः सगोत्रे सपिण्डसमानोदकसाधारणे इत्यर्थः ।
'तत्कुले' सावित्रीदातुर्दोषहृत्वादिरूपे कुले । अतुल्यमेवेति ।—प्रति-
पदीतुः पित्रत्येन तत्सावित्रीदानप्रसक्तेः ।

यत्रेति । प्रशक्ता कार्येत्यर्थः, प्रशंसार्थकत्वे सपिण्डायाः सगो-
त्रायापि विवाहे भार्याभावेति । नच तदुक्तं । तत्र भार्यात्वानुत्पत्ते-

पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने इत्यत्र मनु-
वाक्ये स्वस्यासापिण्डेऽपि वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं तत्
दत्तकस्य प्रतियद्दीदृषपिण्डाया विवाहो माप्रसांचोदित्येवमर्थं
अन्यथा पितृदारके सापिण्डेऽं मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मादृदा-
रके सापिण्डेऽं मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात्
पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताभावात् न चेष्टापत्तिः पञ्चमात्
सप्तमादूर्द्धं मादृतः पितृतस्येत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धप्रतिष्ठाचार-

नैबन्धुभिर्यवस्थापितत्वात् । दारकर्मणि भार्य्यात्वेत्यादकविधावि-
त्यर्थः । 'मैथुने' स्त्रीपुंससाध्यामप्राधानपुंस्त्वत्प्राप्तौ इत्यर्थः । अस-
पिण्डाच्चेति चकारात् मातुरसमीत्रा असमीत्राच्चेति चकारात् पितु-
रसपिण्डा । अन्यथेति ।—मनुवचनस्य दत्तविषयत्वाभावेन औदस-
विषयत्वे इत्यर्थः । पितृदारक इति ।—गणनायां पितृप्रतियोगिके
पितरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । मूलपुरुषादष्टमस्येति ।—पितरमादाय
उपरितनसप्तममपेक्ष्य अधस्तनस्य वरस्याष्टमत्वादिति भावः । मातृ-
दारके मातरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । तथाच मातरमादभ्यासप्तममूर्द्ध-
तनपुरुषस्य कन्यासन्ततिः अविवाहीत्यापद्येत पितु सपिण्डत्वात् । ननु
वरस्य मातृमातामहादीनां तत्सन्ततीनां वा कथं पितु सापिण्ड्यप्रसक्ति-
रिति चेदत्र भ्रमः । मातुरवयवेन पित्रवयवस्यैकत्वस्य अस्थिभिर-
स्थोनि मासैर्मांसानि तत्रा तत्रमित्रादिषु व्यावश्याभावादिति ।
औदसरूपवरस्येत्यर्थः । ननु असपिण्डाद्य या पितुरिति पितृपदव्यव-
शात् पितृश्च जनके मुख्यत्वात् मनुवचनस्य औदसविषयत्वमेवापि-
नित्यत आह मातृतः पितृतः इति ।—वरमादाय मातृतः पितृत
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धमित्यर्थः । 'मातृतः' मातृपक्षे, 'पितृतः' पितृपक्षे

स्तद्विप्रयोग आदत्त, तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायां ऊर्द्ध-
सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति । न किञ्चित् समाधानमिति समा-
धानान्तरं वक्तव्यम् ।

तदपरे आहुः । श्वेचजादीन् सुतानेतानेकादश्च यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियासोपान्तनीपिण इत्यत्र वाक्ये श्वेच-
जादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिसङ्ख्यां स्यादिति
न्यायेन सकलौरसधर्माप्राप्त्या प्रतिगृहीत्वादिपितृसपिण्डवर्जनं
मेतु सतीति तत्र न सपिण्डं विधीयत इत्यनेन निषिद्धस्य सपि-
ण्डस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् एतेन पुत्रनाम्ना
औरसधर्मातिदेशात् प्रतिगृहीत्वादिपितृसपिण्डवर्जनसिद्धिरित्य-
पार्श्वं न तौ पशौ करोतीतिवत् निषिद्धस्य सपिण्डस्य अतिदेशा-
सम्भवेन वर्जनसम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रति-

गारभ्य यद पुत्रया पिता सप्तम इति कर्त्तव्यं । नन्वेवं दत्तकस्य प्रति-
गृहीतृकुले सपिण्डप्राप्तये इत्यादि पूर्वेष्वप्यत्र यत् समाधानं केनचित्
कृतं तत्र सन्देहः समाधानान्तरं वक्तव्यं, तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिक-
मिच्छादि सन्देहसम्भवेति शेषः ।

तदपरे व्याख्येति ।—श्वेचजादीनित्यादि श्वेत्यतीत्यभोग यत्
समाधानं तदाह्वयितव्यम् । तद्व्यपदि वच्य मेत्यादिना । तद्वर्जना-
सम्भवादिति ।—अतस्मिन् यदा मातृवन्धुभ्योऽपि शेषः । निषेधस्य
प्रातिपूर्वकत्वादित्यभिप्रायः । गतान्तरं दूषयति शब्देनेति । न तौ
पशविति । पशौ दन्तुयामे तौ व्यापारात्मभागे न कुल्योदितव्यं ।

ग्रहीदकुले सापिण्डं अभ्युपगन्तव्यमिति तदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्डं भवथावान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्डस्य दत्तके प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीदकुले त्रिपुरूपमेव सापिण्डं व्यवतिष्ठिषत् ।

तथा च काष्णार्जिनिः । यावन्तः पित्रवर्गाः स्युन्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकोथैः पित्रभिः सह । दाम्भ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत् समं । चतुर्थपुरुषे छेदशस्त्रा-
देशा त्रिपुरीरुपीति । अम्यार्थः । दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां पितॄणां चौरसत्वे गृह्णदत्तकत्वे दाम्भ्याय-
णत्वे वा यावन्तः पित्रवर्गाः चयः षड् वा तत्राद्ये पित्रपितामह-
प्रपितामहास्त्रयः, द्वितीये प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहस्त्रयः,
तृतीये प्रतिग्रहीतादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इति षट् तावद्भि-

तथाहि यथा दशैषोऽर्णमासयागप्रकृतिके प्रमुखागे प्रकृतिवद्विद्वति-
दित्यनेनाधाराज्यभागयोः प्राप्तावपि निषेधेन न प्राप्तिः तत्रावा-
पीत्यर्थः ।

आय इति ।—चौरसत्वे इत्यर्थः । पित्रपितामहेति ।—प्रतिग्रहीतुः
पित्रपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः । द्वितीय इति ।—दत्तकस्य प्रति-
ग्रहीतुर्दत्तकत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्विति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रति-
ग्रहीदपितामहप्रपितामहास्त्रय इत्यर्थः । तृतीय इति ।—दत्तकस्य
प्रतिग्रहीतुर्दाम्भ्यायणत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीतादय इति ।—दत्तकस्य
प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीतादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इत्यर्थः । 'योजनं'
सापिण्डं । स्वकीयत्वविशेषभोषाशनमिति ।—तथा च प्रतिग्रहीतु-
र्दत्तकपुत्रकसृक्सापिण्डीकरणे प्रतिग्रहीतुरेव पित्रादीनां देवतास्य

विरोधात् । नचेदं दूषणं दत्तकैर्नापि समानं, यद्वयस्य तस्य षष्ठ्याः
 कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति वक्ष्यमाणवाक्येन
 सप्तमस्य दत्तकपितुर्भूतपुरुषस्यसपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदमा-
 पिण्डेन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्त-
 मेव । तस्मात् दत्तकसापिण्डनिर्णायकमिदमेव वचनमिति काशु-
 पपत्तिः तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासहत्यात्, तथाहि किमिदं
 दत्तकस्यैव सापिण्डनिर्णायकं उत दत्तकौरसयोर्द्वयोरेति ।
 नाद्यः । द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तक-
 प्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्डनिर्णायकविशेषवचनैकत्राक्यत्वाद्वा नचे-
 होभयमप्यस्ति अमुपनन्नात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं
 पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टं न विधौ

इति वाच्यं । तथाचैतद्वचनस्यौरसविषयत्वमेव प्रसिद्धमित्याशयः ।
 सप्तमे विनिवर्त्तत इतीति । सप्तमे पुरुषे सपिण्डता निवर्त्तते तथाच
 दत्तकस्यैव षट् पुरुषाः सपिण्डा इति कैश्चिदिति वादिनामाशयः ।
 सप्तमस्येति । दत्तकपितुर्विशेषणमिदं तदसापिण्डेन मात्रसापिण्डेन-
 नेत्यर्थः । षष्ठ्याः सप्तमस्य च षष्ठ्याः कन्यायाः सप्तमस्य वरस्येत्यर्थः ।
 तस्मादिति । इदं वचनं असापिण्डा च या मातुरित्यादिवचनं । दूष-
 यति तदतिभ्रान्तेत्यादिना । विकल्पासहत्यादिति ।—जिज्ञासाया अनि-
 वर्त्तकत्वादित्यभिप्रायः । विकल्पं विदधोति तथाहीति ।—अत्रत्यं
 असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुरिति वचनस्य पितृपद-
 मित्यर्थः । मुग्यार्थत्वे सम्भवति गौत्वस्थान्याप्यत्वादिति भावः । न

परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात् ।—नाथन्त्यः पितृपदे युगपदु-
त्तिद्वयनिषेधत् । नच गङ्गायां भीनघोषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्-
प्रयंयाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् पौरसविषयमेवेदं वचनं गर्भा-
धानादिप्रकृतात् पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धमिति वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च ।
नचास्यौरसपरत्वे कूटस्थान् अपृणस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनु-
द्धात्त्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम्
तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेन अदूषणत्वात् ।
अतएव योगीश्वरेण भावितः पितृतत्त्वचेत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायक-

विधौ पर शब्दार्थ इति ।—विधौ विधिवाच्ये परो गौणः शब्दार्थो
न प्रयुज्यते इति श्रुतिः । न चेति । गङ्गायां घोषमीनौ क्त इत्यत्र
वृत्त्यन्तरतात्पर्येऽप्राहकप्रमाणमस्ति तथा प्रकृते चेति अतिरेकेण दृष्टान्तः ।
तस्मादिति ।—इदं वचनं असपिण्डेति अनुवचनं । गर्भाधानादीति ।
ऋतुकाणाभिगामी स्यात् सदारनिरतः सदा इत्यादि नीपक्षान्तत्वात्
तथा च तात्पर्यमपेक्ष्य प्रकरणस्य वक्तव्यत्वात् । तथाचोक्तं ।—पुतिर्हि-
तोया क्षमता च लिङ्गं, वाक्यं पदान्वयेव तु संज्ञितानि । सा प्रक्रिया या
वयमव्यपेक्षा, स्थानं क्रमे योगबलं समाख्या इति । सपिण्डता तु
मुख्ये सप्तमे विनिवर्धते इत्यस्य तु दत्तकविषयत्वमेव पौरसपरत्वे पञ्च-
मात् सप्तमादित्यस्य विरोधापत्तेः, तथा च पौरसमापिण्डस्य सप्तमे
गते निवृत्तिः दत्तकस्य तु सप्तमे निवृत्तिरिति दत्तकौरसयोः सापिण्ड-
भेदादिति भावः । पञ्चमात् सप्तमादिति ।—तथाचेत्तद्वचनस्य पौरस-
विषयत्वस्य प्रतिज्ञेरिति भावः । कूटस्थान् इति ।—मूलपुरुषादित्यर्थः ।
पितुरिति ।—एतदुपलक्षणं मातुरित्यपि बोध्यं । पितृत्वेति ।—
तथाच पितरमादाय षट् पुरुषा वरस्य सप्तमं न तु पितुः पितर-

स्त्रिभिस्त्रिभिः षड्भिर्वा सह प्रतियहीत्रादीनां योजनं कुर्युः
 प्रतिग्रहीतुः पितुर्थं यावन्तः पित्रवर्गाः चधः षड् वा तेषां
 सर्वेषां स्वपुत्रकृतृके दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्त्री-
 यत्वविशेषणोपादानं । ततश्च प्रतियहीत्रपितृणां मध्ये त्रयाणां
 पक्षां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह द्वाभ्या-
 मिति । त्रिषु पित्रेषु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः । एवं दत्तकपौत्राः
 स्वपितृव्यसपिण्डीकरणं स्वपितामहप्रतियहीतुः त्रयाणां पितृणां
 मध्ये एकेन प्रतियहीतुः पित्रा द्वापुत्र्यायणत्वे द्वाभ्यां पिता-
 महप्रपितामहाभ्याश्च सह कुर्युः । अमुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्र-
 चोरयतिदिशति तत् सममिति । तन् सपिण्डीकरणं दत्तकतत्-

न जनकस्य पित्रादीनां स्त्रीयत्वविशेषणेन तदप्रावर्त्तमात् । तत-
 चेति ।—दत्तककृतृकसपिण्डीकरणे प्रतियहीतुः पित्रादीनां त्रयाणां
 देवतात्वात् । प्रतियहीत्रपितृणामिति ।—दत्तकस्य प्रतियहीतुः पितृणा-
 मित्यर्थः । त्रयाणां चोरसत्वे युद्धदत्तकत्वे च त्रयाणां यस्यां द्वापुत्र्या-
 यणत्वे यस्यामित्यर्थः । दत्तकसपिण्डीकरणं इति ।—दत्तकस्य पितुः
 सपिण्डीकरणं तत्पुत्रकृतृके इत्यर्थः । द्वाभ्यामिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्यां द्वाभ्यामित्यर्थः । तथाच दत्तकपुत्रकृतृक-
 दत्तकसपिण्डीकरणं दत्तकप्रतियहीतुः पित्रपितामहाभ्यां द्वाभ्यां प्रति-
 यहीत्रा च एवं त्रिभिर्वाजयेत् । चतुर्भिरिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्यां जनकस्य पित्रपितामहाभ्यां यवचतुर्भि-
 रित्यर्थः । तथा च दत्तकसपिण्डीकरणं तत्पुत्रः प्रतियहीतुः पित्रपिता-
 महाभ्यां जनकस्य पित्रपितामहाभ्यां प्रतियहीत्रा जनकेन च एवं षड्-
 भिर्योजयेत् । दत्तकपौत्रा इति ।—स्वपितुः सपिण्डीकरणे दत्तकस्य-

पुत्रयोरपि दत्तामुष्यायणत्वे समं पित्रवर्गद्वयेन कार्यं । नन्वेवं
दत्तकपौत्रेण स्वपितुः दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तक-
पुत्रदत्तकनप्रतिग्रहीत्यभिः विभिः सह क्रियमाने प्रतिग्रही-
त्यपितृणां त्रयाणामन्यतमस्य त्रयमुपवेशाभावेन सापिण्ड्यं न स्यादिति-

पितामहतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां । 'ग्रहीतुः' दत्तकस्वपितामहः ग्रहीतुः पितृणां
मध्ये एकेन दत्तकस्वपितामहस्य पितामहेन, एवञ्च दत्तकपौत्रैर्दत्तक-
पुत्रस्वपत्य स्वपितुः सपिण्डीकरणे कर्तव्ये दत्तकतत्पितृपितामहानां देव-
तात्वमित्यर्थः । दत्तामुष्यायणत्वे तु प्रतिग्रहीतुः पित्रा जनकेन च एवं
मिलिताभ्यां दाभ्यां सपिण्डनकर्तुं दत्तकस्वपितामहतत्प्रतिग्रहीतृस्व-
पितामहाभ्याश्च योजनं । ननु प्रतिग्रहीतुरेव सत्ये शुद्धदत्तकत्वे दत्तामु-
ष्यायणत्वे वा ये पित्रवर्गोत्तरथः यद्वा दत्तककर्तृके सपिण्डीकरणे
तैश्च देवतात्वमुक्तं युक्तमेव दत्तकपुत्रपौत्रकर्तृके स्वसपिण्डसपि-
ण्डीकरणे प्रतिग्रहीतृद्यौमुष्यायणत्वनिवन्धनपित्रवर्गद्वयस्य कथं देव-
तात्वं तयोः पितृद्यौमुष्यायणत्वाभावादित्यत आह अमुमेवेति । तथा
च वाचनिकमेव तदेवतात्वमिति भावः । दत्तकतत्पुत्रपौत्रयोरेति ।
एतेनेदमुक्तं भवति अस्य वधनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन दत्तकविषयकत्वात्
दत्तकेन सपिण्डीकरणे कर्तव्ये तद्ग्रहीतुः पार्वण्योद्दिष्टानां त्रयाणां
देवतात्वप्रदर्शनेन दत्तकपुत्रपौत्राभ्यां स्वसपितुः सपिण्डीकरणे पार्व-
ण्योद्दिष्टानां त्रयाणां देवतात्वप्रदर्शनेन च दत्तकस्यापि पार्वण्ये त्रयाणां
पार्वण्योद्दिष्टत्वं प्रतिपादितं तत्प्रतिपत्त्या दत्तकस्य त्रैपुरुषिकं सापिण्ड्यं
पिण्डान्वयरूपं दर्शितं दत्तकश्रेणिनां सापिण्ड्यनिरासश्च दर्शितः तथा च
दत्तकपुत्रपौत्रयोः दत्तकस्य पितुः पार्वण्ये तत्पितृणां त्रयाणां देवतात्व-
पुत्रपौत्रदत्तककर्तृकपितृसपिण्डने सपिण्डनयोग्यपित्रादीनां देवतात्व-

त्यत आह चतुर्थपुरुषे क्लेद इति । यो यदा खपितुः सपिण्डीकरणं करोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव कुर्यात् न चतुर्थेनेत्यर्थः । नन्वेवमौरसस्यलेऽपि सपिण्डीकरणं त्रिभिरेव शास्त्रे सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भकेशः किमर्थं इत्यत आह तस्मादिति । दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अग्नौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुषेव सपिण्डता न लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डरं सप्तपौरुषमिति मातृग्राभिहिता सप्तपौरुषी तथ्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादान् ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संशङ्कारेण । दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डरं स्यात् त्रिपौरुषं । जनकस्य कुले तदङ्गुहीतुरिति धारणेति । यदिदत्तमयत्र त्रिपुरुषसापिण्डराभिधानं तत् द्वयसुव्यायणाभिप्रायेण तस्य चिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात्

ज्ञानं च केवलं दत्तकस्य पार्वत्ये त्रयाणां देवतात्वं, लेपिनां लेपनिरासश्च विधीयते तदनुसारेण दत्तकस्य सापिण्डरं त्रैपुरुषिकं व्यपातिष्ठिमत् इति तात्पर्यं । तथा च दत्तकपितृपितामहप्रपितामहानां सापिण्डरं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रतिपादकमिति क्लृप्तं । चतुर्थपुरुषे क्लेद इति ।—यनेन दत्तकस्य लेपिनां पितामहस्य पितामहादीनां त्रयाणां सापिण्डरं नास्तीति प्रतिपादितं । तस्मादिति ।—तथा च त्रैपुरुषिकसापिण्डरविधानार्थं वचनादम्भ इति भावः । विशेषेणेति ।—तस्मादेया त्रिपौरुषीति विशेषेनेत्यर्थः ।

दत्तकानान्वयति ।—तथा च कारिकेयं न तु मुनिवचनमित्यर्थः । तददिति ।—यश्चमौ सप्तमौ तददिति मनुवचने इति शेषः । तदि-

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
 सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । अलं
 प्रपञ्चेन । तद्वक्ष्येति । 'नदत्' सपिण्डतावत्, गोत्रमपि वीजवत्-
 जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादिर्यः
 पालकस्यास्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन 'सपिण्ड-
 तावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा
 गोत्रं किन्तु उभयोरपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु
 द्वामुप्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि द्विविधा दत्तकादयो ।
 नित्यवत् द्वामुप्यायणा अनित्यवत् द्वामुप्यायणाश्चेति । तत्र
 नित्यद्वामुप्यायणा नाम ये जनकप्रतिगृह्यमाणावयोरथ पुत्र
 इति संप्रतिपन्नाः, अनित्यवद्वामुप्यायणास्तु ये सूडान्तैः संस्कारै-
 र्जनकेन संस्तृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीतास्तेषां गोत्र-
 द्वायेनापि संस्तृतत्वात् 'द्वामुप्यायणत्वं परन्वनित्यं जातमात्र-
 स्यैव परिगृहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृ-
 गोत्रमेव ।

तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सव्यापादः । नित्यानां द्वामुप्यायणानां

तीति ।—गोत्रमित्यर्थः । द्वामुप्यायणे दत्तकविशेषे इति ।—द्वामु-
 प्यायणं विदुर्गोति तथाहीति ।—संस्तृतत्वादिति ।—पितुर्गोत्रेण यः
 पुत्रः संस्तृतः एधिषीपते । व्यापूडान्तं न पुत्रं स पुत्रतां याति
 चान्यत इति कालिकापुराणोक्तवचनम् ।

नित्यानां द्वामुप्यायणानां द्वयोरिति सूत्रमेकं दत्तकादीनां द्वा-
 मुप्यायणवदिति सूत्रान्तरं तस्यैव । दत्तकेति ।—दत्तकादीनां द्वामु-

द्वयोरिति सूत्रेण नित्यद्वयमुप्यायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्ध-
गत्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति दत्तकादीनान्तु द्वयमुप्यायणवदिति
सूत्रेण । व्याख्यातश्चेतत् शबरस्वामिभिः । द्वयमुप्यायणप्रसङ्गे ना-
नित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरमन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः
परियहोत्रा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वान्तेनैव उत्तरव । तथा
पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्तो परियहीतुरेवेति ।
अथ भाष्यस्यायमर्थः । यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरमन्ततः । जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह
प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तमेव संस्कृतत्वात् संस्काराश्च षोडान्ताः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः
न पुत्रतां याति चान्यथा इति कालिकापुराणात् । व्याख्यात-
इतत् प्रागेव अन्वयासाधारण्यं पुत्रतां न याति किन्तु द्वयमु-
प्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परियही-

त्यायणवदिति ।—तावदेवेत्यादि उत्तरञ्चेति पर्यन्त एकः शबरस्वामि-
भाष्यपाठ अपरस्तु पितृव्येवेत्यादि परियहीतुरेवेत्यन्त । भाष्यस्यार्थ-
स्तयमेव व्याकरोति यस्य भाष्यस्यायमर्थ इति । यो गोत्रद्वयेन संस्कृत-
स्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरमन्ततः, प्रियहीत्रा निखिलसंस्कारैस्सू-
डादिसंस्कारैर्वा संस्कृतमन्ततेर्न गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यर्थः तावदेव नोत्तर-
मन्ततेरित्यन्तभाष्यस्यार्थः । ननु प्रियहीत्रा जनकादृशहीत्रा समो-
१ य संस्कृतस्य गहीतुरसाधारण्येन पुत्रत्वं युज्यते न जनकस्यापि दानेन
तत्सत्त्वनाशात् इत्यत आह जनकगोत्रसम्बन्ध इति । एवकारोऽप्यर्थ-
तेनैव संस्कृतत्वादिति प्रथमेनेवेत्यस्य व्याख्या । संस्कारा इत्यस्य व्याख्या
षोडान्ता इति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यादि परियहीतुरेव गोत्र

चा चेदिति । परिग्रहीचैव जातकर्मादिष्वर्ध्वमंस्कारकरणे चौडा-
दिमंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोचम् तत्र
हेतुः पूर्वत्वात्संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वामुध्यायसन्ततौ दत्त-
कसन्ततौ चापेक्षितं गोचमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव
उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनक-
परिग्रहीचोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः, परिग्रहमस्कार-
करणादिति । यत्तु गोत्ररिक्त्ये जनयितुं स्वभजेद्वन्निमः सत
इति तत् परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिष्वर्ध्वमंस्कारकरणपक्षे वेदित-
व्यम् । ये तु नित्यवद्द्वामुध्यायणा दत्तकादयस्तेषां गोचद्वयं ।
द्वामुध्यायणका ये ह्युर्दत्तककीतकादयः । गोचद्वयेऽप्यनुदाह,
शृङ्गशैमिरयोर्ध्वेति पारिजातस्मरणात् । गोचद्वये जनकगोत्रे-
परिग्रहीतृगोत्रे च दत्तकादीनाञ्च द्वामुध्यायणस्ये इदं वचनं
नित्यानां द्वामुध्यायणानामिति ध्यापादवचनं च प्रमाणं ।
प्रवरमञ्ज्यैर्मथनेभेवाभिप्रायेणोक्तं दत्तकीतकादिमपुत्रिकापुत्रा-

प्रथमत्वादिति मरियहीचा चेदित्यादि पूर्वत्वादित्यन्तस्थापः । द्वामुध्या-
यणसन्तताविति तेनैवेति अस्य व्याख्या ।—प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैवेति ।—
उत्तरसन्ततेर्गोत्रं प्रतिग्रहीतृसन्ततेर्गोत्रं उभयत्रापि द्वामुध्यायण-
सन्ततौ । दत्तकसन्ततौ च व्यवहार्थमिति भावः । उत्तरसन्ततेर्गोत्र-
मुभयत्रापि उत्तरचेत्यस्य व्याख्या । तथेति ।—तथा वितृष्येत्यादि-
शृङ्गान्तरं । सगोत्रपरिग्रहमाह ।—ननु सगोत्रपरिग्रहे परिग्रहीतृ-
गोत्रसम्बन्धेऽपि व्यपदेशित्वेन जनकगोत्रसम्बन्धोऽप्येव स च परि-
ग्रहीतुरेवेति कथं परिग्रहीतृगोत्रव्यपदेशः । उच्यते तन्मात्रगोत्रव्यपदे-

विवाहादौ देवरपुत्रस्य न परिवित्तिपरिवेत्तत्वादिदोषो देवरपुत्र-
विवाहादौ वा क्षेत्रजस्येत्येतदर्थं न यथाश्रुतपितृव्यपुत्राभिप्रायं
परिगृहीतस्य दत्तपदेनैकोपादानात् अपरिगृहीतस्य च प्रसक्त-
भावेन निषेधाप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात् । न चैतस्मादेव
ज्ञापकादपरिगृहीतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वमिति शङ्कनीयम् ।
दशानां भ्रातृणां मध्ये पञ्चानामपुत्रत्वे पञ्चानाञ्च प्रत्येकं दश-
पुत्रत्वे भ्रातृणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रतापत्तेः पञ्चाशतञ्च भ्रातृपुत्राणां
प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेश्चेत्याशुक्रदूषणगणयासात् तस्मात् यथा-
व्याहृतमेव साधु ।

एवं प्रतिगृहीतकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिगृहीत-जनक-
कुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्वास्तुव्यायणाय न दातव्यां सपिण्डाय सगो-
त्राय श्राद्धीयं नव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं
तयेति हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । 'श्राद्धीयं' श्राद्धे दत्तद्रव्यं ।

धौरसपुत्रस्येव धौरसपुत्र्या अप्यपचरि चेचजाद्याः पुत्र्यः प्रति-
निधयो भवन्ति । मुख्यपचरि प्रतिनिधिरिति न्यायात् । मुख्यत्व-
श्चाभ्यां दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना

परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे प्रतिता
इति हारोक्तवचनात् । यतस्मादिति । पितृव्यतनयेऽपिवेत्यादि-
वचनात् ।

धौरसपुत्रस्येवेति ।—मुख्यत्वं चास्या इति । याजनाध्यापनप्रति-
गर्हैर्मास्यसाधनमर्जयेत् इत्यादिविधिना धर्जितस्य व्रीक्षादेः क्रतु-
साधनत्ववत् ऋतुगमनेन अपत्यमुत्पादयेदित्यादिविधिनोत्पन्नस्यापत्यस्य

साधिताया द्रव्यार्जनविधिना अर्जितस्य प्रीत्यादेः कतुसाधनत्व-
वत् । तथाहि रात्रिसचन्यायेन ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते इत्याद्यर्थवादोच्चीते ऋतावुपेयात् तस्मिन्
संविशेदित्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्तोपुंसमाधारण्याः श्रुति-
सिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेति-
व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्तोपुंसएव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न

कन्यापुत्रसाधारणस्य कन्यां दद्यात् पिता स्वयं इत्यादिविधेः साधत्वा-
दिति भावः । रात्रिसचन्यायेनेति ।—स च न्याययतुर्गंध्यायेऽमुसन्धेय
इति प्रसिद्धिः कृत्वा वा य एता रात्रीरपयजन्तीति श्रूयते तत्र
रात्रिशब्देन अग्रेष आयूर्येष ज्योतिरित्यादिवाक्यविहितान्ततमा-
मका सोमयागविशेषा उच्यन्ते । अत्र संशयः किमत्र सगं एव विधि-
शक्तिलभेऽधिकारिविशेषणं उक्तं प्रतिष्ठा अर्थवादोच्चीता इति ।—तत्र
सिद्धान्तः प्रतिष्ठा एवाधिकारिविशेषणं तस्या एवार्थवादोच्चीतत्वे-
नेत्यस्थितत्वात्, समिहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायवसरात् यत्र कामना-
विशेषो विधौ अर्थवादे वा न द्युतस्तत्रैव विधिप्रतया सामान्यस्वर्ग
एवाधिकारिविशेषणं प्रत्यक्षमेव । यथा रात्रिसचन्याये श्रुतायाः
प्रतिष्ठाया अधिकारिविशेषणत्वं पर्याप्तमितं, तथा ऋत्विष्यात् प्रजां
विन्दते इत्यत्र श्रुतायाः प्रजाया एवाधिकारिविशेषणत्वं सिद्धमिति ।
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे इत्येका श्रुतिः । ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते
इति श्रुत्यन्तरं । ऋतावुपेयादित्येका तस्मिन् संविशेदित्यपरा । प्रजाया
एवेति, प्रजाशब्देति ।—प्रजा स्यात् सन्ततो जने इति कैणा ।
जनयती प्रथमीता इत्यनेन अनन्या अपि जननशक्तिव्यवसायात् अन्यथा
जनयित्रीति योगविरोधान् । शुक्रजोगिति ।—पुमान् पुंसोऽधिके
शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेपुमानित्यादिगनुवचनादिति भावः ।

नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् ।
 अतएव अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिद्वा
 विविधैर्यज्ञमूर्धमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या एव सन्तरेरनु-
 त्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजा-
 पत्यर्थ एव । प्रजा स्यात् सन्ततो जने इतिकोपात् । एवं
 “अपत्याधै स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेजं वीजिनो नराः । चेववीज-
 वते देयं नावीजी चेचमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः
 अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पततीति वेति यास्कस्मरणत् ।
 आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः स्त्रियस्त्वमी । आऊर्दुहितरं
 सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति कोपाद्य । यद्यत्र पुमान् पुंसना
 भवति पुंसतेर्वेति यास्कोक्त्या पुपदं वङ्गश्चपरं तदा पुंसते-
 र्वेति तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम् ।

अतएव यास्कः । मिथुनाः पित्रप्रदायादा इति । तदेतादृक्-

तथाच शुक्रशोणितसाध्यजन्यस्य जननशक्तिमत्त्वभावात् इति भावः ।
 पुमान् पुंस इति वचनात् स्त्रीपुंसयोः शुक्राधिक्यजन्ययोः कन्यापुंसयो-
 र्जननशक्तिमत्त्वावगमात् । नान्तरीयकत्वात् ।—स्त्रीपुंसाभ्यां विभिन्नक-
 त्वादित्यर्थः । सन्तरेरिति ।—कन्यापुंसवाचिकाया इत्यर्थः । कस्मा-
 दिति ।—कस्मात् स्त्रीकादित्यर्थः । कस्मादपतनं भवत्येकोऽर्थः नानेन
 पततीत्यपरः, तथाच न पतत्यस्मात् न पतत्यनेन वा इत्यपादाने कारणं
 या यप्रत्ययसिद्धमपत्यपदमिति भावः । इति कोपादिति ।—स्त्रीपुंसा-
 धारणस्य वाचकं अपत्यपदमित्यर्थः । यद्यत्रेति, तदेति, मिथुन-
 परमिति ।—स्त्रीपुंससाधारणपरमित्यर्थः ।

मिथुनाः पित्रप्रदायादा इति ।—तदेतादृगिति वक्ष्यमाणाभ्यामिति

श्लोकाभ्यामप्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजीवसे आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । अविशेषेण पुत्राणां दायो
 भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवी-
 दित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्र-
 क्षुपापरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यन्यासङ्गतेः । न
 दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत इत्ये-
 कोयमते दुहितनिराकारुणामङ्गतेः । यच्च नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
 त्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । भाष्यपुत्रो स्वमदुहितभ्यामिति
 पाणिनिना पुत्रदुहितपदयोरेकशेषकारणात् । एतेन अपुत्रैषैव
 कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातं तस्या-
 धनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमये वक्ष्यते । अतएवोक्तं तत्समः
 पुत्रिकासुत इति, अङ्गादङ्गात्सम्भवसि पुत्रवदुहिता वृणामिति
 च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यासुत्यादः तदा ह्यप्यप्रतिपञ्चा-
 द्वादिना तत्सम्पादनं फाली, ह्यप्यचतुर्थीश्राद्धादिना पुत्रादृष्टेव ।
 यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायां एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति

शेषः । तायाह अङ्गादिभ्यादि । अविशेषेण तुल्यतया इत्यर्थः । पुत्राणां
 मिथुनामितिभ्ययः । 'विसर्गादौ' दागविक्षयादौ इत्यर्थः । इत्यन्यासङ्ग-
 तेरिति ।—पुत्राय अङ्गजत्वाभावादित्यभिप्रायः । पुत्रपदं व्याख्यात-
 मिति ।—ह्यप्यप्रतिपञ्चाद्वेति ।—प्रतिपदि कन्यां वरां द्वितीयायां
 सूर्य्यामकृतीयायां यशस्यतुयां त्रियमित्र्यादि हेमादिप्रत्ययवचनात् ।
 कुल्येन प्रतिपदिश्राद्धं पुत्रेण जन्मते सुतामिति हेमादिभ्याद-
 पिनामण्यादिप्रत्ययवचनादिति शेषः । ह्यप्यचतुर्थीश्राद्धेति ।—नप्त-

पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये
 पुत्रस्य तदाश्रयविहितगुणफलतया अवष्टत्यानुवादः पुत्रार्थि-
 प्रवृत्त्यर्थः गुणश्च युग्मनिष्ठाऽऽकाधिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौक्यपुंम-
 वनापूर्वादयो योगिमन्वादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः ।
 आश्रयकालेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रयोर्गुणफलत्वं प्रकटितं ।
 गृह्णामि ते सौभगत्याय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्, यदि काम-
 येत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामोरो-
 मान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति । एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु राशि-
 धित्वपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आश्रयकर्तृत्वेन परलोक-
 साधनतया पुत्राय अपि दानाद्वादिविधिमाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे
 तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । दुहिता दुरहिता दुरे हिता

वर्षादिनं चतुर्थं क्षुद्रमशुं पक्षमे इत्यादिसङ्गतवचनादिति शेषः ।
 'इन्दुसौकर्यं' चन्द्रगुहः । अन्यथा अक्षतकन्यासत्वे पुत्रोत्तरणं न
 ग्राह्यमिति । तथाच यौरेसपुत्राय पुत्रिकाकरवत् दशनादि-
 पुत्रीयामपि पुत्रिकाकरवत् सिद्धमिति । एतेनेदमुक्तं यत् कन्यासत्वे
 दौहित्रक्षतलोकप्राप्तावपि पुत्रक्षतलोकादिप्राप्तये पुत्रप्रतिनिधेशव-
 श्यत्वं, पुत्रसत्त्वे तत्क्षतलोकसिद्धावपि दौहित्रक्षतलोकावाप्तये
 दुहितुरवग्रहमावः, सुतरां यौरेसपुत्राभावे दत्तकादुद्दिष्ट्यां प्रति-
 निधित्वं युक्तमिति । एवमित्यादिनेति । एवं गच्छन् पुत्रं जनये-
 दिति, आदिना तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियमिति
 मनुवचनपरिग्रहः । तथादिति ।—दुरहिता इत्यस्य विवरणं दुरे
 हिता दोग्धा इति । दोग्धा दौहित्रकर्त्री उपकर्त्री भविष्यतीत्यर्थः ।

दोग्धा वेति निरुक्ता दुहितृदौहित्रद्वारापि पित्रूपकारकत्वं दर्शयति यास्कः ।

मनुरपि । पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विगेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि क्षमुत्रैनं सन्तारति पौत्रवदिति । महाभारते गान्धार्युक्तिश्च । एका श्रताधिका बाला भविष्यति गरीयसी । तेन दौहित्रजांलोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः । अन्यत्रापि दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः । निषतन् दिवो ययाति-दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्मोगधीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्रभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं चेन्न-जादिदुहितृषामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । नच दौहि-प्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्त्रपचारे देवरस्येव भार्यापचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्व स्यात् श्यमुरगरीरावय-वान्वयेन सौसाहृद्भादिति चेन्नैवम् । नहि श्यमुरगरीरावयवान्वयेन

दौहित्रशब्देन इह उपकार उच्यते, दुहितुः प्रकृतदौहित्रस्यावम्भवात् दौहित्रद्वारा हितकारित्वं तस्याः गतु सत इति भावः ।

तत्र मनुवचनं प्रमादयति मनुरपीति । एवेति ।—श्रताधिका एका बाला इत्यर्थः, श्रतं पुत्रा एका कन्येति यावत् । दुहितर एवेति ।—यद्यपि दुहितरः सन्ति तदा चौरसाः पुत्राः किं कुर्वन्तीति भावः । यतश्च दुहितुः प्रप्रांशामानपरं गौरसानामप्यपरमपि तेषां श्रताधिक्यसम्भवत्वेन नत पित्रदायत्वेन च दुहितृभ्योऽभ्यर्चित-त्वादिति । 'निषतन्' यद्यप्यतमित्यर्थः । कानीनैरिति ।—कानीने-मोगधीपुत्रैरिति दौहित्रैरित्यस्य विवरणम् । यष्टकादिभिः श्राटे-

भार्य्यापादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन नच तत् श्लाघि-
कायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः
ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः । सत्यामन्यां
सवर्णायां धर्मकार्ये न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया
न विनेतरेति । तस्मात् सिद्धमाक्षां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

तत्र क्षेत्रजगूढजकानीनसहोदरपौनर्भवानां पञ्चानां मध्ये
क्षेत्रजोत्पादनं मनुरेवाह । देवराक्षा सर्पिण्डाद्या स्त्रिया सम्यक्-
नियुक्तया । प्रजेष्विषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचय इत्य-
नेन सन्तानस्योभयविधस्य परिचये उभयविधायाः प्रजाया
दृष्टत्वेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः । इतरासु चतसृषु नोत्पा-
दनविध्यपेक्षा लोकस्वभावसिद्धत्वात् तामास्य नामानि पुत्रवत्

रित्युच्चारस्य हेतुः । तस्या इति ।—संस्कृतस्त्रीत्वेन श्लाघिकायां तत्-
संस्कृतत्वाभावेनसौसाहचर्यादित्यर्थः । कनिष्ठादाविति ।—भाष्येयामिति
विधेः । तदिति ।—तत् संस्कृतत्वमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनेति ।—
सवर्णासु ज्येष्ठया धर्मकार्ये कारयेत्, अनेन ज्येष्ठया अभावे
कनिष्ठया कारयेदिति व्यतिरेकमुखेनेत्यर्थः ।

देवराहेति ।—ईप्सिता प्रजा अधिगन्तव्या इत्यन्वयः । 'सन्तानस्य
परिचये' अपुत्रत्वे इत्यर्थः । 'उभयव्यायाः' कन्यापुत्ररूपाया
इत्यर्थः । इतरासु प्रजासु इत्यर्थः । लोकस्वभावसिद्धत्वादिति ।—
तथा च पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽसर्वजत्वनिश्चयेन कानीनादीनां
लोके प्रसिद्धेः । पुत्रवत् तान्येव ।—क्षेत्रजादौन्येव नतु स्त्रीत्वेन
तासां नामान्तरमिति भावः । प्रत्यक्षनिमित्तस्य शक्यतावच्छेदकस्य
क्षेत्रजातत्वस्य पुत्रवन्तोभयसाधारण्यादित्यर्थः । चौरसेति ।—चौरस-

तान्येव प्रवृत्तिनिमित्तस्थोभयत्रापि तल्यत्वात् ताभ्यां चौरसप्रति-
निधित्वं विकल्पावयवारव्यत्येन न्यायत एव सिद्धं प्रीक्षपचारे
नीवाराणामिव अवयववैकल्यश्च स्वरवयवमात्राव्ययेन भर्तव्य-
वान्वयाभावात् । अस्त्वेवं क्षेत्रजादीनां दुहितृणां चौरसदुहितृ-
प्रतिनिधित्वं न्यायवलात् दत्तकक्रीतलज्जिमदत्तात्मापविद्धानां
सौसादृश्यन्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं । मैवम् । तत्रापि
सजातीयेष्वयं प्रोक्तलनयेषु मया विधिरिति योगिप्रतिपादित-
सजातीयत्वादिषौसादृश्यमद्भावात् अस्यैव न्यायप्रसरः उपपादितं
चैतदधस्तात् पुत्रप्रतिनिधिविचारे । ननु क्षेत्रजादीनां पक्षानां
मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पक्षानां सजातीयत्वेनास्तु प्रति-
निधित्वं पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं सादृश्या-
विशेषादिति चेन्नैवम् । पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वेनेति ब्रूमः । तदाह विष्णुः ।
एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानिति । श्रेयो दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टं अव-

दुहितृप्रतिनिधित्वमित्यर्थः । 'विकल्पावयवारव्यत्येन' मात्रवयवमात्राव्य-
त्येन । न्यायत एवेति ।—सौसादृश्यमद्वयात् न्यायत एवेत्यर्थः ।
प्रीक्षपचार इति ।—यथोक्तवत्ससंग्रामौ यादौ तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा भीहीणामिव शाक्य इति न्यायादिति शेषः ।
'न्यायप्रसरः' न्यायावसर इत्यर्थः । अथगतादिति ।—यद्यप्येधु दम्प-
त्योरन्यतरावयवसम्बन्धक्षेपां न्यायादेव प्रतिनिधित्वमित्यादिप्रवये-
नेत्यर्थः । क्षेत्रजकाशीनमूजसहोष्पौनर्भवेसु मातापिधन्यतरावयव-
प्रत्यासत्तिरस्तिव तेषु यमिधारजातत्वेन शुद्धिमुद्भयोत्पाभावात्
दत्तकादियु नु यस्यादिः शुद्धबीजजातत्वात् । ननु क्षेत्रजादिषु
सौसादृश्यादेव प्रतिनिधित्वे प्राप्ते इतिमर्थं वचनमन्यादृश्वचनमस्त्विति ।

यवप्रयासत्त्यादि अदृष्टं शुद्ध्यादिवचनन्तु नियमार्थं यदि सोमं न विन्देत् पूतिकानभिपुण्यादित्यादिवत् विशेषान्तरं अस्मात्-
लतायां विष्णुस्मृतिटीकायां केशववैजयन्तरामवधेयम् ।

दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे वालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सन्त-
कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् । इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्य-
पराक्रमः । सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ कन्येयं नम दीयताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभि-
विचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिश्रुत्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रदृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्यवानित्यादि ।

नियमार्थमिति ।—सिद्धे सत्कारम्भो नियमार्थेति न्यायादित्यर्थः । नियमफलन्तु अथवद्वादास्याद्युत्पन्नेषु अथयवसम्बन्धेन सौमादृश्येऽपि न पुष्टत्वं भवतीति । यदि सोममिति ।—पूतिकां अभिपुण्यात् गृह्णीयात् ।

भविष्यानुवाद इति । भविष्यत्कथनमित्यर्थः । इक्ष्वाकूणामिति ।—कन्या भविष्यति ।—अस्य दशरथस्येत्यर्थः । ‘अङ्गराजः’ अङ्गस्य देशस्य राजा स लोमपादः । ‘शान्तेन’ प्रीतिपुञ्जेन । विगतज्वरः विगत-

तत्रैव लोमपादं प्रति दशरथवाक्यम् । शान्ता तव सुता
वीर सह भर्ता विशाण्वते । मदीयं नगरं यातुं कार्यं हि
महदुद्यतमिति ।

तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । अयं राजा दशरथः
सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यायै ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी ।
याचनामस्य मे मत्तान् शान्ता प्रियतरा मम । सोऽयं ते श्वशुरो
धीरथैवाहं तथा वृष इत्यादि । अथ दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य
दत्ताशब्दैर्होमविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं
इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्ररपि पुत्रप्रतिनिधिर्भव-
तीति गम्यते ।

क्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे । आत्मीकृत्य स्वर्णेन
परकीयान्तु कन्यकाम् । धर्म्येण विधिना दातुमसौचापि
युज्यते ॥

कोशः स लोमपादः । 'लोमपादं प्रति' अङ्गराजं प्रतीत्यर्थः ।
भर्ता ऋष्यशृङ्गेत्यर्थः । 'विशाण्वते' वृषते । मदीयं नगरं
अयोध्याञ्चम् । दयितः सुहृदिति पदद्वयेपादानेन सुहृदमत्वं सूचितम् ।
पुत्रप्रतिनिधिरिति ।—पुत्रवत् प्रतिनिधिः पुत्रिकादख्यविधिना
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा अस्तौ औरसदुहितस्यै दत्तत्वादि-
ग्रहणं न स्यात् ।

आत्मीकृत्येति । कथं खीकृत्य । 'धर्म्येण विधिना' ब्राह्मणादिना
विधिनेत्यर्थः । दातुं, अन्यस्य दातुं विवृण्वन् कथं सत्वात् । कदाचन-

लैङ्गेऽपि । कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् । माता-
पित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् । आत्मीकृत्य तु मंस्याप्य
वस्त्रं दत्त्वा शुभं नवम् । भुषणैर्भूषयित्वा तु गन्धमाल्यैरथार्चयेत् ।
निमित्तानि समीच्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् । उभयोश्चित्त-
मालोद्य उभौ सम्पूज्य चक्रतः । दातव्या ओषध्यायैव ब्राह्मणाय
तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिण इति । अत्र
सुवर्षेनात्मीकृत्य धनं दत्त्वेत्यादिशब्दैः क्रयविधिः स्पष्ट एव ।

कृत्रिमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम् । महिष्यां जज्ञिरे

म्यमामिति ।—‘अथकृत्वादिलक्षणयुक्तां’ संख्यमैशुनत्वादितोषहीनाम् ।
संवादं सम्मतिमिदर्थः । कृत्वेत्यन्तर्भूतौष्ण्यैः कारयित्वेत्यर्थः ।
संख्याप्येति ।—विधिनेति शेषः । निमित्तानीति ।—शुभदृष्टकानि
अष्टपिण्डकस्यादीनि मिताक्षरायामुक्तानि यथा आभ्यन्तराणि अष्ट-
पिण्डान् कृत्वा इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना वेदितव्यानि । पूर्वस्यां
रात्रौ गोष्ठवेदिं काकितयस्यानङ्गदेरिच्छेन्नचतुष्पथस्तशानेभ्यो नृतिनां
गृहीत्वा पिण्डायकं कर्त्तव्यं तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती
भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकिनी,
चतुरा खगैर्जनार्चनपरा भवति, पञ्चमे रोमिणी, षष्ठे धन्वा, सप्तमे
अभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मृत्यादिति ।
‘उभयोश्चित्तमालोद्य’ उभयानुरागं बुद्ध्वा । एतेन गान्धर्वविवाह
उक्तो भवति । गान्धर्वः समशान्मिथ इति याज्ञवल्क्यप्रीयत् ।
ओषध्यायेत्यनेनाधीतवेदत्वे सिद्धे यदधीतवेदायेति पुनः कथनं तद-
यश्चेत्तदधेतथाध्ययनप्राप्त्यर्थमिति । ‘ब्रह्मचारिणे’ अहृतदारायेत्यर्थः ।

शूराङ्गोजायां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक-
 दुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ।
 अनादृष्टिः कनकको वत्सवानथ शृङ्गिमः । श्यामः शमीको
 गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गणा इति मध्ये विधाय, पृथुकीर्त्तिः पृथा
 चैव श्रुतदेवाः श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पक्षेता वीर-
 मातर इति पञ्चापि विगणय्य, पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिमां
 पाण्डुरावहत् । यस्यां च धर्मविद्राजा धर्मोत् यज्ञे युधिष्ठिर
 इत्यादि । अत्र चक्र इति कर्त्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः
 कृचिमत्वम् ।

पादो भौमव्रते च । आसीत् सुनन्दिकः पूर्वं ब्राह्मणो वेद-
 पारगः । तस्य सुनन्दिका भार्या बन्धा तु बज्रलोभिनी ।
 तस्यापत्यं न सञ्जातं दृष्ट्वान्वन्धभावतः । तेनाम्यस्य सुता जातु
 सुग्रीवा रूपमयुता । ब्राह्मणस्य कुले जाता दृष्टीत्वा पोषिता
 स्वयम् । तास्य पुत्नीं दृष्टे तस्य ब्राह्मणी मा ह्यपाशयत् ।
 विवाहार्थं विप्रस्य दत्ता सोमेश्वरस्य च । वेदोक्तविधिना तत्र
 विवाहमकरोत्तदेत्यादि । अत्रापि स्वयं दृष्टोत्वेति श्रवणं कृचि-

मद्विषयमिति । भौजायां सद्विषयमित्यन्वयः । 'पूर्वं' प्रथमत
 इत्यर्थः । दश पुरुषान् दर्शयति वसुदेव इत्यादिना । 'ततः' वसु-
 देवजन्मानन्तरमित्यर्थः । अस्य शूराङ्गस्य । वराङ्गणा इति ।—ता एव
 नाम्नी निदिशति पृथुकीर्त्तिरिति । कुन्तिमां राजा । 'यस्यां'
 पृथायाम् । 'च' प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'तेन' सुनन्दिकेनेत्यर्थः । 'ब्राह्मणी'
 सुनन्दिकपत्नी सुनन्दिका । विवाहमकरोदिति ।—सोमेश्वर इति

मत्वे लिङ्गम् । तच्च स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः । ग्रहणपोषणयोः
 क्त्वाप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्धत्वात् ।
 दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु स्पष्टम् ।

अपविद्यायां महाभारते आदिपर्वणि शकुन्तले दुष्प्रान्त-
 शकुन्तलासंवादानुवादकमेव वाक्यम् । जनयामास स मुनिर्मेन-
 कायां शकुन्तलाम् । प्रस्ये हिमवतो रस्ये मालिनीभभितो नदोम् ॥
 जातस्तुष्टज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु । हतकार्या तत-
 स्तूर्णमगमच्छक्रसंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं भिंहव्याघ्रसमाकुले ।
 दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ नेमां हिस्युर्वने
 बालां क्रव्यादा मांसगर्द्दिनः । पर्यरचंस्तदा तत्र शकुन्ता मेनका-
 त्तमजाम् ॥ उपस्युष्टुं गतश्चाहमपग्रं शयितामिमाम् । निर्जनेऽपि
 वने रस्ये शकुनैः परिवारिताम् ॥ आनयित्वा तमश्चिनां दुहित्वे
 न्यवेशयम् । शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्त्रानि भुञ्जते ॥ क्रमेण

शेषः । पोषितेत्यन्वयः साधुरिति ।—तथा च स्वयं पोषितेत्यन्वयेन
 क्षत्रिमात्वे प्रमाणं न स्यात् क्षत्रिणः स्यात् स्वयं ज्ञात इति लक्षणा—
 योगादित्याशयः ।

‘शकुन्तले’ शकुन्तलोपाख्याने । ‘स मुनिः’ विश्वामित्रः । मेनकायां
 नामास्युः । हिमवतः प्रस्ये एकदेशे देवताभूमावित्यर्थः ।
 ‘भभितः’ समीपे । ‘मालिनीमनु’ गान्धिनीतीरे । ‘मांसगर्द्दिनः’ मांस-
 लोभिनः । अष्टं यत्न इत्यर्थः । ‘उपस्युष्टुं’ खातुम् । ‘शरीरकृत्’
 जनकः । ‘प्राणदाता’ व्याघ्रात् दुर्गोष्प रक्षक इत्यर्थः । यम्येति
 स्पष्टम् । क्रमेणेति ।—अनेन शरीरकृत्प्राणदातृदत्तत्वात् समवाये

ने अयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने । निर्जने तु वने यस्मात्
शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामाख्याः कृतश्चापि ततो
मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ॥ शकुन्तलो-
वाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये । सुतां कण्वस्य
मामैवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वम-
जानतीति । अत्रोत्पट्टाद्यहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव । तदेवं
तत्तद्विध्यविनाभूतलिङ्गदर्शनेऽसत्तद्विधिविद्धिः सुकरैवेत्यलं पक्ष-
वितेन ।

अथ दत्तकाग्नौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं मास्तेव ।
गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेद्भूमिः सुतः । गोत्ररिक्त्यातुगः
पिण्डो व्यपैति इदतः स्वधेति मनुवचनात् । अत्र च स्वधा-
पिण्डशब्देऽग्नौचादिसकलपिण्डकर्मापलक्षणं पिण्डदानादिनिमि-
त्तीभूतगोत्ररिक्त्ययोर्निवृत्तिव्यवधानात् अत्रपिण्डदानादेचाग्नौचपूर्व-

शरीरहृतक्रमेण मान्यत्वं प्रदर्शितम् । नामाख्या इति ।—तथाच
शकुन्तैर्नीयते या सा शकुन्तलेति व्युत्पत्तिः । विप्र इति मनुजाधिप
इति दुष्प्रसक्तस्वोपनिषद् । अथविद्धाविधिः स्पष्ट एवेति ।—अयं
प्रपञ्चो भ्रान्तिमूलतया विजृम्भते सजातीयेष्वयं प्राप्तस्तनयेषु मया
विधिरित्यादिविरोधात् सजातीयस्य दुष्प्रसक्तश्रुतेरिवाहस्यानाम-
चरितत्वापत्तेः । तदेवमिति ।—तत्तद्व्यवधानुपपन्नप्रमाददर्शनेदित्यर्थः ।

अपेति । उच्यते इति शेषः ।—जनककुले इति ।—युद्धरत्नश्लोकेति
शेषः । इत्यामुष्यायस्य उभयकुले अग्नौचस्यावश्यकत्वात् । अत्र-
पिण्डदानादिति ।—यादिपदेन नीरक्षीरदानमेतत्पर्यादादीनां परि-
ग्रहः । अग्नौचपूर्वज्ञानमिति ।—अग्नौचं पूर्वज्ञानं यस्येति अग्नौच-

कान्तनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अग्नौचनिवृत्तिरर्थसिद्धेव ।
 अमगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रयमेऽहनि
 यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् । प्रयाहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः
 स्वस्ति तथापि च । यावदग्नौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युरित्यादि-
 वान्यपर्यालोचनया पिण्डाग्नौचयोः समव्याप्तिमिद्वेः । तस्मात्
 दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाग्नौचादि । यत्तु वैजिकादपि
 सम्बन्धादतुरुन्ध्यादघं व्यहमिति तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्य-
 नेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्यले तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च
 अग्नौचोदकदानादौ गोत्रभापिण्डयोर्निमित्तयोर्निमित्तत्वावगमात्
 अन्यतरापाये न तन्निमित्तमग्नौचादि ।

पूर्वजागन्तव्यनियमादित्यर्थः । यावदग्नौचं तावत् प्रेतोदकं
 पिण्डमेकञ्च दद्युरिति विष्णुसूत्रात् तथाच प्रेतपिण्डादिदानाग्नौचयोः
 समव्याप्तिनियमात् गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्दित्यनेन पिण्डनिवृत्तेर्दर्शनात्
 एकापायेनान्यतरनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति भावः । एतदभिप्रेत्याह तत-
 चेति । प्रयाहिणान्विति ।—दाहकवाहकादीनामित्यर्थः । उपसंहरति
 तस्मादिति । नाग्नौचादिति ।—आदिपदेन गीरहोददानप्रेततर्पणादीनां
 परिस्यद्धः । वैजिकादपि सम्बन्धादिति ।—तथाच दत्तके जनकस्य वीज-
 सम्बन्धात् अत्रहमग्नौचं स्यादित्यभिप्रायः । तदपीति ।—तथाच वैजि-
 कादपि सम्बन्धादिति सामान्यवचनस्य गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्दित्य-
 नेनापवादादित्यभिप्रायः । दत्तकातिरिक्तस्यले इति ।—तथाच तदघन-
 स्यान्पूर्वजागन्तव्यविषयत्वमवतिष्ठते । यतएव कुल्लूकभट्टः वैजिके तु
 परपूर्वभात्याशमपत्योत्पत्तौ अत्रहमग्नौचं भवतीति तदघनं व्याख्यात-
 यान् । तन्निमित्तमिति ।—गोत्रपिण्डनिमित्तं । 'तदानुमं' पिण्डा-

तथा च शङ्खलिखितौ । सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः मातृ-
पौरुषौ । पिण्डशोदकदानश्च शौचाग्नौ च तदानुगमिति । प्रति-
ग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे चिराचमग्नौ चम् । तदाह
वृहस्पतिः । 'अन्याश्रितेषु दातेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वामृत्यु
शुद्ध्यन्ति चिराचेण द्विजोत्तमाः ॥ इदञ्च चिराचाग्नौ चविधानं
घम्यतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रपञ्चमस्यैव ।

त्रिपुत्रयानन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानास्तु पृथगाह मरीचिः ।
सुतके मृतके चैव चिराचं परपूर्य्ययोः । एकाहस्तु सपिण्डानां
चिराचं यत्र वै पितुरिति । यद्यपि दत्तकादीनामुत्पत्त्यानामेव
स्त्रीकारात् परियहीतुणादुत्पत्त्याग्नौ चं न घटते तथापि तदप-

नुगम् । प्रतिग्रहीतृति ।—प्रतिग्रहीतृत्वं पितृपित्रादीनां जयागामित्वार्थः ।
दत्तकादीति ।—आदिपदेन शौचाग्नौ दत्तकदानम् । 'अन्याश्रितेषु दातेषु'
पुनर्भूत्वित्यर्थः । 'परपत्नीसुतेषु' दत्तकादिवित्यर्थः । एतेषु सतेषु
चिराचेणाश्रुत्या दाता शुद्ध्यन्तीत्यवयवः । द्विजोत्तमा इति प्राधान्य-
आपत्त्यर्थं, तेन गृह्यते अथोति चेद्यम् । दत्तकित्येयोमिति ।—यः प्रति-
ग्रहीता सत्यन्तो यस्य भार्यात्वस्य पुत्रत्वस्य च तत् । एतेनेदमुक्तं
भवति दत्तकमरणे यद्यीतुं पुनर्भूमरणे तदप्याहिय एवामौचं
ननु जदत्तस्य पूज्यपतेभ्यः ।

त्रिपुत्रयानन्तरवर्तिनामिति । पितृसपिण्डानाम् । प्रतिग्रहीतृः
प्रतिग्रहीतादीनां जयागामि दत्तकशुद्ध्यन्तीति यावत् । यतः पूज्य-
स्मिन् काले सत्यन्तो यदो पुनर्भूदत्तकदोरित्यर्थः । सपिण्डानां
प्रतिग्रहीतृः सपिण्डानां तदुद्ग्रहप्रतिग्रहीतादीनाम् । पितुः प्रतिग्रहीतृ-

त्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः । इदमपि समान-
 जातीयानामिव पुत्राणाम् । तथाच ब्रह्मपुराणम् । और्य-
 वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 मृतेषु च । अग्नौचन्तु चिरात् स्यात् समान इति निश्चय इति ।
 सर्वदा सर्वकालं उपनयनानन्तरमपि । अन्याश्रितेषु दारेषु
 परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः ज्ञातशुद्धाः सुस्त्रिरात्रैरेव तत्त्व-
 विदिति । यद्यपि प्रतिपक्षोद्धमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते
 सपिण्डमगोचत्वयोर्निमित्ततयोरभावात् अग्नौचविशेषस्यादृत्य नोप-
 नम्यते तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पित्रमेधं समाचरन् । प्रेता-
 हारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धतीति मरौचिवचनेन शिष्यस्य
 गुरुप्रेतकार्यकरणनिमित्तदशाहाशौचमुक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द
 आचार्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
 ततश्च दत्तकस्य प्रतिपक्षोद्धमक्रियाकरण एव दशरात्राशौचं सिध्यति

नपस्येत्यर्थः । इदं चिरात्ताशौचमित्यर्थः । सर्वदेति ।—सर्ववर्णेषु
 सर्वदा इति पूर्वजास्तवचनस्यमित्यर्थः । तथाचात्र 'आद्यन्तजननात्
 शय्य आघूङ्गादेकरात्रकम् । चिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परं'
 इत्यादिवचनानामनवकाशः । 'गोत्रिणः' सोदकसंगोचः इत्यर्थः ।
 तत्त्ववित् प्रतिपक्षोक्ता । गुरोर्निति । गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य
 शिष्योऽन्येष्टिं हत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुमपिष्टैस्तुल्यैः दशरात्रेण शुद्धो
 भवतीत्यर्थः । द्विपक्षरस्य एव और्यमात्रे सतीति शेषः । तत्त्वमे-
 तन्मेव मन्त्राधिकारात् पिण्डदेहांशहरणैर्वा पूर्वजाभावे परःपर-

अन्यथा चिराच्चमेव पूर्वोक्तवचनात् । एव दत्तकस्य प्रतियहीतु-
स्त्रिपुरूपानन्तरवर्त्तिषापिण्डमरणे एकाहः, एकाहस्तु सपिण्डाना-
मिति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम् ।
अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु चेति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात् ।

अथ दत्तकपुत्रकर्तृकयाङ्गनिर्णयः । तथा च जातृकर्णः ।
प्रत्यब्दं पार्ष्वणेनैव विधिना चैत्रजौरसौ । धुर्व्यातामितरे
फुय्यु रकोद्दिष्टं सुता दशेति । प्रत्यब्दमिति सामान्योपादानेन,
मघादिश्राद्धप्राप्तावपि चयाद्यश्राद्धमेवात्र विवक्षितम् । पितुर्गंतस्य

इति धातव्यप्यकरीयात् । अन्यथेति । शौरसे सति दत्तकेन क्रियाया अक-
रणे । पूर्वोक्तवचनादिति । अन्याश्रितेऽब्धित्वादिपूर्वोक्तवचनादित्यर्थः ।
त्रिपुरुषयानन्तरेति । प्रतियहीतुतत्पितृपितामहेभ्य पूर्वेषामित्यर्थः ।

तदय संक्षेपः ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भव जनने वा यदस्परं जनककुले माग्नौचं,
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयो वा जनने प्रतियहीतुतत्पितृपितामहानां
चिरात्रमग्नौचं, तेषां मरणे तत्पुत्रादीनां जनने मरणे वा दत्तकस्य
तदेवाग्नौचम् । प्रतियहीतुः अपितामहादीनां सकुल्यानां दत्तमपुत्रव-
प्यन्तानामेकाहः, सोदकसगोत्रयोः स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भव
जनने च तदेवाग्नौचं, दत्तकस्य यन्मरणे यदग्नौचं तन्मरणे तदग्नौचं
मत्सति बाधके इति न्यायान्, प्रतियहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दधराचं
तदकरणे चिरात्रमिति विशेषः ।

अथेति । प्रत्यब्दं चयाद्यनिमित्तकमित्यर्थः । 'इतरे' दधदत्तकादय
इत्यर्थः । एतत्तु पार्ष्वण्यविधानं सामेदेव, पार्ष्वणेन विधानेन देय-
मभिमतं तदा इति वचनात् । निरग्नीनां सर्वेषा एकोद्दिष्टम् । पितुः

देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं च्ये-
 ऽहनीतिपराशरवाक्ये च्याहपदोपादानात् । नचात्रानेकगोत्र-
 पदं मातामहादिपरं तस्य पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरस-
 प्रतियोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा पितुः पुत्रेण
 च्येऽहनि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ औरसपदोपादा-
 नानर्थक्यापातात् । नच मातामहादीनामपि च्याहे एकोद्दिष्टमेव
 भवतीति नियमोऽस्ति । तथाच मरीचिः । मातुः पितरमारभ्य
 जयो मातामहाः स्मृताः । तेषाम्नु पितृवत् आह्वं कुर्य्युर्दुहितृ-
 स्तुनव इति । अत्र त्रयाणां मातामहानां आह्वविधानात् पार्व्वण-
 मवगम्यते । नच पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्व्वणैको-
 द्दिष्टयोर्विकल्पः । तस्य मातामहआह्वनित्यताविधानपरत्वात् ।

रिति । 'गतस्य' मृतस्य । 'देवत्व' आग्नेद्देश्यत्वं तथा च औरसेन
 सर्व्वत्र पितृमातामहादिव्याहे च्याहे पार्व्वणमेव कर्त्तव्यम् । अनेक-
 गोत्रपदवाक्यैर्दत्तकादिभिश्च एकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यमिति भावः । अनेक-
 गोत्राणां मातामहानामिति तु गार्थः तथात्वे औरसपदप्रयोगस्य
 वैयर्थ्यात् पुत्रेण च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यमित्यनेनैव मातामहानां
 च्याहे एकोद्दिष्टस्य कर्त्तव्यताया अभिहितत्वात् तथाच औरसपद-
 सामर्थ्यात् व्याक्राष्टृक्षया अनेकगोत्राणामित्यस्यानौरसपुत्रादिवाचकता
 युक्ता । नच मातामहस्य च्याहे पार्व्वणविधानापमेवतदिति
 वाच्यं वक्ष्यमाणमरीचिवचनेन मातामहानामपि च्याहे पार्व्वणाभि-
 धानात् । पार्व्वणे कुरुते यस्तु तेष्वं पितृकारण्यात् । मातामहानां न
 कुरुते पितृहाथ प्रजायते इति यचनात् । ननु यथा क्षेत्रजैरस्यया
 पितुः च्याहे पार्व्वणं कर्त्तव्यं इतरैरेकोद्दिष्टं, तथा औरसक्षेत्र-

किञ्च कर्षून्मन्वितं सुखा तथाद्यं आह्वयोदशम् । प्रत्याब्धिकन्तु
श्रेष्ठेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यत्रापि प्रत्याब्दिकशब्दस्यापि
प्रत्यब्दशब्दवन्मघादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात् इष्टापत्तिरिति चेत्
न । मघादिष्वपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः नचैतत् कस्यापीष्टं
प्रत्याब्दिकशब्देन आह्वमात्रसंयत्ते श्रेष्ठ्यदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन
पर्युदासासम्भवात् । तस्मादौरसेन जयाहे मातापित्तोः पार्ष्णमेव
कार्यं इतरैर्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव इत्येव व्यवसायाधीयसीत्यलं
विक्षरेण ।

आभ्यां दौर्बिषाभ्यां मातामहस्य जयाहे पराब्देनैव कर्त्तव्यं, दत्तकादि-
भिरेकोद्दिष्टमिति वित्त्येनानुष्ठानार्थं पितृवद्विष्णुमित्राए न चेति ।
किञ्चेति । कर्षून् इति । चतुरदशमस्मीक्षावदन्तराज्याधःखाता वित-
त्यायतालिखः कर्षूः कुर्यात् कर्षून्समीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिकीर्य
एकैकस्मिन्नाज्जतित्रयं जुडयत् इति आह्वयिवेकहृतविष्णुहृतं, तेन
कर्षून्मन्वितं अन्वयकायाहमिति । एतत्तु एन्दोग्यं तेषां मातादि-
चित्तयाहनिवेधात् न योषिह्यः इयग्दद्यादयसानदिनाहते इति वच-
नात् । आह्वयोदशमिति ।—दादशप्रतिमास्यानि आद्यं यागमाप्तिवे-
तया । सपिण्डीकरयचैव इत्येतत् आह्वयोदशमिच्छुत्तम् । 'प्रत्याब्दिकं'
प्रतिसांवत्सरिकम् । पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यनेन पराब्देनाभिष्टि-
तम् । प्रत्यब्दशब्दवदिति ।—प्रत्यब्दं पार्ष्णेनैव विधिना छेचजौरसौ
इत्याद्युक्तम् । पर्युदासासम्भवदिति ।—तदितरस्य आह्वयाभावादि-
त्यंभिप्रायः । उपसंहसि तस्मादिति ।—छेचजौरसौ छेचजौरस्युप-
संहसम् । प्रत्यब्दं पार्ष्णेनैव विधिना छेचजौरसौ इति पूर्वोक्तना-
कर्त्तव्यात् । एकोद्दिष्टमेवेति ।—उपसंहसि श्रेष्ठः ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते
औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याददत्तक इति । तदभावे तु
सर्वद्वरः ।

इति श्रीधर्माधिकारिर्ऋामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डित-

विरचिता दत्तकमीमांसा समाप्ता ।

प्रकरणान्तरमाह अथेति । 'तस्मिन्' तस्मिन्निति । दत्तके इत्यर्थः ।
तस्य संहितायां प्रक्रान्तत्वादनुरूपे । 'तदभावे' औरसाद्यभावे इत्यर्थः ।
औरसाभावे क्षेत्रजादिसत्त्वेऽपि चतुर्थ्यां प्रभाक्त्वात् शास्त्रीयत्वादिति ।

तदयं प्रकरणसंक्षेपः ।

पिण्डोदकनामसंकीर्तनाणोक्ततापरिहारादिसर्वकार्यार्थं औरस-
पुत्राभावे दत्तकादयः प्रतिनिधिय कर्तव्याः । तथापि कर्त्ता दत्तक-
क्षत्रिमात्रेव कर्तव्यौ, अन्येषां निषेधात् । कदाचित् औरसानुमतौ
प्रतिनिधिपुत्र सिध्यति । दत्तकसत्त्वे प्रतिगृहीते । दत्तकान्तरः
सिध्यत्येव अक्षतदारेण मृतपत्नीकेनापि दत्तकः कर्तुं शक्यते एव,
देहासङ्गवस्थायामपि दत्तकग्रहणं शास्त्रीयं नित्यत्वात् निरवकाश-
नैमित्तिकत्वाच्च । दत्तककरणे कालनियमो नास्ति, अपुत्रत्वावधारण
एव महीतुं शक्यते । अप्राप्तयवहारेण घालेन अप्राप्तयवहारवा
द्यजातरजस्तयापि माषया महीतुं शक्यते, धर्मकार्यं बाल्यादेर-
प्रतिबन्धत्वात् बाधकाभावात् पैतृप्रपौत्रवतेऽपि नाधिकारः
प्रयोजनाभावात् । पुत्रसत्त्वेऽपि दौहित्रजलोक्तावाप्तये दत्तकादि-
कन्याकरणं शास्त्रीयं शौनकेवशिष्ठान्यतमोक्तविधिपरिगृहीतस्यैव
पुत्रत्वम् । भ्रातृपुत्रेऽपि ग्रहणविधिरवश्यकः । ज्येष्ठपुत्रदानग्रहण-
योगाधिकारः एकपुत्रग्रहणनिषेधः, गृहीतः सिद्धएव तत्र दातुमेव
प्रत्यवाप्यताम् ।

एकपुत्रस्य द्यामुष्यायणसिद्धिः । कसौ द्यामुष्यायणो भवितुमर्हति
 तस्य पुत्रान्तरत्वनभ्युपगमेन तदन्तर्गतत्वात् पुलिकाकरणे नाधिकारः ।
 दुर्भिक्षाद्यापदं विना पुत्रदाननिषेधः, दाने दातुरेव दीप्तो यक्षीतुः
 प्रत्यवायो नास्ति । विधवाया नाधिकारः, श्रमकर्तृकपुत्रग्रहणस्यैव
 ब्राह्मणद्वारा हेमः शास्त्रार्थः । जीवति भर्तेरि पूर्वं तदनुमताया
 पश्चाद्विधवाया अपि पुत्रग्रहणाधिकारः । जीवति पत्नौ तदनुमतौ
 स्त्रियाः पुत्रदानाधिकारः । प्रोक्तौ प्रीते वा तदनुमतिं विनापि
 पश्चाद्दायाः पुत्रपरिग्रहकात्, तत्राज्ञतजातकर्मोदिमुखाः ज्ञतघूडा
 गौणः ज्ञतघूडस्तु गृहीत उभयसम्बिदं विनापि द्यामुष्यायणः, सम्बिदा
 तु यदाकदाचिदगृहीतोद्यामुष्यायणः जनकेन ज्ञतजातकर्मोदिमुखा-
 पत्यन्तसंस्कारः पुत्रो यहीना यथाविधिपरिगृहीतोऽपि तस्य दासः ।
 पश्चाद्दामन्तरं अज्ञतजातकर्मोदिरपि गृहीतोऽपि दासः, पश्चाद्दा-
 मन्तरं अज्ञतजातकर्मोदिरपि यहीना तत्संस्कारकरणेऽपि दास एव ।
 दासपुत्रस्तु प्रतिगृहीता विवाहनीये ग्राहाच्छादनदानैः प्रतिपाक-
 गोयञ्च भवति । विवाहे प्रतिगृहीतोऽपि लोखसमाचारः, ज्ञतघूडग्रहणे
 पुत्रेष्टिविधिरावश्यकः, आढपुत्रग्रहणसम्भवेऽप्युपुत्रग्रहणनिषेधः अक-
 रणे न प्रज्ञतदानिः यहीतुः प्रत्यवायमात्रं ; सर्वेषां सजातीयपुत्रग्राह-
 नेऽपि सन्निहितः सपिण्डो मुख्यः, तदसम्पत्तौ भिन्नगोत्रसपिण्ड आसन्नः ।
 सपिण्डः सप्तमपुत्रयावधिकः । तदभावे सकुल्यः सप्त दशम-
 पुरुषावधिकः । तदभावे सोदक आसन्नः सप्त घनूर्द्वपुरुषावधिकः ।
 तदभावे समीपः सप्तैकविंशतितमपुरुषावधिकः । तदभावे सगीष-
 सजातीयः, तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि सजातीयः । सपिण्डादिपुत्रग्रहणे
 यश्चातरि निषेधः सम्भवति तादृशः पुत्रो याद्यः । अपा भगिनी-
 पुत्रो भगिन्या वा आढपुत्रो न याद्यः, गृहीतो नैव तिष्ठति ।
 सन्निधयेऽपि पुत्रोऽस्तिगोत्रेऽपि सगोत्रवत्, दत्तकानां यहीतुकुणे

पिण्डान्वयरूपं त्रैयुक्तिकं सापिण्डं अग्नौचाविवाहप्रयोजकं,
जनककुले सामान्यावयवान्वयरूपं सापिण्डं न पिण्डान्वयरूपं, यथैति
ददतः स्वधेत्यनेनापवादात् ।

दत्तकादयो द्विविधाः, केचित् नित्यवद्द्व्यामुध्याययाः केचिदनित्य-
वद्द्व्यामुध्याययाः । ये जनकप्रतिग्रहीचौरावयोरयं पुत्र इति संप्रति-
पन्नास्ते नित्यवद्द्व्यामुध्याययाः । ये च चूडापर्यन्तसंस्कारैर्जननेन कृता
उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीचा ते अनित्यवद्द्व्यामुध्याययाः । यस्मात्
जातमात्रस्य ग्रहणे उभयगोचरेण संस्काराभावेन ग्रहीतृमात्रपुत्रतया
जनकपुत्रत्वाभावादतैः नित्याः । सगोचपरिग्रहेऽपि प्रतिग्रहीतृगोच-
मात्रं प्रतिग्रहीतृजनकगोचसान्येऽपि प्रतिग्रहीतृगोचमात्रव्यपदेशः
प्राप्तीयः । सत् फलमेतत् यत् तद्गोचाभावेन जनकपिण्डादनाधिकार
इति । दत्तकेन प्रतिग्रहीतृप्राप्तोक्तं कर्म कर्तव्यम् । शुद्धदत्तकादीनां
प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः
आदौ तेषां देवतात्वं ननु जनन्याः । इयामुध्यायदत्तकादीनान्तु
जनन्याः प्रतिग्रहीत्या अपि पित्रादयो मातामहादयः । अकृतदार-
कतृकदत्तकादिपुत्रग्रहणे मातामहप्रप्तौ नास्ति । प्रमीतदारकेण दत्त-
कादिग्रहणे प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहादयः । प्रति-
ग्रहीतृकुलदेवताकुलधर्माविव दत्तकस्य ननु जनककुलदेवताकुल-
धर्मावपि ।

ज्येष्ठसापत्न्यभातृसत्त्वे कनिष्ठस्य विवाहादिप्रहोत्रकरणे न तयोः
परिवेत्तुपरिवित्तित्वे । जनककुले ज्येष्ठभातृसत्त्वे वयःकनिष्ठदत्तकस्य
विवाहादौ न तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । देशरेणोत्पादितस्य क्षेत्र-
जस्य देशरस्यौरसपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि कनिष्ठक्षेत्रजस्य विवाहादौ न
तयोः परिवेत्तृत्वपरिवित्तित्वे । प्रतिग्रहीतृकुलआद्रीयद्रव्यं दत्तकाय
प्रतिग्रहीतृजनककुलआद्रीयद्रव्यं इयामुध्यायया न देयम् । चौरस-

कन्यापचारं पुत्र इव दत्तकादिपुत्रेणापि प्रतिनिधये भवन्ति तत
यद्यस्यापि निवृत्त्यात् ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भवं जनने वा जनककुले नाशौचम् ।
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयोर्व्या जनने प्रतिग्रहीतृतृपितृमितामहादीनां
जिराचमशौचम् । समोचसपिण्डदत्तकादौ संपूर्णाशौचं, तत्राकाङ्क्षा-
विरहेण सामान्यसपिण्डप्रपुत्रदत्तकादौ शौचबाधे हित्वाभावात्, तेषां
मरणे तत्पुत्रादीनां जननमरणे वा दत्तकस्य तदेवाशौचम् । प्रति-
ग्रहीतुः प्रमितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुरुषपर्यन्तानामेकाहः ।
सौदकसमीचयोः स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भवं जनने च तदेवा-
शौचं दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदेवाशौचम्, अस्ति बाधके
इति न्यायात् । प्रतिग्रहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशरात्रं तदकरणे
जिराचमिति विशेषः ।

सामिच्छेज्जौरसाभ्यां पितुः क्षयाहे पार्ष्वण्यं कर्त्तव्यं, निरमिना
एकोद्विष्टं, साधिनिरमिभिर्दत्तकादिभिरेकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यम् । माता-
महानामपि क्षयाहे पार्ष्वण्यविधिरस्ति, पार्ष्वण्यं कुर्वते यस्तु जेवणं पितृ-
कारणात् । मातामहानां न कुर्वते पितृहृत् स प्रजायते इति प्राज्ञात् ।
आद्यादिसपिण्डीकरणान्त्येङ्गमन्त्रादिनि मघामावासाकर्त्तव्यापि च
सर्वेदेव कर्त्तव्याणि । दत्तकग्रहयान्तरं धौरसे जाते दत्तकचतुर्थभाक्-
भवति धौरसाभावे तु सर्वेदेव स्यादिति ।

मास्यां व्याख्यापटुत्वं कथितमपि वधः सञ्जनारम्भनं यत्

मास्यां विष्कारतोऽर्थावगतिरसिधियां येन संबोधनं स्यात् ।

मास्यां बाष्पावबोधे चतुरमपि वधी येन बाष्पावबोधः स्यात्

किन्त्वस्यामादरो यत् भवति मतिमतां जेवणं नयभारवात् ।

विद्वान् रामकिशोर आदिपुरुषस्तदनु सतः शरदः

पुत्रो रामतनुषंभूष मतिमान् तस्याम्भशौचितः ।

तत्पुत्रो भरतस्तत एतिरिय या शाकसवत्सरे
 षड्वाश्वद्विविधून्मते विरचिता मूलेन मुद्राङ्किता ।

इति श्रीभरतचन्द्र शिरोमणिहता दत्तकमीमांसाया
 यासविबोधनीनाम टीका समाप्ता ।

দত্তকনীমাংসার তাৎপর্যার্থ ।

ঐবসপুত্রের অভাবে পিতা, তপন, নামসংকীৰ্ত্তন ও পুরান-
নরকনিবৃত্তির ক্ষমতা প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিবে ৩।১। ●
কৌবাদি পর্য্যাপ্তপুত্রের পিতৃদানে অধিকার নাই এই নিমিত্ত
তৎসঙ্গেও প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে হইবেক । ঐবস,
কেন্দ্রজ, পুত্রিকাপুত্র, পৌনর্ভব, কানীন, গুটোৎপন্ন, মহোৎক,
দত্তক, কীত, কৃত্রিম, অপবিদ্ধ, অসমুপাগত, এই ষাটশপ্রকার
পুত্র শাস্ত্রগিদ্ধ । তন্মধ্যে পশ্চিমপ্রদেশীয়দিগের কলিতে ঐবস
দত্তক ও কৃত্রিম এই তিন প্রকার পুত্র শাস্ত্রানুসারে চলিতেছে
১১।২ ইতব পুত্র গ্রহণ নিষেধ ২৩।১। এবং ঐবসপুত্রের
অনুমতিতে প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ কবিত্তে পাবে ৬।৫।
দত্তকসঙ্গেও দত্তকান্তর গ্রহণ কবিলে গিদ্ধ হয় ৮৪।। ৮।

অকৃতবিবাহ ব্যক্তি ও বিবাহানন্তর যাহাব স্ত্রীবিয়োগ
হইয়াছে এমন পুরুষও দত্তক গ্রহণ কবিত্তে পাবে ৩৩। ১৫।

---

* ইহার প্রমাণ স্থলে ২ পৃষ্ঠার * প ক্রিতে আছে । এইরূপ সকল
স্থলে অরু দ্বাৰা প্রমাণানুসন্ধানে প্রবালী লিখিত হইল ।

অকৃতদারের উক্ত দত্তকপুত্রের মাতামহ পক্ষই নাই।
 প্রমীতদার ব্যক্তির ঐ মৃতপত্নীর পিতাদি তাহার দত্তকের
 মাতামহাদি হইবে, কারণ পতির গ্রহণেই মৃতপত্নীর গ্রহণ
 সিদ্ধ। যেহেতু দত্তকগ্রহণকার্য্য নিত্যকর্ম্ম এবং নিরবকাশ
 নৈমিত্তিক, এজন্য দেহাশুদ্ধিতেও সম্বৎসরমধ্যে দত্তকগ্রহণ
 করিতে পারে। দত্তকগ্রহণের কালপ্রভৌতিকত্বের
 অবধাবণ মাত্রেই গ্রহণ করিতে পারে ২০। ১। ২। লিকা
 স্ত্রী এবং নাবালক পুরুষ উভয়েই পুত্র লইতে পারবে।
 বাল্যাদি প্রতিবন্ধক হয় না। বাহার পুত্র না থাকিলে পৌত্র
 বা প্রপৌত্র আছে সে প্রতিনিধিপুত্র লইতে পারে না। ৩। ১।
 বাহার পুত্র আছে, কন্যা নাই সে দৌহিত্রদ্বারা স্বর্গলোক-
 প্রাপ্তির জন্য দত্তকাদিকন্যা গ্রহণ করিতে পারে ১০৪। ১৪।
 শৌনক-বশিষ্ঠান্যতনবিদ্যানুগাবে পরিগৃহীত পুত্র শাস্ত্রসিদ্ধ,
 বিধিব্যতিরেকে গৃহীতপুত্র সিদ্ধ নহে ৮২। ৪।

বাহার গ্রহণ সম্ভব এমন ভাড়াপুত্র থাকিলে অথো তাহাকেই
 লইবে তৎসম্ভবে অন্যসপিণ্ডের পুত্র লইতে পারে না। ৪২
 ১। বাহার একমাত্রপুত্র তাহার ঐ পুত্র অন্যে গ্রহণ করিতে
 পারে না ৫৪। ৫। যদি গ্রহণ করে তাহা সিদ্ধ হয় বটে,
 কিন্তু নিষেধের উল্লঙ্ঘনজন্য পুত্রদাতার প্রত্যবায় জন্মে।
 দ্ব্যেষ্ঠপুত্র গ্রহণ করিলে কদাচ সিদ্ধ হয় না, কারণ দ্ব্যেষ্ঠসন্তান
 প্রিওসানে মুখ্য হয়, কিন্তু ঐ পুত্র দ্ব্যানুদ্বায়ন হইতে পারে।
 কনিতো দ্ব্যানুদ্বায়নপুত্রগ্রহণে নিষেধ নাই, কারণ দ্ব্যানুদ্বায়ন

অতিবিক্তপুত্র নহে দ্বাদশপ্রকারপুত্রের অন্তর্গত, কিন্তু পুত্রিকা-
করণ নিষিদ্ধ । ছুর্ভিক্ষাদিআপৎকালেই পুত্র দান কবিত্তে
পাবে তদ্ব্যতিরেকে দান কবিলে এহীতাব পুত্রই নিদ্ধ হইবে
বটে কিন্তু তাহাতে দাতাব বিধিব উল্লজননিমিত্ত প্রত্যাহা
কল্পিবে ৪।৪।

পুত্রগ্রহণে বিধবাস্ত্রীয অধিকার নাই ৭।৫। শূদ্রকর্তৃক
পুত্রগ্রহণে ব্রাহ্মণদ্বাব্য হোন কর্তব্য ৯।৮। পতিব অনুমতি
ধাকিলে তাহার মননের পবও দত্তবাদি গ্রহণ করিতে পাবে
৭।৫। পতিব জীবদশায় তদনুমতিতে এবং প্রোষিত ও
মৃতপতিব অনুমতিব্যতিরেকেও ত্রীলোক পুত্রদান কবিত্তে
পাবে ৫৩।১।

১ পুত্রগ্রহণে কাল পাঁচ বৎসর ৫৮।১১। তাহার মধ্যে
অকৃতজাতকর্মাদি পুত্র মুখ্য ৬১।৭ অকৃতচুড় তদপেক্ষা
'নুন । কৃতচুড়পুত্র যদ্যপি গৃহীত হয় তবে উক্ত পুত্র উভয়ের
সম্বিদ্ব্যতিবেকেও দ্ব্যামুখ্যাবণ হইবে ৬০।১০। সম্বিদ্ব
ধাকিলে সকল অবস্থাতেই দ্ব্যামুখ্যায়ণ হইতে পাবে । জনক
বাহাব জাতকর্মাদি চূড়াপর্ধ্যন্ত সংস্কার কবিষাছে এমন
পুত্রকে যদি কেহ বিধাননতে গ্রহণ করে, তথাপি সে এহীতার
পুত্র হয় না, দাস হয় ৬২।৪। এবং বাহাব বয়ঃকন পাঁচ
বৎসরের অধিক তাহাকেও যদি এহীতা শাস্ত্রগতে গ্রহণ করে
তথাপি সে পুত্র হয় না, দাস হয় । আন বাহাব পাঁচ বৎসর
উত্তীর্ণ হয় নাই এহীতা যদি তাহার বোন সংস্কার না করে

নেও পুত্র নহে, দাস হয় ৫৪। ৫। দাসপুত্রকে গ্রহীতা ভক্তা-
 ক্ষাদন দিবে এবং তাহার বিবাহ দিবে। বিবাহে গ্রহীতার
 গোত্রের উল্লেখ হইবে। যাহার চূড়া হইয়াছে তাহাকে গ্রহণ
 করিতে হইলে পুত্রোষ্টিযোগেব আবশ্যকতা হয়। ৫৮। ১১।

ব্রাহ্মণাদি সকলবর্ণ এবং মূর্দ্ধাবসিক্ত অশ্বষ্ঠপ্রভৃতিজাতীর
 পক্ষে সজাতীর 'পুত্রগ্রহণ শাস্ত্রীয়' এবং ভিন্নজাতীয় পুত্র-
 গ্রহণ নিষিদ্ধ। ৪২। ১৪। গপিণ্ডের মধ্যে সমানগোত্র এবং
 আনন্নগপিণ্ড শ্রেষ্ঠ ২৭। ১। গপিণ্ড সপ্তমপুরুষ পর্য্যন্ত।
 তদভাবে নিকট ভিন্নগোত্র গপিণ্ড। তাহার অভাবে আনন্ন
 সকুল্য, সকুল্য দশমপুরুষপর্য্যন্ত। তদভাবে নিকট সোদক,
 সোদক চতুর্দশপুরুষ পর্য্যন্ত। ২৭। ৬। তদভাবে 'সগোত্র'
 একবিংশতিপুরুষ পর্য্যন্ত। ২৭। ৮। তদভাবে 'সজাতীয়'
 সগোত্র। তদভাবে ভিন্নগোত্র ও অগপিণ্ড সজাতীয়। ২৮। ১২।
 শূদ্রজাতি দৌহিত্র এবং ভাগিনেরকে দত্তক করিতে পারে,
 কিন্তু ব্রাহ্মণাদি তিন বর্গে তাহাদিগকে দত্তক করিতে পারে
 না ৪৩। ১।

পুত্রগ্রহণস্থলে যাহার মাতাতে নিয়োগ সম্ভব এমন পুত্র
 গ্রহণ করিতে পারে ৭৩। ১। অর্থাৎ যে গপিণ্ডাদিপুত্র
 সম্পর্কে ভাতৃপুত্র হয় তাহাকে লইতে পারে ৭৪। ১। ভাতৃ
 ভগিনীপুত্রকে এবং ভগিনী ভাতৃপুত্রকে গ্রহণ করিতে পারে
 না ৩১। ১২। গ্রহীত হইলে নিক্ত নহে। গোত্র আদিপুরুষ
 ব্রাহ্মণরূপ কত্রিঋষিপ্রাদির অন্যপি ভাতৃগণ গোত্র সম্ভব হয় না

তথাপি তাহাদিগেব পুরোহিতেব গোত্রই গোত্র জানিবে ৪৩ ।

১১৥ এহীতুলে দত্তবেব পিণ্ডদানসম্বন্ধকপ । ত্রৈপুরাণিক
সাপিণ্ড্য, অশৌচ ও অবিবাহ্যত্বেব কাৰণ হয় । জনককুলে
কেবল অবশ্যসম্বন্ধকপ সাপিণ্ড্য । ৯৮ । ৫ ।

। দত্তকাদি ঐতিমিধিপুত্র দুইপ্রকার নিত্যদ্যামুদ্যায়ণ এবং
অনিত্যদ্যামুদ্যায়ণ । ৯৯ । ৯ । জনক বাহ্যব চূড়াপর্য্যন্তসংস্কার
সকল কৰিয়াছে ঐতিগৃহীত । কেবল উপনয়নাদি সংস্কার
কৰিয়াছে সে অনিত্যদ্যামুদ্যায়ণ ৯৯ । ১১ । কাৰণ ঐতি-
গ্রহীতা জাতকর্ষ ও অরশাশন প্রভৃতি সমস্ত সংস্কার কৰিলে
তদ্ব্যজ পুত্র হয় সে দ্যামুদ্যায়ণ পুত্র হয় না একমু অনিত্য বলা
যায় । ‘আমাদিগেব উভয়েব এই পুত্র’ এমন প্রতিজ্ঞা উভয়ে
কৰিলে সে নিত্যদ্যামুদ্যায়ণ হয় ৯৯ । ১০ । কাৰণ প্রতিজ্ঞা
থাকিলে দ্যামুদ্যায়ণত্বেব ভঙ্গ নাই একমু তাহাকে নিত্যদ্যা-
মুদ্যায়ণ কহা যায় । সগোত্রপুত্র পিবিগৃহীত হইলেও পিবিগৃহী-
তাব গোত্র তাহাব হইবে জনকেব গোত্রভাগিতা নাই ।
১০১ । ৪ । গোত্রভাগিতাব ‘ফল এই’ বে সগোত্রপুত্রযুক্ত ঐ
দত্তক গ্রহীতাবই পিণ্ডদানে অধিকাবী জনকেব গোত্রেব
সাম্যতা থাকিলেও ঐ দত্তকেব জনকপিণ্ডদানে অধিকাব
থাকিবে না । দত্তকপুত্র প্রতিগ্রহীতাব বেদোক্ত কৰ্ম্মই কৰিবে
অর্থাৎ যজুর্বেদী যদি সামবেদীয় পুত্র গ্রহণ কবে সে স্থলে
দত্তকের যজুর্বেদোক্ত বর্ষ কৰিতে হইবে সামবেদোক্ত কার্য্য
কৰিবেক না । ১০২ । ৩ । গ্রহীতানাতার পিতা, পিতামহ ও

প্রাপিতামহ শুদ্ধদত্তকেব মাতামহ, প্রমাতামহ ও বৃদ্ধপ্রমাতামহ
হইবে ১০২।৮। এবং জননীর ও প্রতিগ্রহীত্ৰীব পিতাদি
দ্যামুখ্যায়ণ পুত্রের মাতামহাদি হইবে।

অবিবাহিত ব্যক্তি যদি পুত্র গ্রহণ করে সে স্থলে ঐ দত্ত-
কেব মাতামহ পক্ষই নাই। কৃতদাব্যক্তি জীবিয়োগ হইলে
যদি দত্তক গ্রহণ কবে তাহা হইলে ঐ দত্তকের মাতামহাদি ঐ
মৃতপত্নীর পিতাদি হইবে ১০২।৮। প্রতিগ্রহীতার কুলদেবতা:
ও কুলধর্মই দত্তকের জানিবে ১০৩।৩।

জ্যেষ্ঠৈবমাত্রেযজাতৃসম্বন্ধে- যদি কনিষ্ঠসাপত্ন্যজাতা অগ্রে-
বিবাহ কিংবা অগ্নিহোত্ৰীয় অগ্নি গ্রহণ কবে সে স্থলে কনিষ্ঠ-
পরিবেত্তা, জ্যেষ্ঠ বা পুণ্ড্রিবিত্তি হয় না। জনককূলে জ্যেষ্ঠজাতা-
ধাকিতে যদি বরঃ কনিষ্ঠ দত্তক ঐ প্রকার অগ্রে বিবাহাদি
কবে তথাপি পরিবেদনাদি দোষ হয় না এবং দেবব হইতে-
জাত যে ক্ষেত্রজ পুত্র ঐ দেবরেব যদি জ্যেষ্ঠ ঔবসপুত্র থাকে
আর ঐ কনিষ্ঠ ক্ষেত্রজজাতা ঐ উভয়কর্ম কবে তবে উহা-
দেব উক্ত দোষ হয় না ১০৩।১০।

প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধীয় সামগ্ৰী দত্তককে দিবে না, এবং
জনককুল ও প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধেব দ্বা ঐ দ্যামুখ্যায়ণকে-
অর্পণ করিবে না ১০৪।১০।

দত্তকাদির মরণে এবং যথাসম্ভব জননে জনককূলে
অশৌচ হইবে না। ১১১।১। দত্তকের মরণে এবং দত্তকের
পুত্র বা পৌত্র জননে প্রতিগ্রহীতার এবং তাহার পিতা পিতা-

কেন্দ্রপুত্র নাতানহেব শ্রুতিভিধিতেও পার্জন করিতে পাবে
১২২।২।

১

ঔবসপুত্র থাকিতে কেন্দ্রজাদিপুত্রের রাজ্যে অধিকার হয়
না, ঔবসপুত্রের অভাবে কেন্দ্রজাদি ক্রীতপুত্র পর্যাশ্তেরও ক্রমে
রাজ্যে অধিকার হয়, কিন্তু পৌনর্ভব, স্বয়ন্দত্ত এবং দানপুত্রের
কদাচ রাজ্যে অধিকার হইবে না, সেখানে জাতিদিগের
রাজ্যে অধিকার হইবে উহারা কেবল ঐগাচ্ছাদনমাত্র তাগী
থাকিবে ৫৯।৪। ঔবসপুত্রগণে নিগুণদত্তকেব অধিনার
নাই অত্যন্তগুণদত্তকেব অর্দ্ধভাগিতা এবং সামান্তগুণদত্ত-
কেব চতুর্থাংশিত্ব। তদভাবে সকল ধনে অধিকার ৭৯।৭।

দত্তব্যাংগেব পর যদি ঔবসপুত্র জন্মে, তাহা হইলে
দত্তকপুত্র ঔবস হইতে চতুর্থাংশব্যাংগ কবিবে ঔবসাদি-না
থাকিলে সকল ধনে অধিকারী হইবে ইতি। ১২৪।১।

दत्तकचन्द्रिका ।

महामहोपाध्यायकुवेरविरचिता-

गवर्णमेष्ट-संस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्वसूतिशास्त्राध्यापक-

श्रीभरतचन्द्रश्रीरोमणिभट्टाचार्यकृत-

बालसंवाधनी-टीकासहिता

श्रीयजोसरभट्टाचार्येण

सम्पादित्वा पुनस्तु विभाषा ।

शकाब्दाः १८०७ ।

दत्तकचन्द्रिका ।

वाल्मस्वोधनीटीकासहिता ।

चन्द्रिकानुक्तसञ्ज्ञातसंशयध्वान्तचन्द्रिका ।

चन्द्रिकालानुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥

यः कष्टस्थितिभङ्गरङ्गवज्रैर्दीप्यत्यजस्रं जगत्
योऽमूर्त्तौ धरणीं विभक्तिं शतशो भीमादिमूर्त्तिं दधत् ।
यो वेदान् क्षयया ररक्ष जलधौ मग्नान् क्षतूनां क्षते
सकौ खेष्टविधानसिद्धिनिधये रामाय नित्यं नमः ॥

रामचन्द्रपदसङ्घं प्रक्षिपत्य यथाविधि ।

वाल्मस्वोधनीटीका भरतेन वितन्वते ॥

मन्त्रारम्भे प्रारब्धितमस्त्यसमाप्तिवामनया श्रित्याचारप्राप्तं देवता-
गामोपारणरूपं मङ्गलमाचरन् दत्तकचन्द्रिकामुद्दिशति चन्द्रिकेति ।
चन्द्रिकायां समाप्तिकायां मन्त्ररूपायां अनुष्ठेन अनुक्या भावे तत्, यः
संशयस्यो ध्वान्तोऽन्यकारस्तस्य चन्द्रिका प्रकाशिका इत्यर्थः । यथा
मुञ्जसिन्धुरित्यत्र मुञ्जे जलस्य द्युक्त्वं तथा चन्द्रिकायदमामयोऽग्रे दत्तके
चन्द्रश्च द्युक्त्वाविति । चन्द्रेति चन्द्रे विद्यतेऽस्य चन्द्री, कल्पनात् न्यक्षर-
यात् काल, चन्द्री चासौ कालश्चेति चन्द्रिकालो मन्त्रादेवकस्यानुभावेन

मन्वादिवाक्यविहितेषु विवादभाग-

खण्डादशस्वपि मया स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः

सर्वः स चात्र विततो विवृतो विज्ञेयात् ॥

तत्राह मनुः । अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।

अथिच्च । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डो-
दकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः । 'अपुत्रेण' अजातपुत्रेण
मृतपुत्रेण वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति

तन्माहात्म्येनेत्यर्थः । यनेन देवतानामोच्चारणरूपं मङ्गलमविहितम् ।
चन्द्रिकामुप्रभावेणेति पाठे चन्द्रिकायाः स्मृतिचन्द्रिकायाः अनुप्रभावेण
तद्व्यख्यालोचनाप्रसादमुणेन जातया सम्यजनिकया श्रुत्या इत्यर्थः ।
अत्रापि सम्यस्यापि देवतास्त्वत्वात् तन्नामोत्कीर्त्तनरूपं मङ्गलं जनित-
मिति बोध्यम् । 'दत्तकचन्द्रिका' दत्तकस्य चन्द्रिका, यथा अन्यकारणीनां
प्रदार्थः । अथ्यक्षेण स्ततो न प्रतिभासन्ते चन्द्रिकया प्रत्यक्षीभवन्ति
एवं दत्तकविधयाः प्रदार्थो अन्यतो न प्रतिभासन्ते दत्तकचन्द्रिकयैव
प्रत्यक्षी भवन्तीति भावः ।

मन्वादीति । मन्वादिवाक्येन तेषामाद्यग्र्यादानमित्यादिवाक्येन
विहितेषु विवादभागेषु विवादविषयेषु खण्डादशसंख्यानेषु पादान्यष्टा-
दशैतानि व्यवहारस्थिताविह इत्यादिप्रतीकाशुक्तेषु स्मृतिचन्द्रिकाया
कल्युक्तदत्तकविधिर्यो न विवेचितः चन्द्रिकाकारेर्विशेषत इति श्रुतः
रा सर्वो विधिर्मन्वादियु विततो विवृत एवास्ति मया विवृतः कथ-
यितुमारब्धः विज्ञेयात् यथार्थमीमांसया इत्यर्थः ।

शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
मानवः । पितृणामनृण्यैव स तस्मात्तन्मूर्धनीति मनुवचनावगत-
च्छणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरण-
मावश्यकम् । अथ पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदातृत्ववशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृत-
पुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः । अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहित-
स्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते । अपुत्रेनेत्यथ पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयवि-
शेषणतया विवक्षितत्वम्, तेन दाभ्यां त्रिभिर्व्याजैकः प्रतियाह्य
इति तु न देख्यं दद्यामुष्यायणस्य दाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्त्रियाच्च भर्तुंरतुञ्जया तदधिकारात् । यथाह वसिष्ठः । न स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिष्ठीयादान्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरिति ।

प्रतिनिधिरिति । स च चैत्रादिरेकादशविधः । यथा मनुः ।

तेनेति । अजातपुत्रमृतपुत्राणां पुत्रपदं दद्याच्चरयस्य प्राप्तीत्यनेन
इत्यर्थः । मनुवचनेति ।—तथाच जातमात्रेणेति स्मरत्वात् जन्मान्तरे
मरणेऽपि तेनैव देवादीनामप्यपिपारय्य जातत्वादित्यभिप्रायः । तयो-
रपीति । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वेद्यादिवचनात् कोऽजातन्यं दिवः
प्राप्तिरिति वचनाच्चेति भावः । विधेयेति ।—अपुत्रभर्तुंरपुत्रप्रतिनिधौ
विधेये पुंस्त्वस्य विशेषणत्वस्यावगमभावादित्यर्थः । ननु अपुत्रेव पुतः
कार्यं इत्यथ पुंस्त्वैकत्वयोर्विवक्षितत्वेन दयोः स्त्रीणाञ्च पुत्रपदयं नाम्-
द्वित्यत आह अपुत्रेनेत्यनेति । तदाप्याथ पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयत्वमेव
विवक्षितत्वमिति भावः । यथा पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणत्वेऽपि
दाभ्यां स्त्रीभिर्व्याजपुत्रपदयं वाचनिकमिति भावः ।

चत्रादीन् सन्ताननिकादग्रययोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः
 क्रियालोपान्तनीपिणः ॥ वृद्धस्यतिः । पुत्रास्तथोदग्र प्रोक्ता मनुना
 येऽनुपूर्वतः । सन्तानकारणन्तेपामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं
 िना यथा तैलं शङ्खः - प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रान्त
 पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ तत्रापि कलौ न सर्व्वेपामभ्यनुज्ञानम् ।
 अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना
 कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति वचनात् । दत्तौरमेतरेपान्तु पुत्र-
 त्वेन परिग्रह इत्याद्यभिधाय इमान् धर्मांस्तु कलियुगे वर्ज्ज्याना-
 ङ्गर्मनीपिण इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधान् अतो दत्तकविधि-
 विवच्यते ॥

तत्र शौनकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंप्रदः ।
 तदभवेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् । सपिण्डेष्विति
 सामान्यश्रवणात् समानाममानगोत्रेष्वित्यर्थः ।

तथाच सपिण्डाभवि अमपिण्डः सगोत्रसादभावे भिन्नगोत्रो-

प्रतिनिधिरित्येति । अपुत्रेष्वेव कर्त्तव्य इत्यत्र इति शेषः । क्रिया-
 लोपादिति ।—प्रतिनिधिरित्येति क्रियालोपादित्यर्थः । सन्तानकारण-
 निति ।—एतेषु यौरगपुत्रितयोः प्राशक्त्यर्थमुक्तं 'क्षेत्रजादीनामपि
 सन्तानकारणम्यावत्सम्भावादिति । मनु क्षेत्रजादय एकादशपुत्रप्रति-
 निधयः सन्ति प्रतिपाद्या तेषां विधिविवेचनं दत्ता द्दिगिति
 पल्लवादावविधिरित्यनेन दत्तकविधिमेव बहुमारभते इत्यत आह
 तथापीति ।

सपिण्डाभावे इति । सगोत्रभिन्नगोत्रसपिण्डाभाव इत्यर्थः । यौर-

अपि याद्य इत्याह शाकलः । अपिण्डापत्यकश्चैव मगोचजमथापि
वा । अपुत्रको दिजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समान-
गोचजाभावे पालयेदन्यगोचजम् । दौहित्रं भागिनेयश्च मातृत्वधृ-
सुतं विना इति । अन्यच्च तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः ।
चत्त्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्ज्यते ।

यदाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।
मदशं प्रीतिमंयुक्तं न ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥ आपदि पुत्रमति-
दृष्टीतुरपुत्रत्वे । 'मदशं' मजातीयम् । यत्तु मदशं न जातितः ।
किन्तु कुलातुरूपैर्गुणैस्तेन चत्त्रियादिरपि शास्त्रशून्यं पुत्रो
युज्यते इति भेदातिथिर्वाख्यानम् । तद्व्यायगभिमन्विः प्रौरसा-
यत्ने चत्त्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नाम-
संकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् पर-
न्वल्पोपकारतया यासाष्कादनमात्रमागित्वं, यदाह कात्यायनः ।
असवर्णान्तु यासाष्कादनमागित इति ।

तथा शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो दृष्टीतोऽपि सुतः
क्षचित् । अंगभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥ याज्ञ-
वल्करोऽपि । मजातीयस्य पिण्डदाहत्वांशहरत्वे विहिते नतु विजा-
तीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् ।

व्यतंमाह दृढयाज्ञवल्करः । मजातीयः सुतो याज्ञः पिण्डदातां

सांसत्वे इति । मजातीयप्राप्तप्रभावे इति शेषः तदभावेऽसजातीय इति
वचनात् । परत्र परवचने मनोरिति शेषः । यथनन्तु श्रेयसः श्रेयसो-
भावे प्राप्नोयाद्वक्ष्यमर्हति । मदशं चेतु सदृशाः सर्वे दिक्वांशमागिन

॥ रिक्तभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमाचकरः सुतः ।
 यासाच्छादनमाचक्षु स समेतं तद्विधन इति । वस्तुतस्तु मनुवंचनं
 सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता, परच तादृशदत्तकस्य विभाग-
 दर्शनात् असर्वस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रो भाग्निनेयश्चेति
 दौहित्रभाग्निनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ।

तथाच शौनकः । चक्षियाणां सजातौ च पुरोगोचरमेऽपि
 वा । वैश्यानां वैश्याजतिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषामेव
 वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भाग्निनेयश्च शूद्रैश्च
 क्रियते सुतः । ब्राह्मणादिव्ये नास्ति भाग्निनेयः सुतः कश्चित् ।
 पुरोगोचरमेऽपि वेति चक्षियाणां प्रातिस्निकगोत्राभावात् पुर-
 गोचरनिर्देशः पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवर्ण्यतेति सूत्रेण तस्य
 पुरोहितगोत्रभागीत्युक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः ।
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः, अन्यथा प्रागुक्तकात्यायन-
 विरोधः स्यात् ।

तच्चापि सन्निहितमपिष्ठेषु सति भाट्यसुते स एव पुत्रीकार्यं
 इत्याह मनुः । सर्वेषामेकजातानामेकमेतत् पुत्रशान् भवेत् । सर्वं
 ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मसुरग्रवीत् ।

इति । असर्वस्य चेति ।—विभागासम्भवादिति ।—असर्वस्योक्तु यासा-
 च्छादनमाचिन इति वचने यासाच्छादनविधानेन भागस्य निषेधा-
 दिति भावः । अन्यथेति ।—असर्वस्योक्तु यासाच्छादनमाचिनः इति
 कात्यायनवचनविरोध इत्यर्थः । इदमुपपन्नञ्च सजातीयः सुते यादृ

दृष्टस्पतिः । यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एक-
स्यापि सुते जाते भवे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचनद्वयेऽपि
भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रति-
निधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न चापत्यसुत्यादयितव्यमिति नित्यो-
क्त्यर्थं विधिः स यथाकथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृभ्ये पुत्राति-
देशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च विहित्येन
न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवास्ततश्चैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
अपुत्रस्य पित्र्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृभ्यो भवेत् । स एव तस्य कृष्वर्त्त
आह्वपिण्डोदकक्रियामिति दृष्टत्पराम्परस्मारणात् । तस्मिन् सति
तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्रातृभ्यस्य पुत्रातिदेशेना-
लोकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितग्रन्थकारत्वा-
नुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आह्वादि-
कर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं, अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे चेत्तज्ज-
पुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्
सदृशात् सुतम् । पैत्री मातामहस्येन दद्यात् पिण्डं परेष्टुमिति
वचने दौहित्रेऽपि पैत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्वेऽपि प्रागुक्तदुष्टा
दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ।

पिण्डदाता स रिक्तभाक् तदभावे विजातोऽथैवं वंशमात्रकारः स्मृत
इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनविरोधेऽपि द्रष्टव्य इति ।

मनुदृष्टस्पतिवचनद्वयस्य यथाश्रुतार्थमादाय भ्रातृपुत्रस्यास्ततत्वेऽपि
पुत्रत्वं भवतीति केवाचिन्मतसङ्ख्ययति यत्र वचनद्वयेऽपीति ।

ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे वङ्गी-
नामेकपत्नीनमेव एव विधिः स्मृत इति वृहस्पतिवचने सर्व्वसामेक-
पत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् सर्वाणां स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतोऽमेनुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि
तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न, यथा तन्ने पयसि दद्यान्नयति
सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रानिच्छार्थं प्रवृत्त-
स्योद्देश्योभूतामिच्छापचारे अमिच्छा मुख्यं प्रवर्त्तयति नतु वाजिनं
अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य
पार्व्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्व्वणारम्भः तस्य
पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथाचापि भर्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रो-
पादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं नतु तत्पुत्रा-
नपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात्
तत्रालोकतापरोक्षारोह्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचन-
द्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीक्षारश्राद्धोपपादकं

सत्यपि भ्रातृपुत्रे इति । यन्तत्पुत्रः प्रमीतस्य स्त्रीवस्य आधितस्य
वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां च पुत्रः क्षेत्रजः स्मृत इति मनुवचनादिति
शेषः । आमिच्छेति ।—आमिच्छा संवृष्टदधिपर्योक्त्या, 'वाजिनं' तदव-
शिष्टं जलम् । यथा वेति ।—अमावास्यां क्षणे यस्य प्रेतपक्षेऽथवा
पुनः । समिष्टीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिरिति वचनात् ।
पितृश्राद्धेति ।—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वच-
नात् । भर्तुरिति । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिग्रहोयादिति शास्त्रे-
त्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः तस्याः प्रवृत्तेरित्यर्थः । अस्या अपुत्रसपत्न्या

भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरसंभवेन तस्यैव 'स्ववंशकर्म' चेत्ततः समस्तस्यापि पुत्रायोजनस्य संभवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं भ्रातृपुत्रस्तु वंशकरत्वाभावेन भयपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः ।

अनु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणवश्याभावे यच्चैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्रैव तदसंभवः । नत्वेक पुत्र दद्यात् प्रतिशस्तीत्याह स हि सन्तानाय पूर्व्ववामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न, एतस्य ह्यामुष्यायणेतरेविषये सावकाशत्वात् ह्यामुष्यायणे च हेतुवन्निगददर्शितध्वनतिविच्छेदाभावात् वेतानस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा । ततः कदाचिदुर्न्मयां भैरवो नैषुनं गतः । तस्यां च जनयामास सुवेश नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रौ तनयं वेतासीऽपि ह्यक सुतम् । तनसौ तेन पुत्रीष स्तर्ग्यां गतिमवापनुरिति ।

केन पुत्रो देय इत्याह शोनक । नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयोजत इति । हि-

इत्यर्थः । हेतुवदिति ।—'हेतुवन्निगद' सहेतुक यवनम् । अग्निं यजेत स हि आशुतोषो यथेष्टदाना । अथ आशुतोषादित्युक्त्यनात् आशुतोषत्वादिसा अग्नेर्देवतात्वं अथवा तदचनवैयर्थ्यं त्यादित्यस्य सूत्रं प्रदोषनार्थेऽप्युपपन्नमिति । अथमाशय स हि आशुतोष इति हेतुवन्निगदः तस्य प्रदोषनार्थत्वेनोपपत्तेः । अग्निनामे भट्टितिप्रत्ययस्ये अग्निं ज्ञेयमिति इति ।

तदनुमताविति ।—अनुः प्रधानादिति । अनुमतिरिति ।—तथाप्यस्यसमये पुत्रं मा यदीच्छीति प्रतिषेधाभावेऽपि अनुमति

पुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह वज्रपुत्रे-
 णेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तद-
 नुज्ञां विनापि । यथा वसिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिष्ठो-
 याद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गत्वरिति । अनुमतिश्च अप्रतिषिद्धेऽपि भवति
 अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात् । निरपेक्षदानमाह
 घाञ्जवक्त्रः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 तथा । मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्थयोरन्यतरेण वेति ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि
 पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।
 'संग्रहं' संग्रहणविधिम् । 'उपोष्य' ग्रहणात् पूर्वदिने हतोपवासः ।
 'वृद्धगोतमः' । वाससी कृण्वते दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शूचीन् ॥ राज्ञो विप्रहृष्टत्वे यामस्यामिनम्, बन्धू-
 नाङ्ग्य सर्व्यास्तु यामस्यामिनमेव चेति स्मरणात् । द्विजानिति
 वज्रत्वं चित्पर्यवसितं कपिञ्जनन्यायात् । द्विजानां पूजनं याच-

रविप्रतिषेधेति यज्यहृतानाशयः । निरपेक्षदानमिति ।—भर्तुः
 पत्यनुमतिनिरपेक्षं पत्युः अपि भर्तुः अनुमतिनिरपेक्षं दानमित्यर्थः ।
 संग्रहमिति । संग्रह्यते अनेनेति युत्यत्तेरिति भावः । विप्र-
 हृष्टत्वं इति ।—विप्रकर्षो द्विविधः जात्या देशेन च । कपिञ्जनन्याया-
 दिति ।—कपिञ्जनानालभेतेति श्रुतिः । तत्र कपिञ्जलगतं वज्रत्वं
 बोधितं वज्रत्वस्य विधेयविशेषयत्वात् अकथितकथनरूपस्य विधेय-
 त्वात् शास्त्रान्तरेण वज्रत्वस्याप्राप्तत्वात् चित्तमारब्धं यदाहमिति चेत्

नार्थम् । वक्षिः कुशमयश्चैव पालाशं चैवमेव च । एतानाहत्य
बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्रतः ॥ बन्धूनन्वेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः
समर्थं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै
थो यज्ञिनेति पञ्चभिः ॥ दद्यादिति श्रेयः । 'बन्धून्' आत्ममाहृषिह-
बन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । तदाह्वानं दृष्टार्यम् । बन्धूनाहू-
तान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । एकारान् चाहूतान् ज्ञातींश्च
सम्भोज्येत्यर्थः । तथा देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिपृच्छ च ।
अङ्गादङ्गेत्यर्थं जप्त्वा आघ्राय मिश्रमुर्हन्ति । वस्त्रादिभिरस्नान् कृत्य
पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥ 'पुत्रच्छाया' पुत्रसादृश्यं निधोगादिना
स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा—वृत्तगीतैश्च वाद्यैश्च
स्वस्तिमन्त्रैश्च संयुतम् । वृहगन्धे तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥
यस्त्वाहदेत्येषा चैव तुभ्यमग्रेत्यसैकया । सोमो दददित्येताभिः
प्रत्यक्षं पञ्चभिरुच्येति ॥

अगण्यवसायेनाप्रवृत्त्या । तद्देशाप्रमाणापत्तिरिति सूत्रं कृतम् ।
 अस्यापि । तद्देशस्य कपिज्ञानाणाभेतेत्येतत्सुखमस्य वेदस्य अप्रा-
 माणापत्तिः अगण्यवसायेनाप्रमाणापत्तिरित्यर्थः । अथ सुभा-
 न्तरम् । प्रथमोपस्थितेस्तत्त्वपादिति । अत्रायं प्रथमोपस्थितत्वात्
 पितृमिति कपिज्ञानाणाभेतेति वेदोपपत्तिरिति । 'कपिज्ञाने' जग-
 त्प्रत्यक्षविशेषः । ज्ञाने समर्थ इति ।—ज्ञानागतयो ब्रह्मपुत्रत्वादित्या-
 द्यर्थः । दृष्टार्थमिति । तत्र तदाज्ञानं विना न व्यवहारादिदि-
 दिति भावः । अकारादिति । नाप्यपि च विशेषत इति वचनकाल्

वृद्धगौतमः । पायसं तत्र साज्यश्च शतसङ्ख्यश्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति ॥

वशिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीयन् वन्धूनाहूय राजानि निवेद्य,
निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वा, अदूरवान्धवं वन्धुसन्निष्ठमेव
गृहीयात् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्, विज्ञा-
यते ह्येकेन बहून् स्थायते इति । 'निवेशनं' वृद्धम् । सन्देहे इति-
दूरवस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना-कुलश्रीलादि-
सन्देहो भवत्येव । तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत्, तत्र हेतु-
रेकेनेति । बहून् पित्रादीन् । एतदन्यतरविधिरावश्यकः ।

ततश्च शौनकः । दक्षिणं गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजो-
त्तमः । वृषो राज्यार्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः-
सर्वस्वमेवापि अशक्त्येदयथावलम्बम् । 'राज्यार्धं' अर्धराज्योत्पन्न-
मेकवर्षीयद्रव्यं, प्रदद्यादर्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं धनमिति वृद्ध-
गौतमस्मरणेन । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात् ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्यथेति वृद्धगौतमस्मरणेन ॥
'सर्वस्वं' एकवर्षीयतिनन्धमिति यावत् ।

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविधेयमाह बौधायनः । अथ पुत्रपरि-

धकारादित्यर्थः । एकेन विज्ञातेनेत्यर्थः । गृह्णन्ति । प्रायते
प्रतिग्रहीता इत्यर्थः । प्रायत इति कर्त्तरि क्त्वा प्रैठ याजने इत्यस्मा-
जानेतिन्यप्तेः । नाणकानामिति । मुद्राचिह्नितनिष्काणामित्यर्थः ।

यद्विधिं व्याख्यास्यामः । प्रतिग्रहीष्वनुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे
कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यश्च वेदपारगं, कुशमयं वर्हिः पर्ण
मयमिधममिधार्थं वन्धूनाङ्गुय-निवेशनस्य मध्ये राजानि निवेश परि-
षदि वागारमधे ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्मरति स्मृति-
मिति वाचयित्वा यदेवयजनोक्तेष्वपमति आपणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समचं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत । ददानीतीतर आह । तं
परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्ये त्वा परिगृह्णामि
इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रसृत्यभिमुखं कृत्वा
पक्ता जुहोति यस्माद्ददाकोविशामन्यमान इति पुरोस्तुवाक्यमनुश
यत्यैवं-सुलते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीकृत्वा
क्षिष्टिह्यमभिमिष्ट्वा माघेत्तुवरप्रदानदक्षिणां ददाति, एते च वाससी,
एते-कुण्डले एतवाङ्गुलीयकं च एवं त्वौरस उत्पश्यते तुरोयभागे,
सम्भवतीति, आह सौ नौधायन इति ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृही-
तस्य तुरोविवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वग्रभागित्वमिति वक्ष्यते ।

तथा मनुः । गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सतः ।
गोचरिक्थामुगः पिण्डो यथैति दत्तः स्वधेति । एतेन दातृधने
दानादेव पुण्यत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिणस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोच-

गोचरिक्थ इति । अथ जनयितुर्गोचरिक्थाप्राप्तिरेव तत्प्रा-
प्तापत्त्येन च प्रतिग्रहीतुर्गोचरिक्थहारित्यं प्रतीयते । स्वधेति ।—
सुधा आह स्वधा वे दितृयात्ममिति युते । ननु गोचरिक्थ-
पिण्डानां निश्चया तत्त्ववसंस्कारस्यापि निवृत्तिरिति इत्या

निवृत्तिश्च भवतीत्युच्ये । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
 सस्कुर्थात् स्वसुताम् पितेति स्मरणात् यद्व्याजान्तरसम्भाव्यमाना
 एव दत्तकस्य सस्कारा प्रतिगृहीता कार्या न पुनर्जनकेन कृत
 पूर्वा अपि निवर्त्तनीया । एवमेव शम जाति वीजगर्भसमुद्भव
 मिति । चित् कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि
 तद्वत् स्यात् सस्कारेर्विधिपूर्वकैरिति वचनबोधितञ्च तत्तत्क्रियतो
 वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमा
 णाभावात् । अन्यथा अष्टौ सस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
 पिता कुर्व्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्कृमादित्यनेन पुत्रवन
 बीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तच्चाहुक्त अष्टाश्रयाधिक
 त्वात् । किञ्च यद्व्याजान्तरमेव पित्रत्वेन सस्काराधिकारात् तत्
 पूर्वभाविषु सस्कारेषु प्रतिगृहीतुरनधिकार एवाद्याति काला-

शङ्काह गोत्रादिनिवृत्तेरेवेति । यद्व्याजान्तरमिति ।—तथाच यद्व्याजान्तरं तस्य पुत्रत्वादित्यभिप्रायः । अत्र हेतु प्रदर्शयति यवमेव इति ।—एव उक्तप्रकारगर्भाधानादिभिः 'शनः पाप' 'बीजगर्भसमुद्भव' शुक्रशोणितसम्बन्ध गात्रधातिसक्रान्तिनिमित्त, 'शम नाश याती' इत्यर्थः । अष्टाविति ।—अष्टौ सस्कारकर्माणि । गर्भाधानमृतौ पुत्र सवन स्पन्दनात् पुरा । यद्येष्टमे वा बीमन्त प्रसवे जातकर्म च । अह्नोक्षादग्ने नाम चतुर्थे मासि निष्क्रम । यद्येष्टमश्विन नाम चूडा कार्या यथाकुलमिति याज्ञवल्क्येऽस्त्विति इत्यर्थः । 'तत्क्रमात्' सस्कार्यकमात् । तथाच पित्रभिन्नेन सस्कारकरणे सस्कार्यमिषा दीना मातामहादीनाश्च देवतात्वमिति भावः । तत्पूर्वमिति ।—यद्व्याजान्तरं

भावात् । यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृता-
स्तदा बीजगर्भदोषनाशवश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रही-
त्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्द-
त्तकपुत्रमिद्विः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति वशिष्ठस्मरणात् ।
एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यं, अन्यथा
मुख्यकालेऽधिकारयोग्यताभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्-
मिद्विरिति ।

अत्र च जनकप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि पुत्राभिमन्त्रानि सति
दत्तकस्य ह्यष्टामुध्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते ।
यस्तु पुराणनाम्ना पठन्ति "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वैकृताः । दत्ताद्यान्तप्राप्ते

पूर्वभाविन इत्यर्थः । तथाच यदि द्वितीयवर्षाभित्तिं गृहीतं स्यात्
जनकेन तदा जातकर्मसंस्कारा न कृतान्तदा ते प्रतिग्रहित्रा
समाधेया इत्यर्थः । क्रमानुरोधेन चेति ।—येषाम् न कृता पित्रा
संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्यादभित्तेषां पैतृकारेण तद्वनादिति
वचनादिद्वयं ।

अथ चेति । तथाच चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे जनक-
परिग्रहीचोरुभयोरभिसन्धाने दत्तकस्य ह्यष्टामुध्यायणत्वं गम्यतेति
भावः । पितुरिति ।—पितुर्जनकस्य इत्यर्थः । आचूडान्तं चूडा-
पत्यन्तसंस्कृत इत्यर्थः । स प्रतिग्रहीतुने पुत्र इति शब्दस्य जनकस्य

स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् छतमस्कारो यदि वातीत
 गैशवः । यद्विणे पञ्चमादृषात् पुच्छेष्टिं प्रथम चरेदिति ॥ तदमूलम् ।
 समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न यहीतुः
 पुच्छत यहीत्वैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च छतचूडो-
 ऽतीतपञ्चवर्षो वा याज्ञो भवति न तदास्य पुच्छत्वं सम्भवतीति च
 विवृण्वन्ति तत्र । अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरवृद्धीतस्याप्युप-
 नयनात् पूर्वं सकलशिशुानुमोदितपुच्छत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं
 यहीतरि मृते तच्छाह्वानधिकारापत्तेः ।

किन्त्वय वचनार्थः । जनकगोत्रेण छतचूडान्तसंस्कारस्य पुच्छत्वं

पुच्छतां याति इत्यर्थः । अन्यपेति ।—तस्य विवरणं यदि स्यादिति ।
 अतीतगैशवः ।—गर्भस्य सदृशो ज्ञेय आष्टमाब्दत्वात् शिशुः ।
 यान् आष्टमादृषात् पोगण्येति शब्दात्ते इत्यष्टमाब्दस्य शिशु-
 त्वाभिधानात् तदतिक्रान्त इत्यर्थः । छतचूडो जनकेन इत्यर्थः ।
 तथाच अछतसंस्कारस्यापि तादृशस्य यद्विणे न पुच्छत्वमिति भावः
 इति व्याख्यातुरभिप्रायः । अनुवादापत्तेरिति ।—तथाच गोत्रेयमेव
 छतचूडान्तसंस्कृतस्य पुच्छत्वे निषिद्धे यदि स्यात् छतसंस्कारो यदि
 वातीतगैशव इत्यनेन छतचूडान्तसंस्कृतस्य पुच्छत्वनिषेधे अनुवादा-
 पत्तेरित्यर्थः । ‘उपनयनात्’ उपनयनमुपकारानात् गर्भाष्टमाब्दस्या-
 रित्यर्थः । तथाच मातृगणस्य मासत्रयाधिकसप्तमवर्षपर्यन्तं पुच्छितस्य
 मासत्रयाधिकदशमवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य मासत्रयाधिकेकादशवर्षपर्यन्तं
 पुराणदयकान् इति चेदम् । तदानीमिति ।—पञ्चवर्षानन्तरमित्यर्थः ।
 तथाच तादृशपुत्रो जनकस्य दायात् सत्त्वनामेन पुच्छत्वस्यापि

निषिद्धं प्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूडादिकरणे नत् प्रतिप्रसृतम् । ततश्च
 कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूडादिकरणात् पूर्व
 दासत्वात्तेषां चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं सञ्जम् । अकृतसंस्कार-
 स्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव नत् प्राप्तं तच्च विततम् ।
 अथवा जनकेन चूडान्नं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः
 यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरुपदिष्टः । तथा च एकस्य
 पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
 चूडाद्या इत्यतद्गुणसम्बन्धज्ञानवज्जप्रीहिणा विजातीनामुपनयन-
 लाभः शूद्रस्य तु विवाहादिनामः । अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः पुत्रत्वे-
 वोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना च स्वशास्त्रभागिति

प्रतिग्रहीतुरपि पुत्रत्वाभावे अस्मै कस्यापि पुत्रो न स्यात् । नच
 ना भूदिति । पुत्रत्वाभावप्रयोजकपातिव्यादिदेयाभावात् अदृष्टा-
 चंत्वापभेदेतदभिप्रेत्य अनधिकारापत्तेरिति ।

समते वचनाद्यं प्रदर्शयति किन्त्वयमिति । पुत्रत्वं निविध्य, मिदु-
 र्गोत्रेण या पुत्रः संकृतः प्रविधीयते । आचूडान्तं न पुत्रः स
 इत्यनेन निविध्य पुनर्वीक्षणकारः चूडादिकरणे अतद्गुणसम्बन्ध-
 जप्रीहिणा उपनयनादिकरणे इत्यर्थः । तत् पुत्रत्वमित्यर्थः आचू-
 डान्तं न पुत्रः स इत्यनेन निविध्यस्य पुत्रतां याति आद्यत इत्यनेन
 पुनर्विधानात् निविध्यस्य पुनर्विधानं प्रतिप्रसवः । पुत्रत्वं कजमिति
 चूडाया इति अथवा दास उच्यते इत्यनस्य व्याख्या । यदि स्यादिति ।—
 'कृतसंस्कार' एवोपनयनसंस्कार इत्यर्थः । 'यतीतसंस्कार' अतिज्ञान-
 गभाष्टमाद्यादिकान् इत्यर्थः । वचनादर्थेत् यत् यद्यपि किं पुत्र्या-

पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कार-
माचारेवेति सर्व्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्व्वेषामेव प्राचां कालविशेष-
मनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतः-
सिद्धत्वात् ।

अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्र-
पुत्रत्वं निश्चित्य अन्यतद पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनक-
प्रतिपक्षहीनसाधारण्यं कथं, उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च
उभयोदाधयोरयं पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम् । अथमेव
द्वामुध्यायणो नाम द्विपिता द्विगोचरः ।

ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । तथा हारीतः । जीवति
क्षेत्रजमाह्वरखातन्त्रान्दृष्टे दामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात् । जीव-
त्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः । क्रियाभ्युप-
गमाच्चैव बीजाद्यै यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दिष्टौ बीजी

इत्यनुषङ्गात् दादय इत्यर्थः अत्र नीतरोत्तरकालदर्शनेनात् शून्यस्याप्युप-
नयनस्यजाभिषिक्तविवाहस्य तथैव युक्तत्वादिति आशङ्कः । पुत्रेष्टिपूर्व्व-
केति ।—तथाच कृतचूडस्य ग्रहणे पुत्रेष्टिः कार्य्या ग्राह्यतचूडेत्यर्थः ।
उक्तार्थस्येति ।—उपनयनादिमुख्यकालाभ्यन्तरग्रहणस्य । उक्तवच-
नेति ।—उक्तवचनस्य पितुर्गोचरेत्येत्यादिष्वचनस्य परव्याख्याने अथ वेति
प्रत्यक्षरूपे इत्यर्थः । अथमेवेति ।—द्विपिता द्विपितृक इत्यर्थः ।

क्षेत्रजस्यैवेति ।—जीवति इति ।—यथाविति शेषः । तदनुमत्या
अन्येनेत्यत्र क्षेत्रजमाह्वरित्यर्थः । अद्यातन्त्रादिति ।—क्षेत्रस्य
प्रतिपक्षरतन्त्रादित्यर्थः । मृते पत्नौ दामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात्

चेन्निक एव चेति अपुत्रबीजचेन्निकयोर्मम सत्त्वं तत्र बीजं
 यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः तथा अपुत्रेण पर-
 चेन्ने निधोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृश्यो पिण्डदाता च
 धर्मात् इति ॥ दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत गोत्ररिक्त्ये जनयितु-
 नं हरेद्द्विजः सुत इति प्राशक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहक-
 मेवास्तीति चेन्न, दत्तकादिष्वपि सर्व्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदु-
 च्यते । सर्व्वेषामेव तत् कुर्यादेकस्या हि ते स्मृता इति बोधाय-
 नदर्शनेन क्षेत्रजधर्मलाभात् । हे आह्वे कुर्यादेकस्याह्वे वा पृथ-
 गनूद्दिश्य एकपिण्डे वा दावशुकीर्त्तयेत् प्रतिगृहीतारं चोत्पाद-
 यितारं आह्वतीयात् । पुरुषादिति साङ्ख्यायनप्रवराध्याये
 सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपिण्डकत्वसिद्धिः ॥ अतएव
 सत्यापाङ्गोऽपि । नित्यानां ह्यसुव्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण
 नित्यद्वयसुव्यायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा
 दत्तकादीनां ह्यसुव्यायणवदिति सूत्रेण तद्वृत्तमतिदिशति ॥

पत्यभावेनागुप्तक्षेत्रे बीजक्षेत्रादित्यर्थः । तस्येति ।—भागिनौ
 क्षामिनौ विष्टौ महर्षिभिः । 'कृत्स्नो' दायाद इत्यर्थः । एतत्तु
 उभयोरभिसन्धाने श्रेयम् । 'एकस्या' प्रतिनिधिपुत्रत्वेन तुल्यत्वा
 इत्यर्थः । हे आह्वे इति ।—आह्वद्वयं कुर्यादित्यर्थः एकआह्वे प्रति-
 गृहीतुः जनकस्य च नामोल्लिख्य उभयोरेकैकं पिण्डं दद्यात्, एकपिण्डं
 गृहीत्वा उभयोर्नाम कीर्त्तयेदिति वार्थः, कल्पचयमिदं शक्ताप्रस-
 भेदेनेति श्रेयम् । गत्यैविकविषयेनानुष्ठानं पूर्व्ववत्पदयत्नानुष्ठान-
 कक्षणाप्रामाण्यापत्तेः । सामान्यत इति ।—दत्तकाद्यविशेषेणेत्यर्थः ।

विद्यतश्चेतद्भाष्यकारैः । नित्यद्रामुध्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्त-
कादीनामिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्कारः
परिग्रहीतृचेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरवेति ॥ एत-
द्भाष्यार्थस्तु चेन्नजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोचभागित्व
अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोचभागित्वं न यद्दी-
प्तगोचभागित्वं, यद्दीप्ता संस्कारकरणे तु उत्तरस्य परिग्रहीतृः
पूर्वत्वात् प्रधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोचमिति ।

तथाच पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्र्याः
परपरिग्रहेणार्पणं चेऽत्र जातास्तेष्वङ्गतकुलीना द्वामुध्यायणा
भवन्तीति । 'आर्पणं' ऋग्युक्तेन 'परिग्रहेण' जनकयद्दीप्तोः स्त्रीका-
रेण द्वामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तम् । द्वामुध्यायणका
ये सुहृत्तक्रीतादयः सुताः । गोचदयेऽप्यनुदाहः शुद्धमैश्वर्यो
र्थयेति । नच दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि
तत्र स्वत्वानपायेन माता पिता वा दद्यातामिति दानविध्यमुप-
पत्तेरिति वाच्यम् । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्पृष्टमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्वानपानापगाहनेरित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशक-
सर्वभूतोद्देशकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनो-
ऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव
दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यासां विस्तरः ।

क्षेत्रजघदित्यादि । न यद्दीप्तगोचभागित्वमिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ
इत्युपायोः । तेनैव प्रयत्नेन इत्यर्थः ।

अथ दत्तककर्त्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तर्बोद्धश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीत-
त्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठः न
विद्यते । इति देवसेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् । पिण्डदोऽंशहरस्यैषां
पूर्वाभावे परः पर इति याज्ञवल्करवचनाच्च । अन्यत्र सर्वचौ-
रसवत् ।

अथाहे तु विशेषो यथा जातृकणः । औरससेत्रजौ पुत्रौ
विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टः सुता दश ।
दूतरे दशदत्तकादयः । तथा पराशरः । पितुर्गंतस्य देवत्वमौर-
सस्य त्रिपौरुषम् सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टः अयेऽहनीति ।
अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । औरससेत्रजयोरपि सामान्योरेव
पार्वणाधिकारः । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति
आवात्मनास्यपुराणैकवाक्यत्वात् । औरससेत्रजयोरितिरिक्तानाम्
साम्प्रितरग्निमाधारणानमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् । श्रामुष्यायण-
स्येति कर्त्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यायनसूत्रम् । पिण्डान् यथाव-
नेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे इति । पितृभेदे
एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कर्त्तव्येदिति श्रेयः ।

अन्यत्रेति ।—मघाभाषस्यादिस्वित्त्वर्थः । द्विगोत्राणां सभावेतो
द्विगोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । पितृयोग्यं चैककार्यं जाता इति ।—
अभिसन्धानाभावेन इति श्रेयः । परिग्रहीतुरेव पितृयोग्यत्वेत्यर्थः ।
'एषां' पितृयाणां, यदि स्यापितृयाणां भाव्यासु व्यपत्तं स्यादित्यर्थः ।

प्रवराध्याये पित्र्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीतुरेव भवन्ति,
अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा स्विथं हरेयुः, पिण्डं
तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्यात्, यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य-
वचनं, दे आह्वे धुर्यादेकआह्वे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा
द्वावसुकीर्त्तयेत्, 'प्रतिगृहीतारं चोत्पादयितारं' आह्वतीयात्
पुरुषादिति । गृहीतः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव
क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च द्विपितृकत्वमित्यर्थः । अत्र आह्वभेदा-
भेदयोर्विकल्पः । न चेदं चेचजविययं सत्यापादेन दत्तकादीनां
ह्यामुध्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्वर्मातिदेशात् ।

तथा चारीतः । तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ
द्वा पिण्डौ निर्व्वपेत् एकपिण्डे वा द्वावसुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः
द्वितीये पौत्रः त्रैपितृ स्त्रीन् वाचक्षाण आसप्तमादित्येके इति । तेषां
पितृणां मध्ये बीजिनः प्रथममर्षेण चैचिणो द्वितीयमिति द्विप-
वरता । एकपिण्डे वेत्यत्र योपाध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादे-

यद्योतुदिति ।—तस्यैव यद्योतुदेवेत्यर्थः । तथाच यद्योतु- पुत्रसङ्गावे
क्रियानियमाभावे यतः पुत्रं चैचिकस्यैवेत्यर्थः । उभयो साहित्येन
कारणत्वम् । क्रियानियमे इति ।—तथाचापत्यसङ्गावे क्रियानियमा-
भावे पुत्रः चैचिकस्यैव न बीजिन इत्यर्थः । विकल्पो व्यवस्थितः
न त्वैच्छिकः तस्य दृष्टत्वात् अज्ञाप्रज्ञभेदेन व्यवस्था भोक्त्या । यद्योता
प्रथमं मृतः जनको जीवति इत्यर्थः । यदि जनक मृत इति श्रेयः
यद्योता जीवति । उभौ मृतौ आदौ जनकाय तस्य प्राधान्यादिति
भावः । समोचादिति ।—चैचिके यद्योत्र प्रथमं मृतायेत्यर्थः । प्रथमं

ककस्त्रिनेत्र दौ दातुपल्लवयेदित्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पिता-
महपिण्डे द्यामुष्यायणस्य पुत्रः तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्यामुष्या-
यणस्य पौत्र इति ।

यदि तु ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् । अथ यदि
जनकत्वादा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्यहीत्रे
दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्रादा यो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डं श्राद्धविधानञ्च चेन्निष्ठे प्राक् प्रदापयेत् । बीजिने तु
ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् । बीजिने द्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते ॥ उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ ततो
ददेत् । चेन्निष्ठादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते इति । एते-
नैकतरोपरतावपि द्विपिण्डकस्य पार्व्यणं दर्शितम् । तथा तुल्य-
न्यायेन मातृभेदेऽपि द्यामुष्यायणदत्तकस्य, पितरौ चत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा ध्रुवनित्यनेन । प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितृणां
प्रथमं निर्द्देश्यतः प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितृणाम् ।

मृताय बीजिने जनकाय दद्यात् । क्षेत्री जीवति मृताय बीजिने
द्युः पश्चात् मृते क्षेत्रिणि तस्मै अपि द्युरित्यर्थः । उभाविति-
बीजिने जनकाय इत्यर्थः । ततो ददेत् अर्थात् पश्चात् ग्रहीत्रे दद्यात्
इत्यर्थः । क्षेत्रिणि ग्रहीतरि प्रथमं न दद्यादित्यर्थः । यदि क्षेत्रिणि
प्रादौ दत्तं स्यात् पश्चात् जनकाय दीयते तदा तत् पिण्डं जनकसम्बन्धे
नोपतिष्ठते तत् श्राद्धस्यासिद्ध्या जनकत्वमिदं भवेदित्यर्थः । तथाच प्रति-
ग्रहीतुर्जनकस्य च क्षयाहे यदा यदा द्यामुष्यायणेन श्राद्धं कर्तव्यं तदा तदे-
वाभयोः श्राद्धं कर्तव्यमेव, एतत् सामेदेव पूर्वोक्तवचनादिति तात्पर्यम् ।

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिपक्षीत्या एव मातुः पित्रादिपिण्डदानं तस्य तन्मन्त्रावधारणत्वादिति । एवञ्च स हि सन्तानाय पूर्वेषां मिति हेतुवन्निगदस्वरमानैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो ब्राम्हणायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्ड्यम् । जनककुले अवयवान्वयेन प्रतिपक्षीहकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुष्यं यदाह काण्डाजिनिः । यावन्तः पित्रवर्गाः स्युर्नार्वर्द्धितकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पित्रभिः सह । दाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्राद्यैकेन तत्समम् । चतुर्थे पुत्रये द्वेदं नसादेया त्रिपौरुषीति । अग्नार्थं दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिपक्षीचादीनां पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे ब्राम्हणायणत्वे वा यावन्तः पित्रवर्गाः अथः षट् वा तार्वर्द्धिः सह तेषां योजनं सापिण्ड्यं कुर्युः । नञ् प्रतिपक्षीचादीनामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्वयः दत्तकत्वे तत्प्रतिपक्षीहपितामहप्रपितामहास्त्वयः ब्राम्हणायणत्वे तत्जनकाद्यास्तयः तत्प्रतिपक्षीचादयस्तय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्ष्वणे येषां देवतात्वं तत्पुत्रकर्तृके सापिण्डीकरणे, पि तेषामेव तत्पार्ष्वमिति आपितम् । दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसापिण्डीकरणं

अवयवान्वयेनेति शुद्धदत्तकस्येत्यर्थः । जनककुले सापिण्ड्यं शास्त्रे पौरुषं जेपभाज इति सामान्यवाक्ये दत्तभावात् । यथाच काण्डाजिमिति । अथ ब्राम्हणायणमन्त्राभ्यां दत्तवर्गीमातादीनां दृष्टव्यम् ।

तत्प्रतियहीत्वा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याश्च सह कुर्युः ।
 एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतियहीत्वभ्यां गृहीतुः पितृणां
 त्रयाणां मध्ये एकेन गृहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत्
 स्रपितृष्वपिण्डनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत्
 स्रपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे
 विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय
 इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः ।
 तदेवाह तस्मादेवेति । एषा स्रपिण्डता । तथाच लेपभाजश्चतु-
 र्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभगिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्य
 साप्तपौरुषमिति मातृपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्य-
 स्थानेन विशेषेण बाध एव ।

अतएव हारीतेन । लेपिनस्त्रीन् वाचधाणः आसप्तमादि-
 त्येके इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सद्गच्छते । तदेव संशुद्धान्यत्रोक्तम् ।
 दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्य स्यात्त्रिपौरुषम् । जनकस्य
 कुले तद्वद्गृहीतुरिति धारणेति । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष-
 सापिण्ड्याभिधानं तत् ह्यामुद्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकक्षयेन
 स्रपिण्ड्याभिधानात् । शुद्धदत्तकस्य तु गोचरित्वे जनयितुं
 श्रेद्दक्षिणः सुतः । गोचरित्वयानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति
 मातृकमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतियहीत्युक्त एव सापि-
 ण्ड्यमिति ।

यत्तु बद्धगोतरीयम् । सगोत्रेषु इता ये शुर्दनाक्रीतादयः

सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।
सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्र भजन्ते
परन्तु तेषु सापिण्ड्यं गोत्रप्राप्तये सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ
परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तच्च पुत्रान्तरवत्
आप्तपौत्रसापिण्ड्यप्रयत्नैः निषेधक सापिण्ड्यप्रयत्नदशाद्वाशौचा-
दिप्रतिषेधक वा ननु सामान्यत सापिण्ड्यनिषेधकं अत्राप्यन-
यातात् ।

अथ दत्तकागौचनिर्णयः ।

तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमगौच नाख्येय
गोत्रापिण्डनिवृत्त्या अगौचनिवृत्तेरर्थमिद्वधात् । ज्ञानुभ्यामप्यस्य तु
समयचैवागौचमिति । ब्रह्मपुराणे । दत्तकस्य स्वयन्दत्त इति नः
कीत एव च । अपविद्धास्य ये पुत्रा भरण्योऽप्यस्यैव ते । भिक्ष-
गोत्राः प्रयकपिण्डाः प्रयत्नश्रुताः स्मृताः । जनने मरणे चैव
अग्रहाशौचस्य भागिनः ॥ पराशरः । भिक्षुगोत्रं सगोत्रो वा नीत
संस्तुत्य चेच्छ्रयाः । जनने मरणे तस्य अग्रहाशौचं विधीयते । तथा
औरस्य वर्ज्ययित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पत्नीषु जातेषु

दत्तकादीनां जननमरणे त्रिपुरसप्तपिण्डानां अग्रहाशौचमात्रं
ब्रह्मपुराण इति । यतश्च अग्रहाशौचं अग्रपिण्डदत्तकस्य जननमर-
णपर्यन्तं ब्रह्मपुराणे भिक्षुगोत्रा एवपिण्डा एवपिण्डा अत्र
पिण्डा इत्यनेन तथार्थभावात् अपिण्डदत्तके तु आकाङ्क्षाद्वयेन
आमात्यसापिण्ड्यप्रयत्नदशाद्वाशौचाद्येति भावात् । यवमेव अत्रापि

च मृतेषु च । अग्नौ चान्तु चिरात् स्यात् समानमिति निश्चयः ।
 सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनक-
 गोत्रविच्छिन्तिपूर्वकयद्दीप्तगोत्रमाप्ताग्रसगोत्रदत्तकाविशेषात् अग्रा-
 ग्नौ चान्तु युक्तमेव । तथा दत्तके अष्टतोदाहे पश्चाज्जातस्यौरसश्च
 विवाहे न परिवेदनदोषः 'न वा दत्तकस्यायजसोदरात् पूर्व' विवाह-
 करणेऽपि चेति ।

ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सपिण्डविच्छेदस्य दग्धित्वात्
 तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च ह्यामुभयायणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः । नैवम् । असपिण्डा च या
 सातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रसक्ता दिजातीनां दारकर्तृणि
 मैथुने । चकारात् पितुरसपिण्डा च इति मशुवचने ग्रहीतृमात्र-
 गोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितु-
 रिति पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे
 तन्निपुषानन्तरितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन वार्यते पितृसपिण्ड-

करमृदा । भिन्नगोत्र इति । अत्रापि सगोत्रो वेत्यनेन सपिण्डदत्त-
 कस्य दग्धाद्याशेषोवाभ्यनुष्ठानात् अन्यथा तत्र सगोत्रो वा इति न
 लिखित्वा सपिण्डो वा इत्येवावदिष्यत् । दत्तकपुत्रस्य जनमादौ
 दत्तकसपिण्डानां दग्धाद्याशेषमेव येषां दत्तकत्वनिबन्धनं सापिण्डं
 तेषां जननमरणे परस्परं अग्राग्नौ चान्तुवस्था अन्यथा त्रिपुरुष-
 व्यापकसपिण्डं पृथक् स्थितं स्यात् नहीदृशव्यवहारो दृष्टचरः । न
 परीति ।—कुलटोन्मत्तचोराश्च परिविन्दन् दूष्यतीति वचनात् ।

सगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् । - यतो विवाहे न तत् साविण्ड्य-
मुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पित्रपक्षे साप्तपौरुषं
मातामहपक्षे, पाश्र्वपौरुषश्चेति न काव्यमुपपत्तिः । - तत्प्रपञ्चस्तु
तत्र तत्र वक्तव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः ।

तत्र दृश्यन्ति । एक एवौरसः पुत्र, पित्रस्य वसुनः प्रभु ।
श्रेयाणामाहुषंस्वार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । - श्रेयाणां ये तत्रांश-
भागित्वेन निबिड्भाक्तेषाम् । 'आहुष्य' दया । 'प्रजीवनं'
भरणम् ।

तथा यमः । पुत्रास्तु दादव प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । स्वयमुत्पादित
स्त्रीको दितोयः स्रुतः । । द्वितीयः पुत्रिकापुत्रो जाति-
धर्मविदो विदुः । पौनर्भवचतुर्थस्तु कालीनः पञ्चमः स्मृतः ।
पृथे च गूढोत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविष्टः सहोद्विष
दत्तः कश्चिन् एव च । कीतश्च पञ्चमः पुत्री यथोपनयते स्वयम् ।
इत्येते षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः ॥

नारदः । औरसः स्रुतजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । काली
नश्च सहोद्विष गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ पौनर्भवोऽपविष्टश्च दत्तः कीतः
स्मृतश्चाथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा दादवैते प्रकीर्त्तिताः । तेषां
षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । पूर्वः पूर्णः स्मृतोज्ज्वलो
जघन्यो धो य उत्तरः ॥ कमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि गृहमे ।

ज्यायसो ज्यायसोऽभवे जघन्यो यो य आभूयात् ॥ पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरेषां द्रविणार्द्धत्वमित्यर्थः । औरसचेवजपुत्रिकापुत्र-
पौनर्भवकानीनगृढोत्पन्नसहोदृदत्तकक्रीतस्त्रयमुपागतापविह्वयत्रक-
चनोत्पादितानभिधाय विष्णुः । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव
दायहरः स चान्यान् विभृयात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेवजगृढज-
कानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतहृचिमस्त्रयन्दत्तसहोदृापविह्वानभिधाय
पिण्डदोऽग्रहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
तथा । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे यवीयानृक्यमर्हति । वदवचेत्तु
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः । सदृशा गुणेन औरसत्तचेवज-
त्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । यवीयान् न्यूनः चेवजा-
दिरित्यर्थः । तथा औरसचेवजौ पुत्रौ पितुर्नृक्यस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थाग्रभागिनः । दश दत्तकादयः ।
हारीतः । स्वयमुत्पादितः चेवजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रि-
कापुत्रौ गृढोत्पन्नश्चेति वन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविह्वः
सहोदृः स्वयमुपागतः सहसादृष्टेत्यवन्धुदायादाः ।

मनुः । पुत्रान् द्वादश यानाह दृष्टां स्वायम्भुवोमनुः । तेषां
पद्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्भवाः । औरस- चेवजश्चैव दत्तः
हृचिम एव च । गृढोत्पन्नीपविह्वः दस्यदा वान्धवास्तु षट् ।
कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवश्च । स्वयन्दत्तश्च औरस-
षड्दायादवान्भवाः ।

बोधायन । औरसपुत्रिकापुत्रं चेन्न दत्तकचिन्मौ ।
गूढसैवापविद्वक्ष रिकथभाज प्रचक्षते ॥ कानीनस्य सहोदस्य
कोत पौनर्भव तथा । तथा । स्वयन्दत्त निषादस्य गोत्रभाज
प्रचक्षते ॥ एतच्च कानीनादीनां गोत्रमाचभागित्वकथनमोरसा
दीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽग्रहरत्वप्रतिवेधार्यम् । सहोददत्तक
क्रीतस्वयमुपागतापविद्वक्षौद्भानभिधाय औरसादीन् परास्त्व
पुनर्वशिष्ठ । यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चिदाद्याद आदेते
तस्य भागं हरेद्यु ॥

औरसपुत्रिकापुत्रचेन्नकानीनगूढोत्पन्नापविद्वक्षसहोदपौनर्भ
वदत्तकस्वयमुपागनकनकक्रीतानभिधाय देवज । एते द्वादश
पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजा परजाश्चैव सन्धा याद्व-
क्त्तिकास्तथा ॥ तेषां षड्वन्मुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषश्चापि पुत्राणामनुपूर्वा विशिष्यते ॥ सर्वे ज्ञानौरसस्यैते
पुत्रा दायकरा स्मृता । औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णां च पुत्रास्तो द्वितीयाश्रभागिनः । हीनास्तमुपजीवेद्यु
र्मासाच्छादनसम्भृता ।

कात्यायन । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे द्वितीयाश्रहरा स्मृता ।
सवर्णां असवर्णास्तु मासाच्छादनभागिनः ॥ चतुर्थ्याश्रहरा स्मृता
इति द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः ॥ वशिष्ठ । तस्मिन्नेति प्रति
गृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतियचीतपुत्र आभ्युदयिकेषु यश्चादिषु यदि

औरसेन प्रयुक्तं न स्थात् प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ अत्र नानाविध
 मुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते वृह
 स्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्र-
 कथनञ्च असंख्येयजदत्तकादिविषयं देवसकात्यायनवचनैकवाक्य-
 त्वात् । नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे सेवजदत्तकादीना
 मृक्यग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
 नन्तरनौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्विशिष्टोक्तो दत्तक
 विषये ज्ञेयः । तथा देवसकात्यायनवचने द्वितीयांशग्रहणविधि
 रत्युत्पद्यगुणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो
 यस्य हि दत्तम ॥ स हरेतैव तद्विक्रयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति
 अनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणै जातिविद्याचारैः । समग्रधन-
 भोक्ताभ्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभाग सेवजो भुङ्क्ते चतुर्थं
 पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । सेवजविषय इत्यन्ये ।
 तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य वन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वं
 सुकृत् तत्पुण्यवद्भेदेन समाधेयम् ॥ पितुरिव वन्धूनां सपि-
 ण्डानामपि दायहरत्वाद्वन्धुदायादत्वं पित्रमात्रदायहरत्वात् अवन्धु-
 दायादत्वं तेषां यद्वन्धुदायादा पून्येऽन्ये पितुरेव यद् दत्तञ्च
 पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनि
 भेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य
 भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृगेनैव
 सम्बन्धेन तादृग्दत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितं भागित्वमवधेयम् ।

एवं धनिन गुत्रान्तरसत्त्वे भृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तो-
वितांशभागित्वं नदधत्ते सर्वहरत्वमपीति । नच पौत्रस्य स्वपितृ-
योग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्त्वे तादृ-
शपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादत्तकपौत्र पितृव्यतुल्यमेवांश
सम्भतामिति वाच्यं, पुत्रस्य दत्तकस्य चतुर्थांश, पौत्रस्य तु मयात्वे
समानांश इति वैयर्थ्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृर्थादृशांशः
शास्त्रविद्वत्सखैव स्वपितृयोम्यांशतेति यद्योक्तमेव साधु । एवं रीति
प्रपौत्रेयतुष्टर्त्तयेति ।

ननु चेन्नदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽन-
धिकारं ब्रूयते । यथा यौरस्य चेन्नजचेव दत्तः कश्चिन् एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविहृच भागार्हासनया इमे ॥ कानीनश्च सहोदृश्च
क्रीत, पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च यदिमे पुत्रपांशुलाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभियेचयेत् । पौनर्भव स्वयन्दत्त
दासं राज्ये न योजयेत् ॥ तथा न चेन्नजादींस्तनयान् राजा राज्ये
ऽभियेचयेत् । पितृणां साधयेद्वित्यनौरवे तनये स्तीति ।
उच्यते । शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघ-

दत्तकस्येति । ग्रहीतुरौरसत्त्वे इत्यर्थः । स्वसमानेति ।—पुत्र पौत्र
प्रपौत्रा वा दत्तकस्वरूपं चतुर्थभागभागी यौरसत्त्वः, समांशो भव-
तीति तात्पर्यम् । ‘पुत्रपांशुला’ पुत्राद्यमा इत्यर्थः । दास्यन् पापानि
कृतिं गृह्णातीति श्रुत्येते । पुत्रपासना इति दत्तान्तमध्यपठे तु स
स्वार्थं प्रासनशब्दोऽधमवाचीतिप्रसिद्धे । जिह्वं शब्दं पितृणां साध-

वात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधक हि पूर्ववाक्यं
प्राप्तुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया सत्यराज्यमेव विषयीकरोति,
परवचनञ्च सत्यौरस्ये चैवजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् अथ
वर्णचैवजदत्तकादिविषय वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्-
स्वीकारेऽपि नानेन वचनेन चैवजदत्तकादीनां सत्यौरस्ये स्वसो-
चितान्शो निषिध्यते किन्त्वौरसमस्ये तेषामभिषेक निषिध्यौरसस्य
राज्येऽभिषेकी विधीयते । तथा च चैवजदत्तकादय सामान्य-
शास्त्रप्राप्तमश्रुत्वा समन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । नचैतदेव वर्चनं

येतु क्रुष्यादित्यर्थः । शास्त्रान्तरसङ्ग्रह इति ।—शास्त्रान्तराणु-
पूर्वपूर्वध्यामिति । विशेषशास्त्रान्तु न चैवजादींस्तनयानिति । तत्-
स्वीकारेऽपि न चैवजादीनितिविशेषशास्त्रस्याप्येवमिति । निषिध्यते
तत्र राजा राज्येऽभिषेचयेदित्यभिषेकप्रवण्यत् तावन्नापस्य निषेध
नत्वशनिषेध इति तात्पर्यम् । परवचनमिति ।—न चैवजादीनिति
परवचनमित्यर्थः । ननु न चैवजादींस्तनयान् इत्यत्र वचने यौ-
स्ये दत्तकादीनामभिषेकनिषेधात् कथं समानांशनिषेधक वचनं
अथयथादित्यादि असर्व्वेति । यदि ग्यादम्यजातीयेऽपि गृहीतेऽपि
सुत क्षत्रिदंशभाजं न तं क्रुष्याच्छेनकस्य मतं हि तदिति वचनात् ।
अन्यथा परायास्याने । वाक्यभेदे इति ।—चैवजादयः सत्यौरस्ये
राज्याश्रयं न प्राप्तुदुस्तन्यधनस्यांशं प्राप्तुयुरिति वाक्यभेदे इति ।
सामान्यत इति ।—यौरसः, चैवजदेव दत्त छत्रिम एव यः । गृहो-
त्पन्नेऽप्यपि अथ भागार्थांस्तनया इमे इति सामान्यशास्त्रं तस्यात-
मित्यर्थः । तत्सङ्कोचकाभावादिति ।—नच न चैवजादींस्तनयानिति
वचनं तत्सङ्कोचकमिति वाच्यं तत्र राज्येऽभिषेचयेदिति अथजादंश-

नाथक भिन्नविषयत्वात् । अतएव भागार्हसंनया इमे इत्यनेन
पूर्ववचने भागार्हत्य स्थायीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति
न शक्यते वक्तुं, राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भावादोनान्तु पूर्व
पूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभाव प्रथमभिधानसामर्थ्यादिति ।

एतावता प्रथम्येनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौदसेन सह
विभागप्रकारः स तु गृह्यस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा दास
दास्यां वा यः गृह्यस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदशमिति
धर्मी व्यवस्थित इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्या गृह्येण काम-

निवेधानवशमात् । उच्यमिति ।—पौनर्भावं स्ववक्ष्ये दास दास्ये न
योजयेदिति विधानात् । अन्यथा तदपश्यैयर्थ्यापत्ते न क्षेत्रजादी-
नित्यनेनेव तदर्थजाभात चौरससत्वेऽपि दत्तकादयो यथायोग्य
राज्यस्य तदितरस्य वाग्न्यस्यैव दास्यनियोजनान्तु चौरसस्येव
तदभावे क्षेत्रजादिक्रमेण राज्यनियोजनं पुनस्तमान्याभावेऽपि
पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभाव एव तत्र सपिच्छादीनां तदेव
अन्यधनान्तु समयमेव पौनर्भावादयोऽपि प्राप्नुवन्त्येव पुनत्वात्
स्वर्गात्मन्य ह्यपुनर्त्येति याज्ञवल्क्यवचनादिति ।

एतावतेति । विभागप्रकारस्तु र्थांशश्च न तु द्वितीयोऽस्त्य भात-
रस्त्वर्धभागिन इत्यनेनोक्तत्वात् विषमशिष्टत्वाभावात् । गृह्ये न
सम्भवति विषमशिष्टत्वादिति शेषः । तदेव प्रतिपादयति तस्य इति ।
दासदास्यामिति दासोऽज्ञातं दास्यामित्यर्थः । दासेनोऽज्ञा तदाधी या
यापि दासीत्वप्राप्तादिति स्मृतेः । हरेदशमिति ।—सामान्यस्येव
समं स्थादशुतत्वादिशेषस्येति न्यायात् समाश्रय एव लभ्यते । अत्र-

तोऽंशद्वयी भवेत् । मृते पितरि कुर्युः सां श्वातरम्बर्धभागिनम् ।
 चभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्कीयेन च
 दासीपुत्रस्यापौरुषेण समांशाभिधानेन पितुरनन्तर भ्रातरहितस्य
 तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दाङ्गापूषादित सति पितरि
 क्षेत्रजदत्तकादीनामौरुषेण समांशं धनमिति तु तदङ्गीशः । अन्यथा
 यत्र च 'क्षेत्रजदत्तकादीनामौरुषचतुर्थांशित्वं' तत्र तदपेक्षया अ-

भागिनः स्वभागादङ्गभागिनः तृतीयभागिनमित्यर्थः । दुहितृणां सुता
 दृते इति ।—दौहित्रादित्यर्थः । दुहितृणां सुतादृते इति दुहितु एवम्
 निर्देशात् तस्या अप्यधिकारः सूचितः तदधिकारात् पत्रा अपिकारो
 दण्डापूषादितो कथ्यते । अन्यथा दुहितृणां सुतादृते इति नोक्ता
 दौहित्रादित्येवामदित्यत् इति बोध्यम् । असतीति ।—तदङ्गीशः
 तृतीयंश इत्यर्थः । इदमतीवायुक्तं श्रमस्य दास्या जातस्य क्षेत्रज
 पुत्रतयाङ्गीकर्तव्यत्वात् न दासीपुत्रतया ऋताया विवाहिताया जातस्य
 दासीपुत्रत्वाभिधानात् कथं ऋता तु या नारी न सा पत्ररभिधीयते ।
 न सा दैवे न सा पैत्रेन दातव्यं तां कथयेद्विदुः । ऋता या दमिता
 मूल्ये सा दासीति निगद्यते । तस्या ये जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु
 स स्मृत इति वचनाभ्यां तथापि तस्योरसोऽन्तर्भावात् अन्यथा पुत्र
 दादशसत्याविरोधापत्तेः तथाचायं क्षेत्रजत्वेन सति पितरि पौरुष
 समांशं मृते पितरि तदङ्गीश उक्तं सदयुक्तिवद् अथ, तदभिप्रेत्य श्रद्धि
 तत्त्वे स्मार्तेऽप्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रागुक्तादियपुत्रजनवचनात् कथो क्षेत्रज-
 पुत्रतरमभिप्रेधात् ॥ च पुत्रो योजितामेव इदानीं व्यवहारोऽपि तथा
 जातोऽपि दासां श्रम्य कामोऽवहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युः सां
 श्वातरम्बर्धभागिमिति याज्ञवल्क्यदर्शनात् श्रम्यागमेन तथाविधा

त्यन्तविप्रकृतस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महदैषम्यं स्यात् ।
एवं सत्सु चैवजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे कृत्ता-
धिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यायाधिकारिप्रवृत्त्यायां
तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः ।

अतएव दत्तपुत्रे यथा जाते-कदापित्तौरसो भवेत् । पितु-
र्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ इत्यपि वचनं शृङ्खलिविषय एव
घोषनोपमम् । तथा शृङ्खल्य तु सर्वस्यैव नान्या भाव्योपदिश्यते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रगत भवेत् ॥ इत्यत्र वचने
शृङ्खायां भाव्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्र-
गतनित्यमेव पुत्राज्जराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरस
मात्रपरत्वे पूर्वेष्वेतन्नामनां पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।

ब्राह्मण्याद्यदत्तकस्य तु जनकप्रतिपत्तिचोदभयोरपुत्रत्वे सर्व-
रिक्त्यहरत्वं सत्यौरसे वृष्टीतस्य तु नांशहरत्वं यदनानन्तर-

चादौ नान्तेषां शब्दात्मिकाः । अतएव ब्राह्मणमप्युदात्तवचनमप्येतत्-
परम् । ब्रह्मपुराणवचनानु आदाविकार्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयो-
र्द्वयोः । पितुर्ग्रन्थं चित्वा स्यात् शब्दं तत्र समिष्टिनाम् । यथा
माता हयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् । तयो म्यात् दत्तकादेषः
अतश्चात्र परस्परम् इति ।

अतश्चेति । दत्तपुत्रे यथा जात इति । इदम् दत्तकस्याव्यक्त-
गुणवत्त्वे यथाजात इत्यभिधानात् यथाशब्दस्य गुणे सादृश्ये च यति
मन्दवद्वितीरभिहितत्वात् अन्यथा तददौश इति पूर्वप्रत्योविरोधान्
इति बोध्यम् । ब्राह्मण्यादयेति । सर्वेति ।—पूर्वभावे पर पर इति

मौरमोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसाङ्गहरत्वं यहीतुरसाधारण
 दत्तकस्य घाटशोऽत्र शास्त्रीयः तदर्हहरत्वेति । यदाह प्रवरा
 ध्याय । यद्येषा स्वासु भार्यासु अपत्य न स्यात् तदा रिक्थ
 हरेयुरिति । तथा नारद । ह्यामुष्यायणका दद्युर्वाभ्या पिच्छो
 दके पृथक् । रिक्थादर्हशभादद्युर्वीजिजेजिकयोस्तथेति । बीज
 चित्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीतुभयोपसक्तत्वं प्रगैवाभिहितम् ।

अथान्धपङ्गुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसत्वेन

वधनात् इति शेषः । यद्व्याजान्तरमिति चौरसेत्यतौ जनकग्रहीतो-
 रभयोरिति । शेषः । जनकधन इति ।—तदौरसाङ्गहरत्वं चौरस-
 त्तीयंशहरत्वमित्यर्थः । यहीतुरिति ।—घाटशोऽत्रो गुणवतां तृती-
 यांशहरत्वं निर्गुणानां चतुर्थींशरूपो वा तद्वैहरत्वं गुणवत्पक्षे चौरस
 यथांशहरत्वं निर्गुणविषये चौरसाष्टमांशहरत्वमित्यर्थः । युक्तञ्चेत्तत्
 ह्यामुष्यायणग्रह्यान्तरमौरसेत्यतौ तेमेव यहीतु सकलौङ्गदेहिक
 क्रियासम्पादनेन ह्यामुष्यायणस्य यहीतुजैकस्य—यंङ्गदेहिकक्रिया
 नधिकारिण उपकारकत्वाभावात् युद्धदत्तकस्य यहीतु आङ्गार्ह-
 देहिकक्रियाधिकारिणो विप्रकृष्टत्वेन तस्मादपि पित्रधनन्यूनाश
 यद्यथम्यौचित्यात् विधमश्रितत्वाभावात् इति । अतमे त्वौरसे पुत्रे
 तृतीयांशहरताः स्मृता इति कात्यायनीयात् चतुर्थींशहरताः स्मृता इति
 कात्यायनीयतृतीयपरम्परापठान्तरात् । प्रमाणात्तर दर्शयति यदा
 इति । यदा जनकप्रतिग्रहीतृणां वज्रवधननु शक्तिभेदात् रिक्थ
 हरेयुः सर्वमिति शेषः । विप्रैषाश्रयणादिति भावः । प्रमाणात्तर
 दर्शयति तथेति । अङ्गांश तृतीयांशमित्यर्थः ।

अथोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तदगृहीतदत्तकपुत्रादेः पिता-
महधनाधिकारः किन्तुभरणमात्रम्, अन्धादिभार्याणां भरण-
विधानेन तद्भरणस्य दण्डापपायितत्वात् । तथाहि अन्धपद्मा-
दीननाधिकारिपुत्रानभिघायाह औरसाः, चेन्नजास्त्रेयां निर्दोषा
भागहारिणः । अपुत्रा योपितत्रेयां भर्त्सयाः साधुदत्तयः ।
सतात्रेयां प्रभर्त्सया यावन्न भर्त्ससात् कृता इति । एवं गृहणा-
नन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीत-
स्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि
नांशभागित्वमित्याह । तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधा-
नके । तत् तस्मै तस्मैव वित्तस्य धः स्वामी पितुरक्षया । तथा

प्रकृत्यान्तरं दण्डयति अथेति । अथा औषादोनामित्यर्थः । औषस्य
लोभंजा अन्येषां औरसा, औषजाश्च सम्भवन्तीत्यर्थः । औरसलोभज-
गृहणात् तदगृहीतदत्तकादीनां नाधिकार इति सूचितम् अथा पुत्रिणा-
पुत्रस्य तद्वनाधिकारो भवत्येव, तस्या औरसतुल्यत्वादिति भावम् ।
प्रभर्त्सया इत्यनेनासां धनुर्धरादानं नास्तीति प्रतिपादितम् । नांश-
भागित्वमिति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः । पुत्रित्पत्तौ औरसाभा-
स्यापि विशेषत्वमिति भावः । विधानं विनेति ।—ग्रीनकवशि-
ष्टान्यतमोक्तविधानं विनेत्यर्थः । नांशेति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः ।
विधानस्यापि पुत्रित्पत्तौ हेतुत्वादिति भावः । तस्मिन् इति ।—तस्मिन्
औरसे सति दत्ते सुते जाते इत्यन्वयः, विधानके विधाने न कृते दत्ते
इत्यनुगम्यते, विधानं विना परिगृहीते दत्तके इत्यर्थः । तत् समिति ।—
धः पितुर्वित्तस्य अक्षया कृतात् स्वामी पुत्रत्वेन इत्यर्थः औरसः कृत-

मनुः । संविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनमिति । अन्यजातीयदत्तक-
स्यापि नांशभागित्वमित्याह यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि
सुतः कश्चित् । अगभाजं न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत् ।
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तरः ।

रम्येषा चन्द्रिका दत्तपद्धतेर्दक्षिणा लघु ।

मनोरमा सन्निवेशैरङ्गिणां धर्मतारणिः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीकुवेरदासा दत्तकचन्द्रिका समाप्ता ।

विधानको दत्तकादिष्व इति यावत् । तस्यैव चौरसस्य कृतविधानक-
दत्तकादेश्व तद्वत् खं सत्वास्पदीभूतं भवतीति शेषः । मनुदिति ।
विवाहविधिरिति ।—कलौ स्वधनव्ययेन विवाहनीय इत्यर्थः । वि-
वाहविधिभाजमित्युपलक्षणं यासाच्छादनभाजमपि कुर्यात् सर्वेषा-
मपि तु न्याय्य दातुं शक्या मनीषिय । यासाच्छादनमत्यन्तं यतीता-
द्यादद्वेदित्यस्य समानन्यायत्वात् । अपरस्य विशेषोऽभ्यक्ततायां
दत्तजमीमांसाटीकायां दृश्य इति । सुत इत्यनेन तस्य पुत्रत्वसुत्पद्यत
एव किन्तु याज्ञस्यैर्दक्षिणाधिकारित्वाभावेनोपकाराभावात्
नांशभागित्वम् उपकारस्य धनाधिकारप्रयोजकत्वादिति भावः । अंश-
भाजमित्यनेन यासाच्छादनदानमस्यैवेति सूचितं पूर्वोक्तवचनाच्चेति ।

रम्येति । रम्या चन्द्रिका मतल्लित्वा रम्या रमणीया इत्यर्थः ।
रमणीयत्वे हेतुमाह दत्तेति । दत्तपद्धतेर्दक्षिणविधानपद्यस्य लघु शीघ्रं
दक्षिणा प्रकाशिका इत्यर्थः । अन्यचन्द्रिका विषयेन दक्षिणा इत्यन्तं
लघु दक्षिणा इति भावः । 'सन्निवेशैः' सम्यगभिनिवेशैः । 'रङ्गिणा'

उत्साहिना । 'मनोरमा' चित्ताकर्षिणी । 'धर्मसारिणी' दत्तकविषयक-
धर्मस्य उद्धारिणी इत्यर्थः । श्रीरघुमणिविद्याभूषणकृतिरियम् इति
प्रसिद्धिं व्यक्तिन् स्तोत्रे तन्नामोत्कीर्तनप्रसिद्धिश्च । प्रथमचरणप्रथ-
माक्षरद्वितीयशेषाक्षरद्वितीयप्रथमचतुर्थशेषाक्षरैः रघुमणिरिति ना-
मोद्भूतश्च इदमस्मर्थं न रोचते इति ।

न यत्तु सुदुरूहशक्यवटितत्त्वार्थं गुह्यं सर्वथा

टीका त्वर्थविसंयुक्ता कचन मे वाक्यप्रलापोऽप्रमा ।

सहि. कौतुकबुद्धित 'किमिति सा नो दृश्यते सादरं

तेनैवार्थवती कृतिर्मेन भवेत् प्राण्यं' विदा बोध्यम् ॥

इति श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिविरचिता दत्तकचन्द्रिकाया वाच-

संवाधनी नाम टीका समाप्ता ।

সঙ্কীৰ্তনের নিমিত্ত বিজাতীয় পুত্রও গ্রহণ করিতে পারে কিন্তু
ঐ পুত্র গ্রহীতাব্য, ধনাদিকারী ও শ্রাদ্ধাদিকারী হইতে পারে
না কেবল ঐগাছাদিন পাইতে পারিবে ৩।১১। ১০।

ব্রাহ্মণের আদিপুরুষকে গোত্র বলে এইনিমিত্ত ক্রত্ৰিযাদির
তাহা সম্ভব হয় না বটে তথাপি পুৰোহিতের গোত্রই তাহা-
দিগের গোত্র ৩।১০। আগমননিষ্ঠের মধ্যে ব্রাহ্মপুত্রকে অগ্নে
লইবে তৎপক্ষে অষ্টপুত্রগ্রহণ নিষিদ্ধ, গৃহীত হইলে অগ্নিক নহে
বটে কিন্তু তদ্ব্যন্য গ্রহীতা পাপী হয় এবং সেই পুত্রও প্রশস্ত হইবে
না ৩।১৫। অন্য পুত্রগ্রহণের ন্যায় ব্রাহ্মপুত্র-গ্রহণবিষয়েও
বিধানের আবশ্যক তদ্ব্যতিরেকে পুত্রবসিক্তি হয় না ১।৭। ৩।
অপুত্র্য স্ত্রী সপত্নীপুত্রসঙ্গে দত্তকান্তর গ্রহণ কবিত্তে পারে না
করিলে, অগ্নিক ৯।২। অকৃতদার 'এবং' বিবাহোত্তর
মাহার স্ত্রীবিয়োগ হইয়াছে তাহারাও দত্তকগ্রহণ কবিত্তে পারে
৯।১০। বহুপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে কিন্তু ঐপু-
ত্রক ব্যক্তি ও একপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে না।
একপুত্রক ব্যক্তি ঐ পুত্রকে দ্ব্যমুখ্যায়ণ কবিত্তে পারে ৩।১৪।
কিন্তু যে কোন ব্যক্তি হউক, জ্যেষ্ঠপুত্র দান কবিত্তে পারে
না দান করিলে তাহা অনিষ্ট। কারণ জ্যেষ্ঠপুত্র শ্রাদ্ধাদি-
করণে মুখ্য হয়। ভর্তার অনুমতিতে স্ত্রীলোকও পুত্র দান
কবিত্তে পারে। পতি দূরস্থ থাকিলে কিংবা পতির স্ত্রুত্বাভে
স্বামী বিনা অনুমতিতেও পুত্রদান কবিত্তে পারে ১০।১২।

পুত্রগ্রহণকালে রাজা এবং জাতিবর্গকে ব্যবহারসৌকর্যের
নিমিত্ত জানাইতে হইবে ১০।১৩। রাজা পুত্র থাকিলে
অন্ততঃ আমদানীকে জানাইবে। কোন কারণবশতঃ রাজা

এবং জাতিকে জানান না হইলেও। পুত্রদ্বৈত অসিদ্ধি হয় না। শূদ্র দৌহিত্র ও ভাগিনেয়কে দত্তক কবিত্তে পাবে কিন্তু ভ্রাতৃগাঙ্গি পাবে না ৩৮। বাহাব সাত্তাতে মিয়োগ দ্বারা পুত্রোৎপত্তি কবিত্তে পাবে এমন সপিওনস্তানকে লকল বর্ণই দত্তক কবিত্তে পাবে বিরুদ্ধসম্পর্কীয় সন্তানকে কেহ দত্তক কবিত্তে পারে না ১০। ১১। শৌনকবশিষ্ঠাশ্রুত যে কোন বিধানে পুত্রগ্রহণ কবিলে পুত্রহসিদ্ধি হয় ১২। ১। গ্রহীতা যদি ভ্রাতৃগ হইত তবে আচার্য্যকে বধাশক্তি দক্ষিণা দিবে ১২। ১০। বাজা সমুদয়রাক্ষ্য একবৎসরের যত কবজাদার হয় তাহাব অর্দ্ধেক দক্ষিণা দিবে ১২। ১২। বৈশ্যের মুখ্যকল্প তিনশত সুবর্ণদক্ষিণা, গধ্যমকল্প তিন শত নৌপ্যমুদ্রা দক্ষিণা, ন্যূনকল্প ৩০০ পয়সা দক্ষিণা এবং শূদ্রের একবর্ষের বেতন ১২। ১৭। অসমর্থ হইলে লকলেই শস্ত্যমুগাবে দক্ষিণা দিবে। তিত্তিরিশাখিবা বৌদাননোক্তবিধানদ্বারা পুত্র গ্রহণ কবিলে ১২। ১৮। উক্ত শাস্ত্রীয় বিধান ব্যতিবেকে গৃহীত পুত্র সিদ্ধ হইবে না কেবল-মাত্র ঐশাঙ্ক্যাদিনভাগী ও বিবাহযোগ্য হইবেক ১৩। ১৪।

গ্রহণের পরক্ষণেই গ্রহীতার পুত্রহসিদ্ধি হয় একমাত্র গ্রহণের পূর্বে জনক যে লকল সংস্কার কবিবা থাকেন সে লকল সংস্কার গ্রহীতাকে কবিত্তে হইবে না অবশিষ্ট সংস্কারমাত্র করিত্তে হইবে ১৪। ১৬। সংস্কার শবীনশুদ্ধিজনকব্যাপার একমাত্র যদি জনক পূর্বকর্তব্য সংস্কার সম্পাদন না করিয়া থাকেন গ্রহীতা সে লকল সংস্কার সমাধা কবিবেন ১৫। ২।

উপনয়নমাত্র সংস্কারেও পুত্রহসিদ্ধি হয়। শূদ্রের বিবাহ মাত্র সংস্কারেই পুত্রহসিদ্ধি। উপনয়নমাত্র সংস্কারে যে

পুত্রত্ব হয় ১৫। ৩। তাহা ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে
 ১৫। ৫। পুত্র পবিত্রতাবিশেষে উপনয়নের, মুখ্য কালই ধরিতে
 হইবে অর্থাৎ ব্রাহ্মণের গর্ভাষ্টমবর্ষে ক্ষত্রিয়ের গর্ভৈকাদশে
 বৈশ্যের গর্ভদ্বাদশে। ইহার পবে অসংস্কৃত পুত্রগ্রহণ করিলেও
 পুত্রতা সিদ্ধ নহে। কৃতচুড়পুত্র গ্রহণ করিতে হইলে পুত্রোষ্টির
 আবশ্যকতা অকৃতচুড় গ্রহণে পুত্রোষ্টির আবশ্যকতা নাই।
 পুত্রোষ্টি কেবল ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে বিহিত ১৮। ৭।
 সূতরাং শূদ্রের পক্ষে সংস্কারগাত্রেই পুত্রত্ব সিদ্ধি ১৮। ৮।।
 শূদ্র অকৃতদান ষোড়শবর্ষীয় বালককেও দত্তক করিতে পারে
 তাহার পবে গ্রহণ করিতে পারে না। ১৭। ২।

কৃতচুড় পুত্র গ্রহণে 'এপুত্র আশ্রয়িণেব উভয়েবই পুত্র হইবে'
 যদি একপ অভিসন্ধি থাকে তবে ঐ পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইবে
 অভিসন্ধি থাকিলেও অকৃতচুড় পুত্র দ্ব্যমুখ্যায়ণ হইতে
 পারে না।

দত্তককর্তৃকশ্রাদ্ধনির্ঘ্য।

১৮।

দত্তকগ্রহণানন্তর ঐবন উৎপন্ন হইলে গ্রহীতার আত্মাদি
 মণিপ্রীতবগাত ষোড়শপ্রবান শ্রাদ্ধে ঐ ঐবসেবই অধিকার
 ভৎসন্তে দত্তকের অধিবাস হয় না ২২। ৩। অন্য সকল
 প্রকার শ্রাদ্ধে ঐবন ও দত্তক উভয়েবই অধিকার হয়
 ২২। ৬। অর্থাৎ মৃতভিগিতে সারিক ঐবন ও ক্ষেত্রজ
 পুত্রই পার্জণ করিবেক ২২। ৭। অন্যপুত্র একোদ্দিষ্টবিধানে
 শ্রাদ্ধ করিবেক। নিরগ্নিব সর্গদাই একোদ্দিষ্টবিধানে শ্রাদ্ধ
 ব্যবস্থা ২২। ১৪। গ্রহীত্ৰীমাতার পিতাদি শুদ্ধ দত্তকের

মাতামহাদি হইবে । ২২ । ১৭ । দ্যামুখ্যায়ণেব গ্রহীত্ৰীণাতান
পিত্রাদি এবং জননীৰ পিত্ৰাদি মাতামহাদি হইবে । অকৃত
দার এবং বিবাহানন্তৰ যাহাব স্ত্রী মবিয়াছে তদাহীত
দত্তকের মাতামহ পক্ষ থাকিবে না ।

দত্তক সাপিণ্ড-নির্ণয় ।

জনককুলে অবগম্যয়গাপিণ্ড গ্রহীতৃপক্ষে পিতৃদানাত্মকে
ত্রৈপুরুষিকসাপিণ্ড অর্থাৎ গ্রহীতাব পিতামহেব পিতামহ
প্রভৃতি পুরুষদ্বয়ে সাপিণ্ডানিহিত্তি । ২৫ । ৫ ।

দত্তকের অশৌচনির্ণয় ।

জনককুলের জননমরণে দত্তকেব অশৌচ হয় না ।
২৭ । ১০ । এবং জনকাদিবও তজ্জপ । দ্যামুখ্যায়ণে দত্তকের
উভয়কুলে অশৌচ হইবে ২৭ । ১১ । গুগোত্রসপিণ্ড দত্তকেব
গ্রহীতাব মরণে সামান্ত সাপিণ্ডানিমিত্ত দশরাত্রাশৌচ হইবে ।
কারণ সপিণ্ডদত্তকে কি অশৌচ হইবে এমন আকাঙ্ক্ষা হয় না
এজন্য সামান্য সাপিণ্ডানিমিত্ত দশবাত্রাশৌচ না হইবার
কোন সম্ভাবনা নাই । অন্যত্র ত্রিবাত্রাশৌচ । দত্তকের
জননমরণে দত্তজননাদিকালভেদে অশৌচভেদ হইবে না ।
২৮ । ২ । দত্তকেব মরণমাত্রেই ত্রিবাত্রাশৌচ হইবে ।
দত্তকগ্রহণেব পব যদি স্তনস্পৃশ জগ্নে তবে ঐ দ্যোষ্ঠদত্তক
থাকিতেও যদি বয়ঃকনিষ্ঠ স্তবগ বিবাহাদি করে তবে দ্যোষ্ঠ
কনিষ্ঠেব পবাবেদনাদিনিমিত্ত দোষ হইবে না ২৮ । ৩ ।
দত্তকের জনক পক্ষে সপ্তপুরুষ এবং মাতামহপক্ষে পাঁচপুরুষ
সপিণ্ড বিবাহবিষয়ে ত্যাজ্য হইবেক ২৯ । ২ ।

দত্তকের ধনবিভাগব্যবস্থা ২৯।৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর যদি ঔরসপুত্র জন্মে তবে ঔরসবান্ দত্তক-
 তৃতীয়ভাগ এবং নিষ্ঠুর দত্তক চতুর্থভাগ পাইবে ৩২।৭। দত্তক-
 বেগন পিতার ধনে অধিকারী শুদ্ধপ পিতামহাদি এবং মাতা-
 মহাদি বন্ধুর ধনেও অধিকারী হয় ৩২।১৮। ইহা দত্তক-
 চত্বিকার মতে বোধ হয় বটে কিন্তু অনেক মুনিবচনে বদ্যাপি
 পূর্বষট্ঠকমধ্যে দত্তকের গণনা করেন নাই তথাপি সকল স্মৃতি
 হইতে গন্যস্মৃতির আধাণ্য নমু পূর্বষট্ঠক মধ্যে দত্তকের গ্রহণ
 করিয়াছেন এবিধায় নিবন্ধুরা এই ব্যবস্থা স্থির করিয়াছেন যে
 দত্তক সগোত্রবন্ধুর ধন পাইতে পারিবেন ভিন্নগোত্রবন্ধু মাতা-
 মহাদির ধনে অধিকারী হইবেন না। উদয়নারায়ণ আদালত
 পর্য্যন্তও এই ব্যবস্থা চলিতেছে এবং এক্ষণে মীমাংসার সকল
 বচনের সমাধাও হইয়া উঠে যে, যে যে মুনি দত্তককে বন্ধুদায়াদ
 বলেন নাই সে বন্ধু অসগোত্রবন্ধু অর্থাৎ মাতামহাদিরূপ বন্ধু
 জানিবে। আর যে যে মুনি বন্ধুদায়াদ রূপে দত্তককোপরি-
 গণিত করিয়াছেন সে সগোত্রবন্ধু পিতামহজ্যেষ্ঠভ্রাতৃভ্রাতৃ
 জানিবে ইহার প্রমাণ ২১৫ পৃষ্ঠা নমু সংহিতায় ১৫৮ সংখ্যক
 শ্লোকের টীকা স্মৃতি করিলে পাইবে। পিতৃধনে হউক বা
 পিতামহাদিধনেই হউক দত্তক পুত্র, পৌত্র, অপৌত্র আপন
 যোগ্যাংশ অর্থাৎ তৃতীয় বা চতুর্থ অংশ মাত্র পাইবে ৩৩।১৩০।
 ঔরসপুত্র পৌত্র অপৌত্রের নমানাধিকারী হইতে পারিবেন না
 ৩২।৩১। ঔরসগণ্যেও দত্তক স্নাত্যের যোগ্যাংশ পাইতে
 পারিবে বটে কিন্তু স্নাত্য নিম্নোক্তনে অধিকারী হইতে পারি-

বেক না ৩৩। ৭। তাহাতে কেবল ঔবসেবই অধিকার।
 দত্তকেব তৃতীয়াংশ চতুর্থাংশ পাইবার যে ব্যবস্থা সে কেবল
 ব্রাহ্মণাদিবর্নব্রহ্মণ্যেব পক্ষে জানিবে। শূদ্রেব পক্ষে নহে।
 পিতাব সম্ভে শূদ্রেব দাসীপুত্র ঔবসপুত্রেব তুল্যাংশ পায়
 ৩৫। ৭। পিতাব অবগোস্তব দাসীপুত্র ঔবসেব তৃতীয়াংশ
 পায় ৩৬। ৬। ঔবসপুত্র না থাকিলে দাসীপুত্র, স্ত্রী, কন্যা
 দৌহিত্রসম্ভে ক্রমে তাহাদিগেব তুল্যাংশী হয় ৩৭। ১।
 এই মিনিস্ত ঔবসসম্ভে পিতাব জীবদশাব দত্তক ঔরসেব তুল্য
 ভাগ পাইবে তদভাবে ঔবসেব তৃতীয় ভাগ পাইবেক। যদি
 জনক গ্রহীতাব ঔবস না থাকে তবে দ্যামুখ্যাগণ দত্তক সমস্ত
 ধনে অধিনারী হয় ৩৭। ১২। ঔরসসম্ভে গৃহীতদত্তক অধিকারী
 নয় ৩৭। ১৩। গ্রহণের পর উভয়েব ঔবস জন্মিলে জনকের
 ধনে ঐ দত্তক ঔবসেব তৃতীয়াংশভাগী হয় ৩৮। ১। আন
 গ্রহীতাব ধনে গুণবান্ দত্তকেব বর্ধাংশভাগিহ নিষ্ঠুগদত্তবেস
 অষ্টমাংশভাগিহ ৩৮। ২। অক্ষ, পক্ষ প্রভৃতি অনধিকারী
 পুত্রেব ঔবস, ক্ষেত্রক্ষ পুত্রেই পিতানহাদিন ধনে অধিকারী
 হয়। উহাদিগেব গৃহীত দত্তকাদি পুত্র অধিকারী নহে
 ৩৮। ৭। অক্ষাদির ভাব্যা ভক্তাচ্ছাদন পাইবে ৩৯। ৫।
 বন্যাবা বিবাহপয়স্ত্র আগাম্ছাদন পাইবেক ৪০। ৬। অক্ষ
 প্রভৃতি পর্যাসস্ত পুত্র খাদিতেও দত্তক পুত্র করিতে পাবে।
 কারণ পিতোদকাদি দান জনা পুত্রগ্রহণ বনিবার আবশ্যক,
 অক্ষাদিপুত্রেব পিতাদিগানে অধিকার নাই।

দত্তকগ্রহণপ্রয়োগঃ ।

গ্রহণাৎ পূৰ্ণদিনে কৃত্তোপবাগঃ পনদিনে কৃত্তনিত্য-
 ক্রিয়ো যজ্ঞমানঃ কুশহস্ত আচম্য বিষ্ণুং সৃষ্টা নাবাযণায়
 গন্ধপুষ্পং দত্তা অস্তিবাচনং কুৰ্ধ্যাৎ । ওঁ কর্তব্যোহস্মিন্ পুত্র-
 প্রতিগ্রহবর্ষনি ওঁ পুণ্যাং ভবন্তো ব্রহ্ম । ওঁ পুণ্যাং ইতি
 প্রতিবচনং ব্রাহ্মণঃ ত্রিঃ ক্রয়াৎ । এবং যদিং যন্তিকঃ । প্রতি-
 বচনে তু ঋক্যতাৎ । যন্তীতি ত্রিঃ ক্রয়াৎ । শুম্ভত্বে বৎসং যন্তি
 ভবন্তো ব্রহ্ম ইত্যেবং ক্রয়াৎ । ব্রাহ্মণঃ যন্তীতি প্রতিবচনং
 বদেৎ । ততঃ স্যামবেদী ব্রাহ্মণঃ ওঁ অস্তি সোমোহয়ং সূতঃ
 পিতৃভ্যোহস্য মরুতঃ উতোন্য বাজোহস্মিনা আদিত্যাং বিষ্ণুং
 সূর্যাং ব্রহ্মাণঞ্চ ব্রহ্মপতিং ওঁ যন্তি ৩ । যজুর্কেদী তু যন্তি ন
 ইন্দ্রো ব্রহ্মজনা যন্তি নঃ পুষা বিশ্বদেবাঃ যন্তি ন ঠার্কোহনিত্রিষ্টে-
 নসিঃ যন্তি নো ব্রহ্মপতির্দধাতু ওঁ যন্তি ৩ । ইতি পঠিত্বা
 কৃত্তান্ বিবিনেৎ । ততঃ ব্রতান্ননিঃ । ওঁ সূর্যঃ সোমো নগঃ
 কালঃ সক্ষ্যে ভূতান্যহং পাবনোদিবপতির্ভূমিনাকাসঃ
 খচনান্নরা ব্রাহ্মাঃ শানননাস্থায় কল্পধনিহ বস্মিধিৎ ।
 ততঃ এতে গন্ধপুষ্পে ওঁ আদিত্যাদিনবগ্রহেভ্যো নমঃ
 এতং গণেশাঢ্যপকদেবতা ইন্দ্রাদিদিবপালান্ গুরুং ব্রাহ্মণান্
 পূজয়েৎ । ততঃ মরুতং সূর্যাৎ । ত্রিবিষ্ণুবোত্তংসদস্য অনুকে
 নাসি অনুকে পক্ষে অনুকতির্নো অনুকণোক্তঃ ত্রিমরুদেববর্ষা
 (শুম্ভত্বে) অনুক স্যামঃ অপ্রতাপপ্রযুক্তগৈতুক-কপালাক-

পুমানবকজ্ঞানস্বারা ত্রীপবনেশ্বনজ্যোতীতাবৎ আশ্রয়বংশবকার্ষণ
 মনু ব্রহ্মস্রুতি-বশিষ্ঠ-শৌনক-পরাশরাদিঋষিবাচ্যাসুগানেণ স্ব-
 শাখোক্তবিধিনা পুত্রপ্রতিগ্রহমহং করিষ্যে ইতি গন্ধল্যা
 তৎ সূক্তং পঠেৎ । বখা গানবেদী তু দেবো বো অবিগোদা
 পূর্ণা বিবষ্টানিচৎ উবা সিদ্ধধনমুপবা প্রাণুধনাদিবো দেবো
 হতে । গজুর্দেবী তু ওঁ বখাঐতো দুবমুদেতি দৈবং তদ্বনুগন্ত
 তথৈবেতি দ্ববং গমং জ্যোতিষাং জ্যোতিরেকং তন্মে মনঃ
 শিবগন্ধলমস্ত । গন্ধলিতার্থাঃ সিদ্ধাঃ সন্ত মনোবখাঃ । শত্ৰুণাং
 বুদ্ধিনাশায় সিতানামুদয়াং চ । অন্নমাবস্তঃ শুভাং ভবতু । ততঃ
 সর্গবিশ্ববিঘাতার্থং গণপতিং পাদ্যাদিভিঃ সম্পূজ্য ব্রাহ্মণং
 হোতারাং আচার্য্যং গদগ্যঞ্চ মনুমাং ।

বর্জা, ওঁ গাধু ভবানান্তাং । ব্রাহ্মণঃ ওঁ গাধ্বহমানো ।
 কর্তা, ওঁ অর্চনিস্যামো ভবন্তং, ব্রাহ্মণঃ ওঁ অর্চয । ততো
 বহ্মালঙ্কারাদিভিঃ চুর্কাকর্থে দক্ষিণং জানুং প্রাণুং বিকুনোং
 তৎগদদ্য অমুকে মাসি অমুকে পকে অমুকৃতিধৌ মৎসকলিত
 শৌনকাহু্যক্তবিধিনা পুত্রপ্রহণকর্মণি ব্রহ্মকর্মকরণায় অমুক
 গোত্রং ত্রীঅমুকদেবশর্মাণং এতিঃ পাদ্যাদিভিবভার্জ্য ভবন্ত-
 মহং ব্রণে । ব্রাহ্মণঃ ওঁ ব্রতোহস্মি (কর্তা) বাখাবিহিতং ব্রহ্মকর্ম
 কুরু । ব্রাহ্মণঃ ওঁ বখাজ্ঞানং লবনানি । এবং হোত্রাদিকং
 ববয়েৎ । ততো হোতা বেছ্যপসি উপবিশ পঞ্চগব্যং শোণয়েৎ ।

তত্র নামবেদী তু । গায়ত্র্যা গোমুহং । গাবশ্চেব্দ্যানন্তব
 ইতি গোমহং । গব্য পুনোহবাশুবেতি দুহং । দধিরাবু ইতি
 দধি । ইতবতীতি ইতং । ঘোরাণ ইতি বৃশোদহং ।

বজুর্দেবী তু গায়ত্র্যা গোমুহং । ওঁ গন্ধবারাং চুবাধবাং

নিত্যপুষ্ঠাং কৰীষীং কেশবীং সৰ্গভূতানাং তামিহোপ-
 স্রযে শ্রিয়ং । ইতি গোনমং । ওঁ আপ্যায়ন্ত সনেতু তে বিখতঃ
 সোন ব্রষ্ঠং ভবাবাক্ষস্ত নদথে । ইতি দুষ্ণং । ওঁ দধি-
 ফান্নোহকার্ষ্যং জিহ্বাবাক্ষস্ত বাজিনঃ স্রবভিনোমুখাবনং ঐণ-
 তামুংসি তার্ষ্যং । ইতি দধি । ওঁ তেজোগি শুক্রস্ত্রান্নতমসি ।
 ধামনামাগি শ্রিয়ং দেবানামনামৃষ্টং দেববজ্রনং । ইতি দ্বতং ।
 ওঁ দেবস্ত ত্বা সবিতুঃ প্রসবেশিনো বর্ষভভ্যাং পুষ্যোঃ হস্তাভ্যা-
 মাদদে ইতি কুশোদকং ।

ইত্যাদিনা পঞ্চগব্যং শোধয়িত্বা প্রণবেণ সৰ্গমেবীকৃত্য
 বেদীং শোধয়েদনেন মজ্জেন ওঁ বেদ্যবেদিঃ সমাপ্যতেবর্হিবা-
 বর্হিবিদ্মি যম্ । যুপেনযুপআপ্যায়তে প্রণীতোহমিবমিনা ।
 ততো বেদ্যাঃ উপনি চক্ষাতপং বগ্নীযাদনেন মজ্জেন ওঁ উর্দ্ধউবণ
 উতয়ে তষ্ঠাদেবো নঃ সবিতা ॥ উর্দ্ধোবাক্ষস্ত সবিতা
 যদেঞ্জিভির্কাগাভিবিহ্সয়ামহে ॥ ততোবেদ্যাঃ পূর্কে পঞ্চ-
 ঘটানানোপ্য বজ্রেনাচ্ছাদ্য মধ্যকঠৈতুর্ষযিত্বা ঘটং স্থাপয়েৎ ॥
 যথা ওঁ ভুবগি ভুনিবাক্তোতি মজ্জেন ভুনিং । ওঁ ধাত্তমগীতি
 মজ্জেন ধাত্তং । ওঁ আদ্বিজকলসমিত্তিমজ্জেন কলং । ওঁ
 ধন্ননাগেতি মজ্জেন পল্লবং । ওঁ যাঃ কলিনীবিত্তিমজ্জেন কলং ।
 ওঁ সিংহোনিবেতি মজ্জেন সিংহনং । ওঁ বক্রগন্যোত্তস্তন-
 গগীতি ইতি মজ্জেন কলং । ওঁ শ্রিশতে ইতিমজ্জেন পুষ্পং
 সৰ্গতীর্ণোহুবং বাসি সৰ্গমেবনমসিত । ইত্যং ঘটং সমাপ্রাচ্য
 তিষ্ঠ দেব যগৈঃ সত ওঁ ত্রিরোভবনীড়দআশুর্ভব পৃগুর্ভব
 বাহর্গনুশৃঙ্গদগ্নময়ে প্রণীযবাহন । ওঁ স্বাংস্বীং ত্রিরো-
 ভব ইতি ত্রিরীকরণং ॥ ততোবেদ্যাঈশানে শাস্তিকলসমারোপ্য

তত্র পঞ্চবহ্নানি নিঃক্ষিপ্য বস্ত্রযুগ্মেনাচ্ছাদ্য দধাক্তেন ভূষয়িত্বা
 ও বরাণশ্চোত্তমমনি বরুণস্ত্র্য বস্ত্র গর্জনীস্থ বরুণস্ত্র্যস্ত বদ-
 ন্তনি বরুণস্ত্র্য বস্ত্র বদনুমনি বরুণস্ত্র্য বস্ত্র বদনীমাগীদ ইতি
 যত্রেণ কলেম পূবয়েৎ ॥ ততোবেদীমধ্যে পঞ্চবর্ণঔতিব্যা গর্জ-
 ন্তোভ্রমণ্ডলং অথবাষ্টদলপদ্মং নির্মায় তন্মধ্যে শালগ্রামশিলাং
 তত্তদেবতাকপস্বর্ণময়ীং প্রতিমায়া সংস্থাপ্য পূজয়েৎ ॥ তত্র
 ক্রমঃ । তত্রাদৌ সামান্ত্যার্ঘ্যভূতশুদ্ধাদিকং বিধায় পূজয়েৎ ॥
 ততঃ প্রথমঘটে গণেশং ধ্যান্ত্রাবাহু দশোপচাৰৈঃ পঞ্চো-
 পচাৰৈবর্বা পূজয়েৎ ॥ দ্বিতীয়ঘটে সূর্য্যং ধ্যান্ত্রাবাহু পূজয়েৎ ॥
 তৃতীয়ঘটে বিষ্ণুং ধ্যান্ত্রাবাহু পূজয়েৎ ॥ চতুর্থঘটে শিবং ধ্যান্ত্রাবাহু
 পূজয়েৎ পঞ্চমঘটে দুর্গাং ধ্যান্ত্রাবাহু পূজয়িত্বাত্তৈব আদিত্যা-
 দিনব্রহ্মহানু ইন্দ্রাদিদশদিকপাশাংষ্ট পৃথকপৃথগাবাহু পূজয়েৎ ॥
 ততঃ শান্তিকলসে বরুণং ধ্যান্ত্রাবাহু যথাকৃত্যুপচাৰৈঃ পূজ-
 য়েৎ । ততোগণপতিং প্রজাপতিং বিষ্ণুং ধর্ম্মঞ্চ ষোড়শোপচাৰৈঃ
 পূজয়েৎ । তত্রাদৌ গণপতিং পূজয়েৎ । ধ্যানং যথা ও ধর্ম্মং
 স্থলভূমুং গজেন্দ্রবদনং লম্বোদরং সুন্দরং প্রম্যন্দমদগন্ধলুক-
 মধুপব্যালোলগণ্ডস্থলং মস্তাঘাতবিদ্যাবিত্তানিরাধিরৈঃ সিন্দূর
 শোভাকবং বন্দে শৈলমুত্তামুত্তং গণপতিং সিদ্ধিপ্রদং বাগদধা ॥
 ইতি ধ্যান্ত্রা শিরসি পুষ্পং দত্ত্বা বিশেষার্থ্যং কৃত্বা পুনর্ধ্যান্ত্রা
 শালগ্রামে প্রতিমায়ায়া পুষ্পং দত্ত্বা ও তুর্ভবঃ স্বর্ভগবন্ গণপতে
 ইহা গচ্ছ ইহাগচ্ছ ইহ তিষ্ঠ ইহ তিষ্ঠ ইহ সন্নিসেহি ইহ সন্নিসদ্ধপ
 নম পুষ্পাং গুহাগ ইত্যাদিনাবাহু ষোড়শোপচাৰৈঃ পূজয়েৎ ॥*

* উপচারবিণতয়ো দেবতাঃ যথা,—আসনে চন্দ্রবংশে নমঃ এবং
 ক্রমেণ পাদ্যে বরণায় অর্ঘ্যে বিকবে, আচমনীয়ে বরণায়, মধুপর্কে

চাৰৈঃ পূজয়েৎ । যথা ওঁ পিতৃভ্যো নমঃ । ৫ । ওঁ কুলদেব-
তাভ্যো নমঃ । ৬ । ওঁ গুরুভ্যো নমঃ । ৭ । ওঁ অগ্নয়ে নমঃ ।
৮ । ওঁ সূৰ্য্যনাবিভ্রো নমঃ । ৯ । ওঁ বাববে নমঃ । ১০ । ওঁ
সূৰ্য্যায় নমঃ । ১১ । ওঁ প্রজাপত্যে নমঃ । ১২ । ওঁ দৌমায়ে
নমঃ । ১৩ । ওঁ দিবে নমঃ । ১৪ । ওঁ পৃথিৱ্যৈ নমঃ । ১৫ । ওঁ
ভূৰ্ণমঃ । ১৬ । ওঁ ভুৱৰ্ণমঃ । ১৭ । ওঁ অৰ্ণমঃ । ১৮ । ওঁ ভুৰ্ভুৱঃ
অৰ্ণমঃ । ১৯ । ওঁ অগ্নয়েঐচ্ছিকৃতে নমঃ । ইতি পূজয়িত্বা
অগ্ন্যহোক্তবিধিনা কুণ্ডস্থিত্তে বাপি বহ্নিস্থাপনং কৃত্বা
হোমং কুৰ্য্যাৎ ।

অত্র প্রাদর্শনার্থং যজুর্কোদোক্তকৃণ্ডিকা লিখ্যতে ।

তত্র পবিকৃত্তনভূমৌ চতুর্ভুজিতং স্থণ্ডিতং বৃদ্ধা গোম-
যেনোপলিপ্য কুশনহিতাগনে উপবিষ্টঃ কৰ্ত্তা উত্তরগ্যাং
দিশি অভ্রাক্ষণার্থং কুশকুম্বননহিতং জলপাত্রং ভূমৌ নিধায়,
দক্ষিণং জাহ্নু ভূমৌ পাতয়িত্ব। দক্ষিণহস্তানানানিকাকুষ্ঠাভ্যাং
কুশপত্রমেকং গজদাঁকারকাষ্ঠং গৃহীত্ব। বা তদুপধেন প্রাদেশনাত্র-
প্রানাগপ্রাগপ্রনেখাত্রমং বৃদ্ধা অকুষ্ঠানানিকাত্যাং রেখাস্তংকনং
গৃহীত্ব। ঐশান্য্যং দিশি ও নিবন্তঃ গবানস্থনিত্তি মন্ত্রেণ
নিক্ষিপেৎ ।

ততঃ পূৰ্ণস্থাপিতজলে নৈখাভ্যাসকণ কৃষ্ণা অৰ্দ্ধমক্ৰিণে
 কাণ্ডেপাত্ৰাৎ নবশরাবস্থং বা অধিমানীয়া তদ্ভাঙ্গলমিচ্ছনং
 গৃহীত্বা ৫° কৰ্ম্মাদমমিচ্ছং জাগ্ৰিণোনি দৃঢ়ং সমবাজ্যং গচ্ছতু
 নিধাবাহ উচ্চি মত্তেও কৰ্ম্মাদমমিচ্ছং সন্নিগম্যং জিনি জাগ্ৰিণ্য
 পমরমিচ্ছং গৃহীত্বা ৫° উচ্চিবামমিচ্ছতো জাতন্তো দেবেচ্যো চৰ্য্যং

পূর্বাভিনুখ, উপবিশ্ব অণীতাপাত্রং সব্যহস্তেন দক্ষিণহস্তেন
 কলৈবাপুৰ্ণ্য কুশৈবাজ্জাত্যধেকত্তবে আন্তবগীষণানাদিঃ-
 ক্রণোমুখমবলোক্য স্থাপনেৎ । ততঃ নকুদাচ্ছিন্নকুশৈবাস-
 নৎ । যথা পূৰ্ণস্ত্রাং/আগ্নেয়াদীণানাস্তং দক্ষিণস্ত্রাং ব্রহ-
 ণোহগ্নিপৰ্য্যস্তং পশ্চিমস্ত্রাং নৈঋতাদ্যব্যাস্তং উত্তরস্ত্রাং বায়-
 ব্যাদীণানাস্তং কুশানাস্তীৰ্য্য/তবাং মূলান্যগ্ৰেণাচ্ছাদনং তপৈব
 দৰ্ভত্রয়েণাচ্ছাদয়েৎ । তত আচাব্যং দশদিক্ষু স্তিত্বানু
 দপ্যাৎ । ততোহধেকত্তবতঃ পূৰ্ণক্রমেণ : প্রযোজনদ্রব্যাস্ত্রা-
 নাদয়েৎ । তদুপা পবিত্রচ্ছেদনার্থং কুশপত্রদ্বয়ং সাগ্ৰং
 প্রোকণীপাত্রং আভ্যস্থালীচরস্থালীত্রীহির্ববস্তদভাবে তওলাঃ
 বপিলাদ্বন্ধং উদ্বলমূষলে বৈগবস্তূর্ণং প্রবক্ষ্যেৎ বা তিহ্মাগ্ৰা-
 জ্জ্বনকুশাঃ সট্ উপযগনকুশাস্ত্রয়োদশপালোশনমিধঃ উভুদ্বব-
 গমিধঃ আজ্যং তিলঘবো নধুশৰ্কবা অন্যানি হবনীযদ্রব্যানি
 ব্রহ্মদক্ষিণা পূৰ্ণপাত্রং হোত্ৰাদিদক্ষিণা কাঞ্চনং বাগোযুগং তদ-
 ভাবে তস্মল্যং বা । দ্ব্যমুষ্ঠবিষ্ঠাবাঐথাদেশপনিগিতোভুদ্বব-
 নির্মিতা দক্ষী নার্দ্যমুষ্ঠবিষ্ঠাবাঐথাদেশপনিগিতোভুদ্বব-
 নির্মিতং সেকগং প্রাকং প্রাকং বিনিবোগক্ৰমেণানাদয়তি ।
 ততোহথঃ পশ্চিমভো দক্ষিণভাগে প্রাগ্গ্ৰান্ কুশানাস্তীৰ্য্য
 প্রাকালিতবাক্রণোদ্বলমূষলে বৈগবস্তূর্ণক বারুণচমসশৃঙ্গলং
 প্রোকণাৰ্থং সংস্থাপ্য যবান্ তদভাবে ত্রীছাদীন্ বা সূৰ্পে
 নিধায় ও গগপতয়ে বায়ুষ্ঠং গৃহ্ণান্তি ইতি সৃষ্টিনেশাং গৃহীত্বা
 ও গগপতয়ে বায়ুষ্ঠং নির্গপাসি ইতি উদ্বলমূষলো সংস্থাপ্য
 ও গগপতয়ে বায়ুষ্ঠং প্রোকানি ইতি বারুণচমসশৃঙ্গলেনাহু-
 কয়েৎ ইতি । এবং এহনির্গপংপ্রোকণক্ৰমং প্রাকং প্রাকং

কার্য্যঃ । এবং ৩^০ প্রজাপত্যবে, বিষ্ণবে, দক্ষায়, পিতৃভ্যঃ, মূল
 দেবতাত্যঃ, গুরুভ্যঃ, অগ্নয়ে, সূর্য্যানাবিত্রো, অগ্নয়ে । বাববে,
 সূর্য্যায়, প্রজাপত্যসে, সোমায়, অম্ববীকায়, জ্যৌ, পৃথিব্যৈ,
 ভূঃ, ভূবঃ, স্বঃ, ভূভূবঃ, স্বঃ, অগ্নয়ে ষিষ্টিকৃতে, দ্বিস্তৃকীং ।
 ২ ২৮ । ইত্যষ্টোবিংশতিমুষ্টিং নিকপ্য উপহৃতদক্ষিণবাগপানিত্যাঃ
 মুবলেনাবাহু স্পর্শেণ প্রক্ষেপেৎ । এবসপনবাবহুয়মবহুতা
 প্রক্ষেপেৎ । তপাকর্ষব্যং তথা বাবহুয়েন ততুলনিস্পৃতির্ভবতি ।
 তদশজ্যৌ নংক্যবমাত্রার্থং ততুলেধপোষং । ততস্ততুলান্ ত্রিঃ
 প্রাক্কীল্য অত্রককৃতোত্তবাঞ্ পবিত্রং চরস্থান্যাং নিকপ্য তত্র
 ততুলান্ নিধান বপিলাচ্ছদং নিকপ্য তদভাবেইন্যধেনোবপি ।
 দক্ষ্য প্রাণ্যাদিঃসদক্ষিণমীষদুর্দ্ধগবধউষংস্তথা পঠেৎ সখা দাব-
 কাঠিন্যাতিতৈশিখিল্যমগ্নালনবহিতোহিস্তবক্ষণ্য পক্ষচরভবতি ।
 ততো পক্ষং জ্যাক্ষা জলচ্ছ্মকেন স্থালীমধ্যং পৃষ্ট্ৱা ওঁ
 তদ্বিকোবিত্তিমস্ত্রেণ যুতেন সিক্তা দক্ষ্য দক্ষিণাবর্তেন
 সংশিখ্রেৎ । ততোহগ্নেরুত্তবতোহবতর্য্য পুনকক্ষ্মৎন
 স্থালীমধ্যং পৃষ্ট্ৱা পুনস্বতেনাভিধাবয়েৎ । ততঃ প্রথমতঃ
 পূর্দানাদিতপত্রং গৃহীত্ব ৭^০ পবিত্রেস্তোত্রৈবকব্যো ইতি মস্ত্রেণ
 অনগং ছিদ্ৱা ওঁ বিকোর্মনসাপুতে স্ব ইতি জ্বলেন সংপ্রোক্ষ্য
 প্রোক্ষণীপাত্রে স্থাপয়েৎ । ততঃ প্রোক্ষণীপাত্রে প্রণীতাজলং
 নিধায় পবিত্রোহুয়ং দক্ষিণহস্তানামিকাদুষ্ঠাত্যাং মূলে চ
 বাগহস্তানামিকাদুষ্ঠাত্যাং গৃহীত্ব দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাধো-
 মুখব্যস্তপানিঃ পবিত্রমধ্যো ন তচ্ছলস্য লিঙ্ঘিছুত্তোপনতপমুৎ-
 পন্নঃ, কুত্ৱ, পবিত্রং দক্ষিণচক্রে নিধায় বাগহস্তভলে প্রোক্ষণী-
 পাত্রং বিন্যস্ত নপবিত্রদক্ষিণহাস্তন প্রোক্ষণীপাত্রহজলং

কিকিছুতোলা পুনস্তথৈব প্রক্ষিপ্য আস্রবামে ভূমৌ
 প্রোক্ষণীপাত্রং স্থাপয়িত্ব। কতিপয়প্রোক্ষণীকলেন হবনীয়-
 ভব্যানি সংপ্রোক্ষ্য প্রণীতাদক্ষিণা দক্ষিণভাগে প্রোক্ষণীপাত্রং
 স্থাপয়েৎ। ততো পবিত্রং প্রণীতামধ্যে স্থাপয়েৎ। তত
 আজ্ঞাস্থালী আঙ্গমস্মৃৎসবতীয়া তস্ত্রামাজ্যং নিকৃপ্য অগ্নাবধি-
 ক্রান্ত্য জলদগ্নিং গৃহীত্বা দৈশামাদানভ্য দক্ষিণাবৰ্ত্তেন আজ্য-
 স্থালীং ত্রিঃ পনিবেষ্ট্য তদগ্নিং তত্রৈবান্বোক্ষিপেৎ। ততঃ প্রবৎ
 গৃহীত্বা অধোনুখমধৌ প্রতাপ্য নম্মার্জুনকুশেন মূলদগ্ন্যং
 পুনরগ্ন্যামূলং যাবৎ নম্মার্জুনা তৎকুশং পবিত্রাক্ষা পুনঃ প্রবৎ
 প্রতাপ্য প্রণীতাকলেনাভুক্য প্রোক্ষণ্যুত্তবে স্থাপয়েৎ।
 ইথমেব দাবদ্রয়ং কুর্য্যাৎ। এবং আগপি সংক্ৰায়া। ততঃ
 প্রোক্ষণীপাত্রস্থং পবিত্রমাদায় তস্ত্রাণ্যং দক্ষিণহস্তানা-
 নিকাঙ্কুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা মূলে চ বামহস্তানানিকাঙ্কুষ্ঠাভ্যাং
 গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপনিভাবেনাদোনুখো ব্যস্তপাৰিঃ পবিত্র-
 মধো নাক্যাস্ত কিকিছুতোলনকপমুৎপবনং কৃৎস্বা আজ্যমবেক্ষ্য
 প্রোক্ষণীকলং দত্ত্বা পবিত্রং পূৰ্ণবৎ গৃহীত্বা ওঁ সবিতুর্জঃ প্রণব
 উৎপৃণ্যম্যহিহ্রেণ পবিত্রেণ বনোঃ সূন্যন্য বশ্মিতিঃ পাশী
 ইত্যানেনোৎপুং পবিত্রং তথৈব স্থাপয়েৎ। ততো বামহস্তেন
 উপদগ্ননকুশানাদায় পূৰ্ণাগাদিতগনিদনুষ্ঠিষ্ঠন্নমো প্রক্ষিপ্য
 উপনিশ্য প্রোক্ষণীকলেন ওঁ দেবসবিতুঃ প্রসূনবজ্রং প্রাশুব-
 দকপতিং তংগায় দিব্যোগচ্ছত্ৰেতপুঃ নেতরঃ পুনাতু বাচ-
 স্পতির্দীচরঃ সদতু ইতি নত্রেণ দক্ষিণাবৰ্ত্তেনাদিৎ পদক্ষেৎ।
 ততস্ত্বৎপবিত্রং প্রণীতাম্যং নিদায় প্রোক্ষণীপাত্রং সংস্রব
 গংগাদং অগ্নৌত্তবে স্থাপয়েৎ। ততো দক্ষিণোহস্তাৎ পূৰ্ণবৎ

ঈদং গ্রহীত্বা আধাবাজ্যভাগৌ জুহুবাৎ । তত্রাধাবা, প্রজ্ঞা-
পতিং ননমা ধ্যায়ন্ ওঁ প্রজ্ঞাপত্যসে আহা,ঈদং প্রজ্ঞা-
পত্যয়ে । অনেন বাবুকোণাদাবভ্যায়িকোণপর্যন্তং যুতধাবাং
দদ্যাৎ । সংস্রবার্ধং তত্বা তত্বা হবিঃশেষং প্রোক্ষণীপাত্রে
স্থাপয়েদिति । তথৈবাজ্যধাবৌ ভাগৌ বণা ওঁ অথবে দাশা,
ঈদমথয়ে । অনেনাধেদকিণতঃ পশ্চিমাত্তাৎ পূর্কাত্তং দ্যাবৎ
যুতধাবাং দদ্যাৎ । ওঁ ইন্দ্রায় স্বাণা ঈদমিন্দ্রায় । অনেন
নিখাতিকোণাদাবভ্য দৈশানকোণপর্যন্তং যুতধাবাং দদ্যাৎ ।
ওঁ সোমায় স্বাণা ঈদংসোমায় । অনেনাধেদকন্তবতঃ পশ্চিমা-
ত্মাৎ পূর্কাত্তং যাবৎ যুতধাবাংদদ্যাৎ ।

ততঃ পুত্রপ্রতিগ্রহং কুর্যাৎ ।

ততোগৃহীতা দাতুঃ সমক্ষং আচার্য্যাদিত্রাক্ষণৈঃ সঃ
গহা - স্বয়ং ওঁ পুত্রং দেহীতি তিক্ষেৎ । ততো দাতা
আচম্য বিষ্ণুং স্বত্বা নাবাগণগুণকগণেশমবগ্রহান্ গন্ধপুষ্পাত্মাং
সংপূজ্য স্বস্তিলাচনং কুর্যাৎ । ততুলানাদায় ওঁ কর্তব্যোহ-
স্মিন্ পুত্রদানকর্ম্মণি ওঁ পুণ্যাহং তবস্তো ব্রুবন্ত । ওঁ
পুণ্যাহমিতি বারদ্রবং জগাৎ । এবং অক্ষিৎ স্বস্তিকা জগাৎ ।
ওঁ স্বস্তি নঃ ইন্দ্রোব্রহ্মস্রবা স্বস্তি নঃ পুত্রা বিশ্বদেবাঃ স্বস্তি
নস্তাক্ষোহনিষ্টেনেমিঃ স্বস্তিনোব্রহ্মপতির্দদাতু ইতি পঠিত্বা
অমৃতান্ বিকীৰ্য্য কৃত্যজলিঃ ওঁ সূর্য্যঃ সোমোবসঃকালঃ
নক্ষোভুতান্যহঃ ক্ষণা পবনোদিবপতি ভূমিবাকাশং ৭চরা-
নবা ব্রাহ্মণ শ্যামনদাশ্বাস বল্লভমিহ মরিচিং ইতি পঠিত্বা
ন্যাবাগণং গন্ধপুষ্পাত্মাং সংপূজ্য সক্ষমং কুর্যাৎ । তানাদি-
ণামং তপসুর্গং ব্রহ্ম তত্র কুশলিলক্ষণান্তাদয়ে ঈদিকুরোৎ তৎ-

শব্দঃ শব্দঃ ৩° হিবণ্যকপমবনে হনুস্ ১° ৩° বস্মাহদা কীৰিশা-
 নন্যানো মৰ্ত্তিায়ং মৰ্ত্তিায়ো যো হবীমি জাতবেদো যথোহস্মা-
 সুধেহি প্রজ্ঞাভিবয়েবস্বতত্বমগ্যাং । ৩° তুল্যমগ্রে পর্য্যবহত্
 সূৰ্য্যাং বহতু না মহ । পুনঃ পতিভ্যো জায়ান্দা অগ্রে প্রজয়া
 মহ । ৩° অস্তিনোমিমিত্তানশ্বিনীভ্যাং অস্তি তে ব্যাদি-
 তিবনর্কণঃ অস্তিপূবা অবো দধাতু নঃ অস্তি দ্যাভা পৃথিবী
 হুচেতনা স্বস্তয়ে বাবুপশ্রবা মহীসোমঃ অস্তি জুবনগ্যৎপতি
 স্বাহা । ইদং সূৰ্য্যাগাবিত্রো । পুনববদায । ৩° গোমো
 দমসিত্যাদিগ্ৰন্থপঞ্চকস্য সূৰ্য্যাগাবিজিক্রবিঃ সূৰ্য্যমানাবিত্রী
 দেবতা যেহমুষ্ট্রপ্ তিজগতী চতুর্থী জিষ্টপ্ পঞ্চম্যমুষ্ট্রপ্ হ্রদঃ
 পুজপ্রতিগ্রহাদহোমে বিনিয়োগঃ । ৩° গোমোহবদন্ গজকায়
 গজকোহদননমযে সযিক পুজান্ চাদাদগ্নেহীযযথো ইদং
 স্বাহা । ইতি সূৰ্য্যাগাবিত্রো । ১ । ৩ ইহৈব স্বাবিযোগ্যং
 বিশ্বমাবুযস্ত তং কীডন্তৌ পুত্রৈঃ নপুত্রিঃ গোদগানৌ দীয়ে
 যুধে স্বাহা । ইদং সূৰ্য্যানাবিত্রো । ২ । ৩° আগ্ননঃ প্রজাঃ
 জনযতু প্রজাপতিবাজবগা বা স্যানা স্বৰ্ঘমা আত্মমর্জণীঃ
 পতিলোকমাশিশ স্রো জব দ্বিপদেশং চতুশ্চদে স্বাহা । ১° ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিত্রো । ৩ । ৩° যথোবচকুবপতিক্রমুদিশিবা পশুভ্যাঃ
 জুনগাস্থবর্জঃ স্বীবপূর্দেবকাসা সোনা শক্সো জব দ্বিপদেশং
 চতুশ্চদে স্বাহা । ইদং সূৰ্য্যাগাবিত্রোঃ । ৪ । ৩° ইমাং
 স্বমিস্রমীতবঃ সপুজান্ হুতগান্ কৃণু দশম্যাং পুজানধেহি
 পতিমেকাদশাং জুদি স্বাহা । ইদং সূৰ্য্যাগাবিত্রো । ৫ । ইতি
 পঞ্চতির্গতিঃ প্রত্যেকং পাঠিত্ব স্বাহান্তেন পঞ্চবারান্ ত্রা
 দশতির্গতির্হোমঃ সূৰ্য্যাং । বধা—৩° বস্মাহদেভ্যা

পূৰ্ণবৎ । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ১ । ও বশিষ্ঠ ইং স্কন্ধে
 হুগুতে জাতবেদ ও লোকময়ে কুণবগোমনং । অশ্বিনঃ
 স্পৃষ্টবৎ বীৰ্যবৎ গোমতং বসিৎ নাম্নাত স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ২ । ও ইং ভ্রামণে পণ্যবহং সূৰ্য্যাং বহতু না
 গভেত্যাদি । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৩ । ও নোমোহমদদ
 গজকীয় ইত্যাদি । ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৪ । ও ইষ্টেব ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৫ । ও আশ্বনঃ প্রজাঃ জনয়তু ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৬ । ও যথোবচকুরপতি ইত্যাদি ।
 ইদং সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৭ । ও ইমা ভূমিভ্রমীচবঃ ইত্যাদি । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৮ । ও সম্রাজি স্বপ্নে ভব সম্রাজি স্বপ্ন-
 বানু ভব । ননমসি সম্রাজি ভব অধিদেবত্ব স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ৯ । ও সমগ্ৰস্ত বিশ্বদেবাঃ সমাপৌ হনয়-
 নিলৌ । বহ্নাতরিখা নক্ষাতা সমদেহী দধাতু নো স্বাহা । ইদং
 সূৰ্য্যাগাবিষ্টোঃ । ১০ । ইত্যাদি দশভিঃ স্তৈঃ প্রত্যেকং চর-
 হোমং কৃৎ প্রজাপতিহোমং সূৰ্য্যাং । পুনরবদাগ । ও প্রজা-
 পতে নমসেতাননৌ বিশ্বজাতানি পবিতা বভূব । যৎবাগান্তে
 জুহমস্বমোহন্ত বগং স্যান পত্যো বহীগাঃ স্বাহা । ইদং
 প্রজাপত্যে । ১১ । পুনরবদাগ । ও অন্ধন ইন্দ্রকুণ্ডঃ চিত্রং
 ষাভং গংগুভায় মহাহন্তী দক্ষিণেন স্বাশ ইদং গণপত্যে ।
 ১২ । পুনরবদাগ । ও ভষিকোঃ পতমং পদং সদা পশ্চতি
 পুনয়ঃ দিবীব চকুরাততম্ স্বাহা । ইদং বিদ্যে । ১৩ ।
 পুনরবদাগ । ও শর্দায় স্বাহা ইদং ধর্ম্যে । ১৪ । ও পিতৃভ্যঃ
 স্বাহা ইদং পিতৃভ্যঃ । ১৫ । ও নৃগদেবতাভ্যঃ স্বাশ ইদং
 নৃগদেবতাভ্যঃ । ১৬ । ও গুরুভ্য স্বাহা ইদং গুরুভ্যে । ১৭ ।

ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা ইদং অগ্নয়ে । ৮ । ওঁ সূর্য্যাসাবিত্র্যে স্বাহা
 ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যে । ৯ । ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা ইদমগ্নয়ে । ১০ ।
 ওঁ বায়বে স্বাহা ইদং বায়বে । ১১ । ওঁ সূর্য্যায় স্বাহা ইদং
 সূর্য্যায় । ১২ । ওঁ প্রজাপত্যে স্বাহা ইদং প্রজাপত্যে । ১৩ ।
 ওঁ সোমায় স্বাহা ইদং সোমায় । ১৪ । ওঁ দৌঃ স্বাহা
 ইদং দৌঃ । ১৫ । ওঁ পৃথিব্যে স্বাহা । ইদং পৃথিব্যে । ১৬ ।
 ওঁ ভু স্বাহা ইদমগ্নয়ে । ১৭ । ওঁ ভুবঃ স্বাহা ইদং বায়বে ।
 ১৮ । ওঁ অঃ স্বাহা ইদং সূর্য্যায় । ১৯ । ওঁ ভুভুবঃ স্বঃ স্বাহা
 ইদং অম্বিবাষুসুর্ঘ্যোভঃ । ২০ । ওঁ অগ্নয়েষিষ্টিকৃতে স্বাহা
 ইদমগ্নয়ে ষিষ্টিকৃতে । ২১ । এবং চক্ৰহোমং সমাপ্য মেক-
 নদৌ নিক্শিপ্যাক্ষ্যহোমং কুর্ধ্যাৎ । তদ্যথা । ওঁ অহুন
 ইন্দ্রকুনতঃ চিত্রং ঞ্চাভং গংগুভায় মহাবন্তৌ দক্ষিণেন ইতি
 নজ্জেন উভুধবসমিষ্টির্গণেশস্য সঙ্কল্পপূর্ব্বকং অষ্টোত্তবশত-
 হোমঃ কার্য্যঃ । এবং প্রজাপত্যাঙ্গীনামপি । ততঃ ওঁ প্রজা-
 পতে নহদেতানন্যো বিখাজাতানি পবিত্রাবভুব । যৎ-
 কামান্তে জুতগন্ত্বমোত্তবং শ্রামপতরোবরীনামিতি নজ্জেন
 পলাশসমিষ্টিঃ প্রজাপতেবষ্টোত্তবশতহোমঃ কার্য্যঃ । ততঃ
 ওঁ তথিকোবিত্ত নজ্জেন উভুধবসমিষ্টিঃ বিষ্ণোরষ্টোত্তব-
 শতহোমঃ । ততঃ ওঁ ধর্ম্মায় স্বাহা ইতি নজ্জেন । উভু-
 ধবসমিষ্টিঃ ধর্ম্মগ্যাষ্টোত্তবশতহোমঃ । ততঃ পিতৃদি-
 দেবতানাং যথাসক্তিঃ সমিদ্ধোমঃ কার্য্যঃ । ততো নবগ্রহানাং
 দিক্পাশানাং প্রত্যেকদেবতাকং কেবলাভ্যেন প্রত্যেকমেকৈক
 কান্তি জুহুয়াৎ । তত্রাদৌ নবগ্রহহোমঃ কার্য্যঃ । তদ্য-
 ওঁ আ হুফেন রজসা বর্জ্জানো নিবেশয়নহুতং মর্জ্জ্যক হি

যেন সবিত্তা বধেনা দেবো যাতি ভুবনানি পশ্চান্ অগা । ইদং
 সূর্য্যায় । ১ । ওঁ আপ্যায়শ্চ সমেতু তে বিশ্বতঃ সোমবিকুং
 ভবাবায়না সঙ্গতে স্বাহা ইদং সোমায় । ২ । ওঁ অগ্নিমূর্দ্ধাদিবঃ
 ককুৎপতিঃ পৃথিব্যা অযমপাং রেতাংসি দ্বিস্বতি স্বাহা । ইদং
 মদলায় । ৩ । ওঁ অগ্নির্বিবস্বদুশসচ্চিত্রং বাধোনর্জ্য
 আদানুবেজাতবেমো বহতু মাদ্যাদেবর্ষির্বুধঃ স্বাহা ইদং
 বুধায় । ৪ । ওঁ ব্রহ্ম্পতে পবিদেয়া রধেন বক্ষোহামিজা
 অপবোধমানঃ প্রত্যঙ্গংগেনা প্রমণোযুধা বজ্রম্ভ্রাকামধ্য-
 বিতা বধানাং স্বাহা । ইদং ব্রহ্ম্পত্যে । ৫ । ওঁ শুক্রন্তেহস্ত-
 দ্যকন্তেহস্তদ্বিস্বকপেহহনী ঘৌবিনাগে বিশ্বাহি মাধা অবসি-
 ধাবন্ ভজা তে পুষ্মিহবাতিবস্ত স্বাহা । ইদং শুক্রায় ।
 ৬ । ওঁ শন্নো দেবীনভিষ্টয়ে আপো ভবন্ত পীতয়ে ।
 শংযোনভিষ্কবন্ত নঃ স্বাহা । ইদং শনৈশ্চবায় । ৭ । ওঁ
 কমানশ্চিত্র আভুবদুতী মদারুধঃ নথাবয়া গহিষ্টয়া ব্রতা স্বাহা ।
 ইদং বাহবে । ৮ । ওঁ কেতুং কুম নেতবে পেশোমর্ষ্যা অপেশনে
 গনুগন্তিবজায়থাঃ স্বাহা । ইদং কেতুভ্যঃ । ৯ । ততো দিক্-
 পাদহোমঃ । ওঁ জাতাবমিহ্ম সবিতাপসিহ্মং হবে হবে সুহবং
 শুবমিহ্মং কয়ামি শক্রং পুরুহুতমিহ্মং অস্তিনো মঘবা ধাতিহ্ম
 স্বাহা । ইদমিহ্মায় । ১০ । ওঁ বৈশ্বানবোন উভয়ং অশ্রাজাতু
 পরাসতঃ অগ্নিশ্চেন্নেব বাহসা উপযাম গৃহীতোহগ্নি বৈশ্বানবান
 বৈষতেযোনি বিশ্বানবায় জ্ঞা অগা । ইদমময়ে । ১১ । ওঁ অগ্নি
 যতোহস্তাদিত্যোহর্করসি ত্রিতোক্তচেন ব্রতেন অগ্নিমোনেন
 বিশ্বক্ আকুন্তে ত্রীনি দিবিস্থানি অগা । ইদং বসায় । ১২ ।
 যন্তেদেবী নিরুতি বাববরুপাশং ধীবাদিবহিঃপ্রত্যং

তন্ত্বেবিশাখ্যায়ুধোনমধ্যাদৈতৎ পিতৃসদ্বিশ্রুতং নমো ভূতৈ
 যেদং চকার বাহা । ইদং নিশ্চিতযে । ৪ । বরুণোস্ত্যোস্তনমসি
 বরুণস্ত ঋতঃ সর্জনীস্ত্যো বরুণস্ত ঋতে সদম্যসি বরুণস্ত ঋতে
 সদনমসি বরুণস্ত ঋতে সদনীমানীদ বাহা । ইদং বরুণায় ।
 ৫ । ওঁ বাতো বামনো বা গন্ধর্বাঃ সন্তবিশ্রুতি স্তেমেহধ-
 যুক্তংভেহন্দিম্ যবসাদধুঃ বাহা । ইদং বায়বে । ৬ । ওঁ
 কুবিদং গবয়মন্তো যবকিদ্বধা দন্বেনুপূর্নং বিপুল ইহেহৈবাং
 দ্বয়ু হি ভোজমানিদেবা ইয়োনাং উজ্জ্বল জগ্মুঃ বাহা ।
 ইদং দ্রুবেবায় । ৭ । ওঁ তন্নীশানং জগৎপতি স্তুব্ধপতিদিরং
 দিনমবনে ইহমে বয়ং পুবাণো যথা দেবসামনদ্বন্দ্বৈ বন্ধিতাবো
 পাবুনদভ্যঃ বস্তযে বাহা ইদমীশানায় । ৮ । ওঁ আত্রক্ষণঃ
 অত্রাণো ব্রহ্মবর্চসী জ্যোতা মাভাস্ত্রে রাজন্যঃ সূব ইহ ব্যোমী
 মহাবধো জ্যোতাং বাহা ইদং ব্রহ্মণে । ৯ । ওঁ নমোহস্ত
 নর্পেভ্যো যে ক্রে চ পৃথিবীমমু যেহস্তবীণে যে দিবি ভেভ্যঃ
 নর্পেভ্যঃ বাহা, ইদমনস্তায় । ১০ । ততঃ ঐত্যাকদেবতাতোমঃ
 কার্য্যঃ । ওঁ বাস্তদেবতাত্যঃ বাহা, ইদং বাস্তদেবতাত্যঃ । ওঁ
 গ্রাম্যদেবতাত্যঃ বাহা ইদং গ্রাম্যদেবতাত্যঃ । ওঁ গঙ্গাদিন
 দীভ্যঃ বাহা ইদং গঙ্গাদিনদীভ্যঃ । ওঁ লোহিতাদিনদেভ্যঃ
 বাহা ইদং লোহিতাদিনদেভ্যঃ । ওঁ সমুদ্রেভ্যঃ বাহা ইদং
 সমুদ্রেভ্যঃ । ওঁ সর্কেভ্যো দেবেভ্যঃ বাহা ইদং সর্কেভ্যঃ
 দেবেভ্যঃ । ওঁ সর্কীভ্যো দেবীভ্যঃ বাহা ইদং সর্কীভ্যো
 দেবীভ্যঃ । ততো বাস্তগমস্তমহাব্যাহতিহোমঃ । ওঁ
 বাহা ইদমগ্নয়ে । ওঁ ভুবঃ বাহা ইদং বায়বে । ওঁ
 বাহা ইদং সূর্য্যায় । ওঁ ভূর্ভবঃ অঃ বাহা ইদং

বায়ুস্বর্ঘ্যোভ্যঃ । ততঃ প্রায়শ্চিত্তহোমঃ কুর্য্যাৎ । আদ্যো
 নংকল্পঃ কুর্য্যাৎ । অদ্যোভ্যাদি ত্রীমুকগোত্রঃ ত্রীমুকদেব-
 শর্ম্মা-অমুকগোত্রস্য ত্রীমুক দেবশর্ম্মণঃ নকল্পিত-পুত্রপ্রতি-
 গ্রাহকহোমকর্ম্মণি যদৈগুণ্যং জাতং তদ্যোষপ্রশমনায় ও
 তন্নো অগ্নে ইত্যাদি পঞ্চাভি মর্ষজৈঃ-প্রায়শ্চিত্তহোমকর্ম্মাহং
 কবিষ্যামি ইতি নকল্প্য তৎস্মৃক্তং পঠিত্বা অগ্নে ত্বং বিধুনা-
 নানীতি নাম কৃত্বা শাভাবাহ্য নংপূজ্য হবির্নৈবেদ্যং
 দত্ত্বা জুহুয়াৎ । ত্বং নো অগ্নে ইত্যাদ্য বাগদেবশর্ম্মণিস্তুপ-
 ছন্দোহগ্নীবরুণৌ দেবতে আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও
 ত্বং হো অগ্নে বরুণস্তা বিধান দেবগা হেলো অবযাসি
 নীষ্ঠা যজিষ্ঠো বহ্নিতনঃ শোশুচানো বিশ্বাদেবাংনি প্রমু-
 দ্যস্মৎ স্বাহা । ইদমগ্নীবরুণাভ্যাং । ১ । ও ন ত্বং নো
 অগ্নেহবনো ভবোভী নেদিষ্ঠা অন্য উষনো ব্যুবৌ । অব-
 যষণো বরুণোরবাণে বীহিমুলীকং সুহবো ন । এদি স্বাহা ।
 ইদমগ্নীবরুণাভ্যাং । ২ । অযাশ্চাশ্চেষ্টতস্য প্রজাপতিঋষি
 পংক্তিচ্ছন্দো অগ্নিদেবতা আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও
 অযাশ্চাশ্চেষ্টনভিঃ শস্তিপশ্চগত্যমি ত্বমযা অসি অয়ানো যজ্ঞং
 হতাস্তদা নো ধেতি ভেষজং স্বাহা । ইদমগ্নয়ে । যে তে শত-
 মভাস্তা শুনঃ সেকশ্বসিঃ পংক্তিচ্ছন্দোহগ্নীবরুণাদয়ো দেবতা
 আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও দে তে শতং বরুণ দে নহস্ত্রং
 জিহ্বাঃ পাশা বিততা মহাস্তঃ তেভির্মোহদ্য নবিতো তং
 বিষ্ণুর্বিষ্ণে মুকুতঃ নরুতঃ স্বর্কীঃ স্বাজ । ইদং বরুণায় । গবিত্রে
 যজবে বিষ্ণুভ্যা দেবেভ্যঃ মরুভ্যঃ অর্কেভ্যঃ । উচুত্যা-
 ন্য শুনঃ সেকশ্বসিঃ পংক্তিচ্ছন্দো বরুণো দেবতা

আভ্যাহোমে বিনিবোধঃ । ওঁ উচুতমং বকণপাশমশ্রদবাধনং
 বিনধ্যামং শ্রমায় অধাবযমাদিত্য ততে তবানাগমো অদিত্য
 গ্যামঃ স্বাহা । ইদং বরুণায় । ৫ । ততঃ অকবং প্রাশ্য আচন্য
 পরিভ্রেণ প্রোক্ষণীকলেন শিবঃপ্রভৃতিমার্জনং । স্মৃতিজ্ঞানাপ
 ওষধয়ঃ সন্ত ইতি শিবসি ওঁ দুর্শ্মিত্রানাপ ওষধয়ঃ সন্ত ইত্যধঃ ।
 ওঁ যোহস্বান্ - ধৃষ্টি যক বয়ং দ্বিত্ব ইতি মন্ত্রেণ প্রোক্ষণীপাত্রং
 নুজীকুৰ্য্যাৎ । ততস্তবগক্রমেণ বহিঃকুৰ্ব্বাণ্য ওঁ দেবাগাতু
 বিদোগাতু মিত্রাগাতু মিতবনশ্রুতে ইদং বেদজজ্ঞং স্বাহা ।
 বাতেধা স্বাহা ইতি মন্ত্রেণ যুতেনাভিষিচ্যার্মৌ জুজ্যাত্ । ততঃ
 পূর্ণণোমং কুৰ্য্যাৎ । অগ্নে ত্বং যুভনামাগীতি নাম ব্রত্ৱা
 ধ্যাৎৱাবাহ্য গন্ধপুষ্পাদিভিঃ সংপূজ্য ফলতাম্বুলাদিমহিতং
 যুতপুৰ্বিতপাত্রং গ্রহীত্বা যজমানমহিতং উত্থায় ওঁ মূৰ্দ্ধানন্দিবো
 যতিং পৃথিব্যা বৈশ্বানবমুড আয়াতমার্যং কবিং মজ্জাজ-
 নতিবিং জনানামাগমপাত্রং জনযন্ত দেবাঃ স্বাহা । ইদমগ্নয়ে ।
 ততো ব্রহ্মদক্ষিণাং পূর্ণপাত্রং তদভাবে পূর্ণপাত্রানুবল্লভোজ্যং
 ব্রহ্মণে দদ্যাৎ । যথা অদ্যোত্যাদি অমুকগোত্রঃ শ্রীঅমুক-
 দেবশর্মা অমুকগোত্রস্য শ্রীঅমুকদেবশর্মনঃ সঙ্কলিতপুত্র-
 ঞ্চতিগ্রহাদহোমকর্ম্মণি ব্রহ্মকর্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং পূর্ণপাত্রং পূর্ণপাত্রা-
 নুকল্লভোজ্যং শ্রীবিষ্ণুদেবতং অমুকগোত্রায় শ্রীঅমুকায় ব্রহ্মণে
 তুভ্যমহং সম্প্রদদামি । ব্রহ্মণে দক্ষিণাং দত্তা অগ্নে ত্বং সমুজ্জং
 গচ্ছ । পৃথী ত্বং শীতলা ভব ইত্যগ্নিং বিষ্ণুজ্য : অবলমভস্তন
 তিলকং দদ্যাৎ । ওঁ কশ্যপন্য জায়ুসং ইতি মলাটে, ওঁ যদে
 বানাং জায়ুসং ইতি কণ্ঠে । ও তত্তেহস্ত জায়ুসং ইতি হৃদি
 ওঁ তস্মৈহস্ত জায়ুসং ইতি বাহুয়োঃ । ততো দক্ষিণাং দদ্য

যথা । অদেভ্যাদি মৎসংকল্পিত-পুত্র-প্রতিগ্রহোক্তহোমকর্ম্মবি
হোত্রাদিকর্ম্মপ্রতিষ্ঠার্থং ইমাং সবজ্ঞাং দেযুং স্ববর্ণং তন্মূল্যং বা
শ্রীবিষ্ণুদৈবতং অনুকগোত্রায় ঐঅনুকদেবশর্ম্মণে হোত্রে
তুভ্যমহং সম্প্রদদে ইভ্যংসূচ্য দদ্যাং । দক্ষিণায়াং বিশেষঃ ।
ব্রাহ্মণো যথাশক্তি । বাক্য তু অর্জবাচ্চ্যোপস্মমেকবর্ষীম-
জ্রব্যং, বৈশ্যঃ স্ববর্ণবজ্রততাত্রাদীনাং ত্রিংশৎনাসব-পবি-
মিতাংশং । শূদ্রস্ত একবর্ষীমভূতিলক্ষণং । অশক্তাশ্চেৎ
নর্কেহপি যথাশক্তি দদুঃ । ততঃ ব্রাহ্মণে, আচার্য্যায়, সন-
ন্যায় চ দক্ষিণাং দদ্যাং । ততো মূলদক্ষিণাং স্ববর্ণং তন্মূল্যং
বা দদ্যাং । ততোহচ্ছিদ্রাবধাবণং কুর্য্যাং । ততো
বৈশ্বণ্যনমাদানার্থং বিষ্ণুং-স্মবেৎ । ততঃ শাস্ত্রাণীর্কাদং
কৃৎবা নৃত্যগীতবাদ্যাদিতিকংসবং কৃৎবা গৃহং প্রবিশেৎ । ততো
ব্রাহ্মণান্ বন্ধুন্ জাতীন্ ভোজয়েৎ । ইতি বৌদায়নোক্ত-
পুত্র-প্রতিগ্রহ-প্রায়োগবিধিঃ সমাপ্তঃ ।

